

نما

نازادی بید
لیکلیندوه
عدقلانیت

52

گۆشاریکی فیکری و ئەدەبی و هرزییە لە ھەولیئر دەردەچیت

خاونى ئیمتیاز: ئیسماعیل کوردە

سەرنووسەر: رېبىن رەسول ئیسماعیل

دەستەی نوسەران
جەمال پىرە مەسعود بابايى

بدرپرسى كارگىرى و دابەشىرىنى: ئومىد شىئركۆز مەجرۇم

ھاوينى ۲۰۲۱

ناونىشانى گۆثار: كوردستان-ھەولىئر

Tel: 0750 4481577. 07504786489

لهم ژماره‌یددا

*کلاؤرۆزنه.... ئایا سەدەی بىست و يەك، سەدەی رزگاربۇنى كورد دەيىت؟.... ۳

غای فىكرو فەلسەفە

- * دىسپلىن و تەنگۈزبارى..... شىئزاد حەسەن..... ۶
- * خويىدىنەوەي ئەندىشەو بەرھەمە كانى جەواد تەباتەبايى.. د.ئىسماعىل مەحودى... ۱۱
- * رېمى، راپردوو و تىستا، خۇرھەلات و خۇرثاوا.... و: ئاوات ئەممە سولتان.... ۳۲
- * دىياردەناسى و هىرىمەنۇتىك... پېزلىك رىكۆر.... و: مەسعود بابايى... ۵۲
- * شوناسى كراوه، گفتوكى لەگەل ئەمین مەعۇلۇف.... و: جەمال پېرە... ۷۵

دۆسىيە ژمارە: دەريارەي گايىست، ھۆش يان روح

- * لە بارەي چەمكى گايىست لەلاي ھىنگل..... رىيىن رەسول ئىسماعىل... ۸۷
- * چەند سەرخىيىك دەريارەي چەمكى گايىست..... ئىسماعىل حەممە مىن... ۱۰۳
- * كىشىي توپىشىنەوەي فەلسەفەبىي... د. كاوه جەلال... ۱۳۶

غای ئىددەبى - نىسيّىغا

- * شەپولى روماننۇوسى، جىهانىك بەبى خويىدىنەوە..... سەكۈ مەمد... ۱۵۰
- * ئەزمۇننى تازەگەرى، خويىدىنەوە "ئەزمۇن" ئەنلىك دەلۋاد عەبدوللا لە روانگەي ستراكچىلىزمەوه..." ۱۶۶
- * قەندىل..... د. ئەممەدى مەلا... ۱۸۷
- * گابرىيەل ئۆكارا..... ئا: جەمال پېرە... ۱۹۶
- * مانگى شومى من "حوزەيران"..... نىڭار رەشيد... ۲۰۰
- * كچانى دووكەل و ئاڭر بۇونە ھاۋرىيم..... كىنېر عەبدوللا... ۲۰۲
- * پانۇر اماى ئانى گەلىك..... مەجید ھەرشەمى... ۲۰۵

* جىھە لە كلاؤرۆزنه، نووسىنەكانى دىكە پاو بوجۇونى نووسەرە كانىيانن.

کل‌اور‌پرژنه

ئایا سەددە بیستو یەك، سەددە رزگاربۇونى كورد دەبىت؟

لەناو عىراقتدا، كىشىمەكى سەددە سالەمى لەكەندىنى نىشتىمانى كوردان بەه و لاتەوه هەيەو تا ئىستاش دواي گۆرانى چەندىن رېئىم لە بەغدا كىشەكە هەر بە شالۇزى و چارسەر نەكراوى ماودتەوه، بەشىكى زۇرى ئۆيالەكەشى يىڭومان پەيۈندى بە بىرو تىپوانىنى شۇقىيەتى عەرەبىيەوە هەيە لەه و لاتەدا، بەداخەوەش رېئىمەكانى عىراق نەياتوانى بەدرىيەتى ئەو سەددە سالە چارەسەرىيەكى گونجاوى بۆ بدۆزىنەوه. دواي سالى ۲۰۰۳ و ھاتىنسەركارى حكومەتى ناوندى بەناو ديموكراتىش ھىشتىنەتۋازارە دۆزەكە بە كەنارى ئارامى خۆى بگات، كە يىڭومان بۆ كوردو بۆ عەرەبىش وا چاڭتە بەيەكە و بېزىن و لاتەكە ھاوبەش بىت و سىستەمى فيدرالىيەكەش بەتەواوەتى و بەپىي دەستور جىبەجى بىرىت. بەلام بە رەوا نەبىينى مافى نەتەوهى كوردو نەتەوهى كانى دىكەش لە عىراق يەكىكە لەو تىپوانىنى سەقەتەي عەرەبى عىراقى كە تا ئىستاش پىيان وايە دەتوانى وەك نەتەوهى سەردەستو گەورەي و لاتەكە نەتەوهى كانى دىكە قوت بىدن و كەلسۇورو شوناس و زمان و شارتانىيەتىانلى زەوت بىكەن، ئەم سىاستەش ھەر جارەدى لەزىئ ناوىكەوە جىبەجىدەكەن. جارېك بەناوى عروبەو جارېكى دىكە بەناوى ئايىن و ئايىزاو دواجارىش لەرىگەي زەوتكردنى خاك و گۆرىنى ديمۇگرافىيانەي ئەو شويىنانەي زىدى كوردو نەتەوهى كانى دىكەن.

لەسەر ئاستى نىيۇدولەتى و ھەرىمېش، بۆ يەكەمەر كوردىستان لەسالى ۱۵۱۴ و رېك لەشەرى چالدىر انوھ لەسەردەستى سەفەوى و عوسانىيەكان لەتكراوهە دواترىش بەپىتى پەياننامەسى سايىكس بىكۆ لۆزان كراوهە چوار لەت و وەك خىر بەسەر نەتەوه سەردەستەكانى وەك تورك و فارس و عەرەب بەشكراوه. كە يىڭومان ئەو پەرتىكىنەي كوردو نىشتىمانەكەي ھەرگىز كارېكى ئاسايى نىيەو جەبرى زەمانەش ھەموو ئەو پەياننامە ھەلددەشىنىتەوه كە بەبىن حەزى كوردو دانىشتowanى كوردىستان

جیبه جیکراون. ئەوەتا کورد تا ئەمپوش لە سەر خاکى خۆیەتى و ئەو ولاٽانەش وەك داگیرکەرى كورستان دەمیننەوە هەر دەشىت مافى ژيان و زمان و كەلتۈرۈ شارستانىيەت بۆ خاودن ماف بگەرىتەوە. پاش سالىيکى تر پەياننامەلى لۆزان كۆتسايى دىت و پىشھاتى زۇريش لە ناوجەكە چاودپوان دەكىين. لەوانەش دارشتنهوەي نەخشە رۆزھەللاتى ناودراستى گەورە كە بىڭومان ئەو نەخشە كىشانەوەيەش بى تالۇزى و كىشە نايىت.

ئەوەي گرنگىشە ئەوەيە كورد لە ھەنوکەرا خۆى بۆ ئەو پىشھاتە ئامادەبکات. بەلام رەچاوكىدنى ئەو ئامادەكارىيە كورد بۆ رووبەرپۇبوونەوە دۆخە كە بەپىي ئەوەي دىيارە، جىنگاى ئومىدىيىكى زۇر نىيە و پىويسىت دەكەت بەزۇرتىن كات ھەم ناكۆكىيە كانى كوردو كورد لە تەواوى بەشەكان و بەتايبەتىش لە باشۇرۇ رۆزئاوا نەھىيلىن و دواجارىش كار بۆ بەستىنى كۆنگەرى نەتەوەيى و نىشتىمانى كورستان بىرىت و تەواوى كوردانى چوارپارچەو تاراوكە و ئەو نەتموانەش بەشدارىن كە لە سەر زىدخۇيان لە كورستان دەزىن.

ئەگەر گۇترايىتىش سەددىي بىست و يەك سەددىي كوردا، بىڭومان پىويسىتى بە بقۇزتنەوەي دەرفتەكە ھەيءو دەبى ئامادەكارىيە كان لەسەر ئاستى سياسەتى ناوخۇو نىيۆدەولەتى، بەو پەرى لەخۇبوردىيەو بخېرىنەگەر برايەتى و يەكبوون جىنگاى ناكۆكى دوبىرەكى بىگەرىتەوە. ئەوەي كە جىنگاى ئومىدىيىشە سىستەمىي جىهانى و بابەتە كانى مافى مرۆڤو ديموكراسىيەت و ثازادى گەلان ئىستا و يېرىدى سەرزۇبانى ولاٽانى رۆزئاواو ئەوروپان و قۇناغى لەناوبردن و جىنۇسايدىرىنى نەتەوەيەكى پەنجا مiliyىنى وەك كوردىش بەسەرچووه. لەھەمان كاتدا سورك و فارس و عەرەبىش ئەبى لەو تىبگەن بەبىن چارەسەرپەيەكى دادپەرەرانەي دۆزى كورد لەو ناوجەيەدا، بە هيچ شىۋەيەك رۆزھەللاتى ناوبىن نارامى بەخۆيەوە نابىنېت و ولاٽە كانىشيان تا كۆتابىي بە يەك گەرتۈوبىي نامىنەوە. لە دنياشدا ولاٽى فە نەتەوەو فە ئايىن و ئايىزا، بە پىنەدانى مافى كەمینە كان تەنها روويان لە ھەلۇدشانەوە تىكچون دەبىت. بۆيە ئەو سەددىيە كە دەبى سەددىي رىزگارى كورد بىت، جىگە لە فاكتەرە دەرە كىيە كان لايمىنى زۇرى پەيوەندى بە كورد خۆيەوە دەبىت و ھەولۇ كۆششىشى پىويسىتە!

غا

ئابى ۲۰۲۱

- * دیسپلین و تنهنگزهباری شیرزاد حسهنهن ۶
- * خویندنهودی نهندیشه و بدرههمه کانی جهاد تهباتهبايی .. د.ئیسماعیل مه گمودی... ۱۱
- * پرزمی، را بردو و نیستا، خورههلاات و خورثناوا .. و: ثاوات نه چمهد سولتان ۳۲
- * دیارد دناسی و هیرمیتوتیک .. پژل ریکور .. و: مه سعو د بابایی ۵۲
- * شوناسی کراوه، گفتوجز له گهل نه مین مه علوف و: جه مال پیره ۷۵

دوسیه‌ی ژماره: ده باره‌ی گایست، هوش یان روح

- * له باره‌ی چه مکی گایست له لای هینگل ریین رسول شیسماعیل ۸۷
- * چه ند سه رخیک ده باره‌ی چه مکی گایست شیسماعیل حه مهه مین ۱۰۳
- * کیشی تویزینهودی فهله فهی د. کاوه جه لال ۱۳۶

دېسپلين و تەنگزەبارى

شىرزاڭ حەسەن

+ يەكىن لە پەندە سەنگىنەكانى خودى "گاوتا بۇدا" و ئايىنى سەرزەمىنى "بۇودىزم" كە سەرنجى منى راکىشاوه دان-نان و سەلماندى هەقىقەتىيکى رەهایه كە گەرەكىيەتى بپوا بەو بىيىن كە خودى ژيان گەلىتك قورس و پىچىدەو تەنگزەبارىيە، زۆربەي فەيلەسۈوف و بىرمەندو دەرونناسەكان و كۆمەلناسەكان ھاۋاران سەبارەت بە ھەمان پەندى "بۇدا" كە خودى ژيان ئاسان نىيەو زىندهگى پە لە تالى و سوئرى، زۆرينىھى ئەو زاتانەي كە سەرگەرمى پىشكىنин و ھەلکۈلەن و خويىندەوەي مەردەمگەلن "بپوايان وايە كە وا چاكتە دان بەو راستىيە دابىيەن كە ئىدى زىندهگى بى ئازارو

و یشوومه و کارهسات نهبووه، به واتا مرۆڤ بۆ خۆی بۇونەوەریکى گیرۆدەو سەوداسەرو مەینەتبارە.

يەزدان غەزەبى خۆى دەبارىنیت

ھەلبەته، بەلام داننان و سەماندىنى ژيانى كولەمەركى مايهى خۆيەدەستەوەدانو نوچدان نىيە لە بەرامبەر هيچ كام لەو رووداوه جەرگۈرانى كە دەستكىرى خودى بىيادەمەكانن يان زادەسى سروشتى كېتىو و تۈورەو نابىينا، ئەمپەكەش سەلىئىندراؤە كە خودى سروشت چەندە مىيەرەبانەو ھىلەنەي ھەممۇومان بۇوه، بەلام تۆلەو ھەرەشەي كوشندەسى خۆى ھەي بەرامبەر ئىمەي بەدكار كە ثاواو ھەواو خاكمان گەنيوو پىس كردووه، زۆرىكى لە مەزەھەبىزەدەكانىش بپوايان وايە كە خودى "يەزدان" لە مرۆڤ زيزو داخدارەو زوو زوو غەزەبى خۆى بەسەريدا دەبارىنیت، گەرجى گوايە خودا مرۆڤى لەسەر شىۋوھە شەمايلى خۆى خولقاندۇوه، بگەر خەلەيفە جىڭىرى خۆيەتى لەسەر زەمين كە بۆ من پەر لە تەوسو پارادۆكس، ھەر كاميان بىت، گىنگە ئەم دۆخە تەنگىزەبارىيە لە بارى رامىيارى و ئابورى و كۆمەللىيەتى و فيكىرىيە و پىتوھى دەتلەينەوە، لاي ھەممۇمان نەبىت بە دۆخىيىكى چارەنۇوسكەراو قەدەرى ئىلاھى، كە گوايە لە ئاسمانەوە بەسەر زەويىدا دابارىيە، جۆرىكى لە تەنگىزەبارى رەوانى و رۆحى لە لاي رۆحانىيە كان رەوايەتى پىدرارو كە دەكىيەت سەر بە ئايىن و ئايىنزاو مەزەھەبى جىاواز بن، بەلام مەرج نىيە ژنانو پىياوانى رۆحانىي روويان لە ئاسمان بىت، چونكە ژمارەيەكى بەرچاولە رۆحانى و سۆفييە گەورەكانىش بۆ گەيشتن بە تەجلالاي خۆيان خەلۇوتلىشىنى ھەلەدېشىن، نەك تەجەللاي ئىلاھى، بەلام پەنا نابەن بۆ نزاو ئازار پارانەو بۆ ھىزىيەكى دەرە سروشتى و گەردۇون، بەلکو خودى سروشت دەبىت بە كازگاي تىزامان و دۆزىنەوەي ھارمۇنياوجوانى و پاكى.

ھۆشىارىي نەك رەشىبىنى

داننان بە كارهساتبارى زىندهگى خۆمان لە ھۆشىارىيەكى زۆرۇ زالەوە دىت نەك رەشىبىنى، نيازمان بەوەيە كە چىلۇن ئەم دۆخە تەنگىزەبارىيە تىبپەرىتىن، بىڭۈمان خەلکانى فامىيدەو ئاۋەزدارو عەقلزەددە نەخشەو پلانى كۆنكرىيەت دادەرىيەت بۆ خۆقۇرتاركىدن لە دۆخىيىكى نالەبار لەسەر ھەممۇ ئاستەكانى ژيان و ژيارو زىندهگى، ھەن بپوايان وايە كە قايلبۈون بەوەي دونيا خراپەو مەرمىگەل بەدكارن، بەسە بۆ ئەوەي

خویان رایینن له گهله ئهو دۆخه نالەبارەی هاتۆتە پىشى، گوايە دەركىردن به زىنى كارەساتبارى بەسە بۆ ئەوهى چىدىكە وەك دۆخىتكى دراماتىك و تراژىك چاوى لىپەنەكەين كە لە بارى واقىعگەرايىھە دەرسەت نىيە، يانزى ژمارەيەكى دىكە لە حەشامات بروايەن وايە كە خودا خۆي بىيەويت" چاكى دەكەت، بە واتا مەزەندەي ئەوه دەكەن كە ئاسمان تۈلەيان لىدەكتەوه يان خودى يەزدان تاقىيمان دەكتەوه، هەن خرقە دەپوشۇن و دەبىنە خەلۇھەتنىشىنى دوور لە خەلکو ئاوابى بە كەمترىن پىويسىتى لە پۆشاڭ و خۆراك و خواردنەوه قايل دەبن و پشت دەكەنە دونيا. هەن سکالا لە بەختى خویان دەكەن و لە كەشكەئەرنى خویان دەدەن.

دېسپلىن و خويندەوهى ئىرانە بۆ كىشەكان

وەلامى دروستو پراكىتىكى ئەوهى كە ئاخۇ ئىيمە بايى چەند لەسەر ئەوه پەروردە كراوين كە لە رىيگەي "دېسپلىن" و خويندەوهى كى عەقلانى بۆ گرفت و كىشەكانمان پەنا بۆ چارەسەرى توكمە دامەزراو بېھىن؟ دوور لە خورافات و سىحرو نىيونىگائى چارەنۇرسىگەرايى كە لە هەنۇوكەدا لاي خۆمان لە بىرەدەيە. "دېسپلىن" نەخشە رىيگايە بۆ زالىبۇون بەسەر كىشەكاندا كە مەرجە لە مندالىيەوه، بىگە لە قۇناغى باخچەسى ساوايانەوه، كچەكان و كورەكانان فيئر بىكەين بە چ مەشقۇ راهىنانىك بىنە خاودىنى خویان و كۆي ئەو مىكانيزمەي كە وا دەكەت هيىزى ئەوهيان بېيت بە ويستو رۆحىتكى بويىرانەوه روو بەررووى كۆسپ و تەگەرەكان بىنەوه.

دەگەرپىمهوه لاي "بۈودا" كە بېۋاي وابۇوه ژيان تلانەوه ئازارچەشتىنە، هەموومان دەزانىن كە وايە، بەلام گەر لەم راگەياندەنە ئەم زاتە بروانىن، دەگەينە ئەو راستىيە تالىھى كە خودى پرۆسەي چارەسەركەدنى گرفت و كىشەكان مايەن ئازارو ماندوىتى و دەردەدلە، هەر كىشەو گرفتىك سروشتى خۆي هەيە كە ليمان دەخوازىت چارەسەرى جىاوازى بۆ بىلەزىنەوه، كە رەنگە نائۇمىيدى و پەزارەو تۈران و تەنياكەوتىن و ھەستى گوناھبارى لە گەل خۆي بىنېت و نەخوش بىكەوين.

خويندەكاران و تواناى ركابەرى

بەلام دەلوىت كە خودى پرۆسەي گەرمان بە دواي چارەسەرئىكى بىنەپەيام و مانايەك بە ئىيمە بېھەخشىت كە ئاودانان بىكتەوه، لە مىانەنە ئەم ھەولەدا ئەگەرى شىكست و

سەرکەوتن حاشا ھەلنىڭىرە، ھاوکات رەنگە ھەولى خۆ رزگاركىرىن لە گرفت و كىشە ھەللىيساوه کان ئازايىتى و توانست و حىكەمەتىكمان پىبىھەخشىت، گەر بى گرفت و كىشە بىن لە بارى رۆحى و فيزىكى و عەقلىيەوە گەشە ناكەين، ديارە لە قوتاچانە ھاوچەرخە كاندا گرفت و كىشە زانستى و مەرۆيىھە كان دەخەينە بەر دەستى قوتاپيان تا ھىزى ئالانگارى و ركابىرى بخۇلقىتىن بە نيازى ھاندانى بەھەرەو توانا شاراوه کانيان لە بوارى عەقلىيدا، ھەللىبەته ماندۇو دەبن و دەتلىيەنەوە، وەك بېرمەندى ئەمەرىكى (بىنامىن فرانكلن: ۱۷۹۰-۱۷۶۰) دركاندوويتى، "ئەو شتانەي كە ماندۇومان دەكەن و پىتى دەتلىيەنەوە" دەماناخاتەوە سەر راستەرى. "بەو واتايىھى ناكىرىت خۆ بىزىنەوە لە ئازارى گرفتە كانى فيربۇون.

خۇذىنەوە خۇسرىكىرىن

خودى عىشق بۆ خۆى گرفتارى و ئازارىخىشە، جى بىدۇرپىن و جى سەر بىكەوين "پەندىكى تازەمان فيئر دەكتات، ھەرچەندە گرفتە كانان فەراموش بىكەين و يان بە درۆ لە يادىان بىكەين، يان بە مەي خواردنەوە تiliak كىشان خۆمانى لى گىل بىكەين، يان خۆمان بىكۈزىن، بەم چەشىنە خەمى خۆمان زىياتر دەكەين و خەلکانى نزىك لە خۆمان ئازار دەدەين، چارەسەرى راستەقىنە مىملمانى و ركابەرىيە نەك پاشەكشى. خۆ دزىنەوە لە ژان و دەردى كىشە كانى زيانى سۆزدارى بىت يان ھەر ئارىشەيە كى دىكەي كۆمەللىيەتى و ئاببورى و رامىيارى "بەو دەشكىتەوە كە پىر نەخۆش بىكەوين و بىتلىيەنەوە، ھەر لە سۆنگەي ئەو بىزىن و خۆ ھەلخەلتاندىن و چاوشاركىركەندەيە لەگەل خودى خۆماندا بە دەست سەدەها لە نەخۆشىيە دەروونى و دەمارىيە كان گىرۋە دەبىن، كە دەتوانىن لە "نېرۆسىن/عوساب" دا چىرى بىكەيەنەوە كەوا كۆبىندى ھەممۇ دەردە دەروونىيە كانماهە.

مەرجە وا بىرۇنىنە خودى ئازارو تلانەوە كە دۆخىكى ئاسايىيە و مەرجە نەوهى نوى فيئر بىكەين، تا بىزانىن خودى زىندهگى بى گرفت و كىشە نىيە لە سەر ھەممۇ ئاستە كانى زىن و ژياردا، ئەركى ئىمەيە ئەو ھىزى توana شاراوانە لەواندا بىخەينە گەر كە ئەگەر بىيانەۋىت لە بارى دروونى و جەستەيى تەندىروست بن و نەشۇنما بىكەن، مەرجە خۆيان بۆ وەيشۈومە و جۇرەها تەنگۈزەبارى ئامادە بىكەن و چارەسەرى عەقلانى بۆ بىدۇزىنەوە، چونكە خودى ژيان بى ھەورازو نشىيۇ نىيە، واتا زەمینە خۆشىكىرىن بۆ ژيانىيەكى تەندىروست ھەم لە بارى سايكۈلۆزى و ھەممىش لە بارى فيزىكى.

گهڑان به دوای هاوسمه‌نگی و هارمۆنیا

له بواری پهروهرد هو دهروونناسیدا ئاسانه بزانین 'دیسپلین' چیمان بۆ دهکات و دک دایینکردنی کۆی ئەو ئامرازو میکانیزمەی که پهیره‌وی لیبکهین، چ و دک کەسانى گەورەسال و ھەم بۆ نەودى نوئى کە بە مەشق و راهیتاناکە و پەیوەست بکەین، بەو نیازەی کە چلۇن بەرگى ئازارو تلانەو بگرین و بىکەین بە ھېزىك بۆ پىيگەيشتنو تىيگەيشتنو كاملىبۇن بە دىيوه مرۆزىيەكەي، زۆرىنىي پهروهردەكارانى ئەم سەردەمە كۆكىن لەسەر ئەودى کە چوار رىنمايى ھەن بۆ گەيشتن بەو ئاماڭىھە: يەكە ميان قايىل نەبوونە بەو دۆخەي کە بۆ چارەسەری دەردەكانى خۆمان پىيگەيشتۈوين، دووه ميان ھەستىكىرنە بە بەرپىيارىيەتى بەرامبەر خۆمان و نەودى داھاتۇو، سىيىھ ميان، خۆ تەرخانكىرنە بۆ جىاڭىرنەوەي ھەقىقەت و راستى لە ساختەكارى، چوارەميان گەرانە بە دوای هاوسمه‌نگی و هارمۆنیا کە سەرچاۋەكانى زۆرن و لە بەردەستمانن گەر كەمیك فامىدە بىن.

باشتىرين كارىك كە بىكەين ئەودىيە: مەرجە ھەر لە سەرتاواھ دەست پىيگەين کە قۆناغى ساوايىيەتى مندالەكانە، واتا بەر لە باخچەي ساوايىان، ئامرازو میکانیزمە كان ھەن، بەلام چۆنۈيىيەتى بەكارھىتاناى وادەكتا گەرەوە كە بېمەنەوە، بەلام بەر لەوە جىيگە بايەختە كە ويىستو بېرىارمان دايىت كە ئەودىيان ژيانى ئىيمە رەنگىنتر دەكتا، كە رەنگە دوا دەرمانى ھەموو دەردەكان 'خۇشەويىستى' بىت كە گومان دەكەم ھەمانبىت!

**خویندنه وەس ئەندىشە و
بەرھەممە كانى جەۋاد تەباتە بايى
لە بەناوبانگەترين رۆشنېرىھ كانى ئىستاى ئىران**

د. تىسماعىل مەھمۇودى

بەشى يەكەم

بۆ كاك شۇرۇش جوانرقىيە و ھاندانى بەردەواامى بۆ ئەوهى بنووسىم و ناثومىد نەم

لہ رائی:

بی‌گومان له کهش و ههوای روشنبیری و ئاکادمیی و فیکری ئیستای ئیراندا كەم كەس هەيە بە رادەتى تەباتەبايى، ناودار، ناسراوو خاودن پرۇژەدۇ دۆز-تەھەرە لە هەمان حالدا كېشەسازىت، تەباتەبايى وەك تىۋىردانەر خاودن دەستەوازە «ئەندىشە ئيرانشارى»، «ھەل و مەرجى ئىمكاني مودىرىنىتە رۆژئاوا»، «ھەل و مەرجى دۈورپەرىزى ئەندىشە نويگەرە تازەگەرى لە ئىران»، «لۆزىكى شىكست» و بەردبۇونى سونەت» و هەروەها خاودن دوو پرۇژەدى سەرەكى خويىندەنەوە «ئاوابۇونى ئەندىشە سىاسى» و «دارمانى ئىران». نزىكى دوو دەيدىيە لە پاتتايى بىرۇ ئەندىشەدا بودتە بەناوبانگتىرين بىرمەندى ھاوجەرخى ئىران و لېرەوە دەكىيەت بانگەشە ئەوە بىكىيە سەرەرای ئەو رەخنە توندانە لە بەشىكى زۇرى بىرمەندان و نۇوسەرانى ئىرانى دەگرىيەت، ھەر بەم بۇنەوە لە لايەن ھەندى كەس و لايەنەوە وەك «فەيلەسوفى سىاسەت»، «فەيلەسوف ئىرانشار» و «مىژۇنۇسى ئەندىشە» پىناسە دەكىيەت. بى‌گومان «بەشىك لە گەشەو كارانەوەي رىيەتى كەش و ههواي فىكى ئىرانى پاش شۇرۇشى (۱۹۷۴) قەرزاري حالا كىيە فىكى بە كانى، تەباتەبايىسە».

سروش، شایگان، سهیل حسه‌نی نهسر، عهنایت، جه‌لالی ئال ئەحمد، شه‌ریعه‌تی، تارامشی دوستدار، داریوشی ئاشوری، یوسف ئەبازه‌ری، کفریم موجته‌هدی و زیباکله‌لام له ریزی بەناوبانگترین مامۆستاپیان و بیرمه‌ندان و نووسه‌رانی ھاچه‌رخی ئیرانین که لەم ماویدا کەوتونەته بەر پەختە توندی تەباتەبایی و به نخویندەواری و کەم خوئنده‌واری و ناشارەزاری له دوخى ئەندىشەو ئیران تاوانیار کراون و هەر لەم ئاراستەيدا

که م نووسه رو رۆشنپیرو بیرمه‌ندی چەپ، ئیسلامی و سونه‌تى ھەمیه لە لاپەن تەباتەبایي توشى توندترین رەخنە نەبووبىتەوە كەم مامۆستاي بەناوبانگى زانسته سیاسىيەكان ھەمیه لە لاپەن تەباتەبایي بە نەخويىندەوەرای تاوانبار نەكرايىت، كەم وەركىرى بەناوبانگى بوارى زانسته سیاسىيەكان ھەمیه تاوانبار بەوە نەكرايىت لە بىنەرتدا ئەو كتىبىانەي وەرى گىراوەتە سەر فارسى هېيج لە باباتە كەم دەقە كە تىنە گەيشتووه، تەنانەت بەوەش تاوانباركراوان زمانى دايىكى خۆيان واتە فارسى نازانن و ھەرلەم بوارەدا كتىبىيىكى بە نىيۇ «رامانىك لە وەركىپانى دەقە كانى ئەندىشىھى سیاسى» بلاۋىرە دەتەوە كە باس لە تىنگەيشتنى وەركىرانى بوارى زانسته سیاسىيەكان لە ئىراندا دەكات و بە غۇونە باس لە «شاريارى» ماكىياشىلى لە وەركىپانى داريوشى ئاشورى، وەركىرى بەناوبانگى ئىرانى دەكات كە پىتىوايە لە بىنەرتدا ئاشورى لە شاريارو ماكىياشىلى تىنە گەيشتووه.

ھەر لەم بوارەدا واتە رەخنە لە بازنه‌ي رۆشنپىران، نووسەران، وەركىپان و مامۆستاياني بەناوبانگى زانكۆكانى ئىران، كەم مامۆستاي بەناوبانگى زانسته سیاسىيەكان ھەمیه بەر ھېرىشى نەكەوتىتە تاوانبار بەوە نەكرايىت شىاوى كورسى مامۆستاي زانكۆ نىيەو تەنانەت خۆدى زانكۆ تاران و كۆلىتى زانسته سیاسىيەكانىش وەك زانكۆ دايىك لە ئىراندا لەم دوايىانەدا كەوتە بەر ھېرىش و رەخنە تەباتەبایي و لەمبارەشەوە كتىبى «تىيېننەيەكان سەبارەت بە زانكۆ» بىلاۋىرە دەكتات زانكۆ لە ئىراندا كە ھاوتاى يۇنىفرىستىيە، قەت نەيتوانى بگاتە ئاستى يۇنىفرىستىيەكانى رۆژئاواو بە بىرۋاى تەباتەبایي زانكۆ لە رۆژئاوا درېزەپىيەرە ناوەندە زانستىي سونتەيە كانمو بەم بۇنەوە مىيۇرمەندو خاون سونەتى تايىھەتى خۆيىھەتى، بەنام زانكۆ لە ئىراندا درېزەپىيەرە سوننەتى مەكتەب واتە ناوەندى خويىندى سونەتى نەبۇوه لە بىنەرتدا دامەزرااندى زانكۆ لە ئىراندا لاسايىكىردنەوە رۆژئاوا بۇو، لەوەش گۈنگۈر ئەودىيە ئەم مامۆستاياني كە ئىستە خەرىكى وانە وتنەوەن و شىاوى پىيگەي مامۆستايى نىن، بەرھەمى زانكۆش لە ئىراندا جىگە لە لاسايىكىردنەوە، ساختەكارى، شىۋاندىن، تىنگەيشتن، پەنابىردەن بە خورافات و بەرھەم ھېننانى خويىندىكارى نەخويىندەوار لە بوارى زانسته مەرۋىيەكاندا شتىكى دىكە نابىت.

بە گشتى دەكىيەت بانگەشەي ئەو بکريت لە كەش و ھماوى ئەندىشە و رۆشنپىرى ئەم سەت سالەي مىيۇرۇي ئىران، سەرەپاي رەخنەگرو دېبەرى زۇرۇ تاوانباركىرىنى بە ناسۇنالىيىتى نزىك بە رەگەزپەرسىتى، تەباتەبایي ديارتىرين و كارىگەرلىكىن رۆشنپىرو

بىرمەندى ئەم سەددىيە ئىرانەو ناشارىتەوە بە ئاشكرا بانگەشە ئەو دەكات كە بە هەر چەشنى بىت دەبىت «بە ناونابگ يان ناوزارىندن لە ئىران پارىزگارى بىرىت». واتە مەسىلە ئەباتەبايى ئىرانەو بە واتايىمە ئىران تەوەرەو پىوايە زانستە مەرىيەكان لە ئىراندا دەبىت پرسو مەسىلە سەرەكىيان ئىران بىتو لە خزمەتى ئىراندا بىت.

ژياننامە ئەباتەبايى:

تەباتەبايى لە سالى (1945) لە تەورىز لە بنەمالەيە كى بازركان لە دايىك بۇوه، لە پال كاروبارى بازركانى باب و مامى حەزىزان لە خويىندەوارى، زانست و كتىب و تەنانەت مامى شارەزاي زمانە كانى فارسى و عەرەبى و فەرەنسى بۇوه. هەر لە مندالىيەوە لای ھاورييە كى بابى خەريكى خويىندى كۆلىستان و بۇستانى سەعدى و ھاوكاتىش بە

پىشىيارى مامى لە لايەن قەشەيە كى ئەرمەنېيەوە، خەريكى فيرپۇنى زمانى فەرەنسى دەبىت و دواتر لای زانايە كى ئايىنيش فيقەوۇ ئوسولو فەلسەفە ئىسلامى و بە تايىبەت زمانى عەرەبى فير دەبىت و لە مبارەوە دەلىت: «شەس رۆز لە ھەفتەداو ھەر رۆز سى ساعات كتىبى مەنزۇومەم دەخويىند ھاواكتات دەچۈم بۇ كلىسەو لە لای قەشە ئەرمەنېيە كەش زمانى فەرەنسى فير دەبۈم».

تەباتەبايى خويىندى فەرمى تا دواناودندى لە تەورىز درېزە دەدات و بۇ درېزە خويىندى لە زانكۈ تاراندا لە بەشى مافناسى وەردەگىرىت، گەرچى حەزى لە فەلسەفەيەو لە مبارە دەلىت: « دواتر كە ھاتم بۇ تاران و لە كولىتى ماف حەزم بە فەلسەفە كرد، بەلام مالەوە و تىيان گەر فەلسەفە دەخويىنېت لە تەورىز دەتونانى فەلسەفە بخويىنى، بەدەيت بۆيە بە بىانووئ خويىندى مافناسى ھاتم تاران پىيم وابۇو ئىتەر تەورىز شتىيىكى بۇ من نىيەو دەبىت كۆچ بکەمە تاران و ئەو كات سى چوار كەس لە كولىتى ماف لە شارەكانى دىكە ئىراندا قبول دەكران و من يەك لەو كەسانە بۇوم بۆيە دەنگو ناوم پەيا كرد».

تهباتهبايي له زانكۆ تاران ودك خوييندکاري مافناسى خوريكى خوييندن دهبيت بهس روحى تينووی تير ناکات، بؤيە كەمترين کات به فيرۇ نادات و حەز دەکات لە بەشەكانى ديكەي زانكۆ تاران بە تايىھەت فەلسەفەي ئىسلامى و ئىلاھيات و ئەدەبیات بەشدار بىت و بۇ ئەم کارە روو لە دكتۆر شەھابى سەرۋىكى بەشى ئىلاھيات دەکات و بە دكتۆر شەھبابى دەلىت: «حەز دەكم لە پۇلە كانى دكتۆرای ئىلاھيات بەشدار بىم لە مەنزۇومەي سەبزەوارى پرسىيارى ليڭىرىم وەلام دايىوه يەكراست تەلۋۇنى بەرزىرىدوو بە بەپرسانى بەشەكان وتى: رېكەپى بىن بەشدارى بکات لە خوييندکارە كانى ئىمە زۆر زىركەتە» و هەر ئەمە وايلى كرد لە بەشەكانى ديكەش بەشدارى بکات بە شىۋازىك: «بەيانيان لە بەشى فەلسەفە، نيوەروان لە بەشى ئەدەبیات و ئىوارانىش لە بەشى ئىلاھيات ئامادە دەبيت و گەرچى تەمەنى بىست سالان بۇو، ئەم کارە ماندووى دەكردو جەستە لاواز دەبوو، بەلام هەر روحى تينووی فيرېبوون بۇو».

تهباتهبايي سەرەپاي بەشدارى لە بەشەكانى ديكەي زانكۆ تاران، بە خوييندى فەرمى لە زانكۆ دلى ئاوناخواتەوە روو لە ناودىنە سونەتىيەكان و مامۆستاياني سونەتى بۇ فيرېبونى فەلسەفەي ئىسلامى دەکات و جيا لە «ئەسفارى» مەلا سەدرارو «شەفاي» ئەبن سينا، ھەندى دەقى ديكەي فەلسەفەي ئىسلامى دەخويىنتو پاش ماۋەيەكىش بەشدارى وانەكانى ھانرى كوربىن، پىپۇرى فەلسەفەي ئىسلامى و سەھرەوردى ناسى بەناوبانگى فەرەنسى دەبيت و دواتر دوو كەتىپى بەناوبانگى كوربىن، وەرددەگىرىتەوە سەر زمانى فارسى كە لەم وەرگىرانەدا، خويىنەر لە ئاستى شارەزايى و زانىارى شىاوى تەباتهبايي لە زمانەكانى فەرەنسى و عەرەبى و ھەرودە كوربىن ناسى و فەلسەفەي ئىسلامى تىدەگات.

پاش كۆتايىي بىكلورىس لە زانكۆ تاران، ودك رەسمى باوي ئە و سەرددەمە دوو سال دەچىتە عەسکەرى و سالىكىيان لە ژاندارمىرى تىپەرەدەکات و پاش ماۋەيەك عەسکەرى دەچىتە سپاھ دانەش و ھەولۇ ئەدات لە عەسکەريش كات بە فيرۇ نەدات و لە مبارە دەلىت «تىكىپاي سالى يەكم لە تاران مامەوە زۆربەي كەتىپە فەرەنسى و ئىنگلەيزىيەكانى كەتىپەخانە كۈلىيچى ئەدەبیاتى خوييندەوە لە خولى ئەفسەريش كە لە تەورىزىدا بۇم، سەرەپاي ئەو ئەدەبیاتى فەرەنسەم دەخويىندەوە، تىكىپاي كەتىپەكانى خولى بىكلورىس و ماستەرى زانكۆي پارىسم خوييندەوە بىن ئەوەي ئامادە وەرگەتنى بىم».

پاش و هرگز تن له زانکۆكانى فەرەنسە رۇو لە پاریس دەكات و له بەشى فەلسەفە سیاسى خەريکى خوینىن دەبىت و لم ماۋەيدا بە تەواوەتى رۇو لە ھېڭل دەكات و ھەلبەت لە مبارە دەلىت: «ھېڭل خوینىن لم تارانەوە كە بە زمانى فەرەنسى دەست پىيىرىد بۇو لەسەرى بەردەوام بۇوم و لە فەرەنسە لاي شاتلە خوینىدارى ھىپوليت واتە ھېڭل ناسى بەناوبانگى فەرەنسى خەريکى خوینىنى ھېڭل بۇوم» ئەم گرنگىدانەى بە ھېڭل ئىستاش درىزەتى ھەيدو لە ئىستادا وەك يەكى لە بەناوبانگتىن ھېڭل ناسانى ئىرلان پىتىناسە دەكىيەت كە كارىگەرى تەواوى له سەر رەوتى فيكىرى تەباتە بايى ھەبۇو.

بە گشتى لە پاریس دەرفەت ساز دەبىت لە گەل ئەندىشە نۇرسەرانى وەك لۆكاكچو ئالتۆسىرۇ كانت ئاشنا بېتىت و بكمەويتە زىز كارىگەرى ئالتۆسىرۇ لوكاكچو ھەروەھا بەشدارى بازىنى روشنىرى ئالتۆسىرۇ بکات و ھەر لەم ماۋەيدە شادا كەتىسى «لىينىن و فەلسەفە» وەردەگىرىت . بەلام وەك ئاماژەمان پىئدا، زۆرترىن كاتى بۇ فيېرىبوونى ھېڭل تەرخان دەكات و نامە دكتورا كەمشى لە سەر ھېڭل دەنۈسىت و پاش وەرگەتنى دكتورا لە فەلسەفە سیاسى دەگریتەو بۇ ئىرلان و لە زانکۆ تاران و بەشى زانستە سیاسىيە كان دەبىتە مامۆستا و ھەروەھا جىنگىرى سەرۆكى بەشى فەرەنگى زانکۆ تاران، بەلام ئەندىشە و بۆچۈونە كانى تەباتە بايى لە گەل ئايىدىلۇزىيائى ئىسلامى ئىرلانى نۇي واتە ئىرلانى پاش شۆرپشى ئىسلامى ناگۇنجىت و پاش ماۋەيدە كى كورت لە زانکۆ تاران دوور دەخىتە وە لە مبارە دەلىت: «لە ناكاوا كەسىك بە نىيۇ نەجەفقۇلى حەبىبى ھات و كرا بە سەرۆكى كولىتى مافناسى و زانستە سیاسىيە كانى زانکۆ تاران و سىيانزە كەسى لە زانکۆ تەربىيەتى مودەرس لە گەل خۇى هيىناو فەرمانى درىرىد كە ئەمانە بىنە مامۆستا و فايىلە كانى پىشىوپىان لابىد) و بەم شىۋىيە لە زانکۆ تاران دەركراوه . «كاتى ئەمە رۇوي دا، دەرفەتىك بۇمن ساز بۇو، توانىيم تىكىپاى كاتم بۇ نۇوسىن تەرخان بكمە وام بە باش زانى بكمە شوين ئەو پرۆژەيە كە سالانىكى پىشىوپى دامەزىشىبۇو ئەم پرۆژەيەم بايەخى زۆرى ھەبۇو، زانکۆ شوينى نۇوسىيىن ئەو پرۆژەيەم نەبۇو» .

كەواتە پاش دەركىدىنى تەباتە بايى لە زانکۆ تاران، نائومىد نابىت و ئەم دەركىدىن دوورخىستە وەيە دەكاتە دەرفەت و ھەر لەم رۇوهە رۇوي لە ناوهندە زانستىيە كانى ئەوروپا و ئەمرىكا كردو تواني بە يارمەتى مامۆستاييانى ئىرلانى و ناوهندە كانى ئىرلانناسى، دەرفەت و يارمەتى مالى تايىيەت و بەرچاۋ بۇ نۇوسىيىنى پرۆژە كەمى وەربىگەتى و بە نۇوسىن و بىلاوكىدىن دەرىھەمى «وەك ئەندىشە سیاسى لە

ئیران»، «ئیبن خەلدون و دەسپیتکىك بۆ رامان لە دارپمانى ئیران»، ئىتر تەباتەبایي بور بە دەنگىكى بەرزو ديارى بازنهى زانستى و رۆشنېرى ئیران و بە واتايىك پاش بلاؤكردنەوهى يەكم بەرھەمى لە ژىر ناونىشانى «دەسپیتکىكى فەلسەفي سەبارەت بە مىزۇوی ئەندىشە سیاسى ئیران» لە سالى (١٩٨٨) تا دواين كتىبى بە نىوی (نەتمەد، دەولەت و دەسمەلاتى قانون، توپتىنەوهىك لە سەر نەريت و سونەت) لە سالى (٢٠١٩) وەك يەك لە بەناوبانگزىن كەسايەتىيەكانى كەش و هەواي رۆشنېرى و زانستگايى ئیران بەناوبانگ بۇدو پىتەھىت، شىوازى تايىھتى خويىندەوهى دەقە كۆزەكان، شىوازى نوپى تەباتەبایي بۆ خويىندەوهى روانىن بۆ مىزۇوی ئیران، تىۋىپردازى و ئیران تەھرى و گرنگىدانى تەواو بە قەيرانى ئیران، پىشوازى ناودنە زانستىيەكانى ئیران لە ئەندىشە بەرھەمەكانى، پىشوازى رۆژنامە گۇفارە بەناوبانگەكانى ئیران لە قەلەمى تەباتەبایي و دەرنجام روانىنى پەراوىيى بۆ نەتمەد كەنلى ئیران و پەختى توندو زمانى زبرى لە بەرامبەر رۆشنېران، نۇوسەران و مامۆستايانى بەشى زانستەسیاسى و كۆمەلناسىيەكانى زانكۆي تاران لە رىزى ئەمەن سەرەكىيەن كە ماھى دوو دەيە جواد تەباتەبایي وەك بەرچاوتىن و دىيارتىن نۇوسەرو بىرمەندى ئیرانى بەرزو زال كردوه.

لە بىر نەكريت قسى سەھى سەھى كى تەباتەبایي گرنگى «ھوشيارى» و «بىر كردنەوهى»، ھوشيارى لە ئاست قەيران و ئاوابۇنۇ دارپمان و ھاوكتا بىركىردنەوهە لە قەيران و لەناوچۇنۇ دارپمان، بىركىردنەوهە لە سونەت و ھۆكارى ئىمكاني نوپىگەرى لە رۆژئاواو گۆشەگىرى يان دوورەپەرىزى و نەبوونى ئەگەرى نوپىگەرى لە ئیران و بىركىردنەوهە لە سونەت و ھۆكارى بە بەردىبۇنى سونەت و روونكىردنەوهى «لۇزىكى شىكست» و بە واتايىك بىركىردنەوهى لە شىكستى بەردهاومى ئەندىشە لە ئیران و بىركىردنەوهە لە دارپمانى شارستانىيەتى ئیران و بۆ گەيشتن بە نەزەريەكانى تەباتەبایي، ھەول ئەدەين بە پىتى دەرفەت و توانايى لە رىيگە ئاماژە بە بەرھەمەكانى تەباتەبایي دەست بخەينە سەر گرنگىزىن راوبۇچۇو كانى تەباتەبایي كە پىتەھىت لە بىرمەندان و فەيلەسۈوفانى وەك فۇكۇ (بەشى خويىندەوهى ئەندىشە ئیران)، لىيۇ شتراوس (بەشى خويىندەوهى دەقە فيكىرييەكانى بىرمەندان، بە تايىھت بىرمەندانى سەرددەمى مەشروعتىت)، كارل شىيت و هانس بلوومبرگ و كارل لوويت (لە بەشى سونەت و مودىرنيتە و پىيەندى سونەت و مودىرنيتە و گرنگى ئەم بابەتە)، مەكتەبى كەرىج (لە بەشى روانىن بۆ مىزۇو و پىيەندى

میژوو و فەلسەفە) و بە تايىبەت ھىنگل لە بەشى روانىن بۇ جىهانى ئىرانى كارىگەرى
بەرچاوى ھەبۇو.

بە گشتى خويىدنه وەو تىيگەيىشتەن لە ئەندىشەو تىيۆرەكانى تەباتەبايى بە ھۆى
بەرھەمى زۇرو پىيداچۇونەوەي بەردەوامى تا رادەيەك سەخلىەت و ھەندى جارىش
نامومكىن دەنويىتت بەس دەكىرىت لە رىگەي دابەشكەرنى بەرھەمە كانى و ھەرودەها
ئامازە بە ھەندى روانىي لەبارەي ئەندىشەو شىۋاپىزى بىركردنەوە بايەتى سەرەكى
بەرھەمە كانى تىيېگەين و بۇ ئەم مەبەستەش باشترە بەرھەمە كانى بکەين بە چوار
بەشەوە بە واتايىمەك لەو چواربەشەدا ئاور لە ئەندىشەو بەرھەمە كانى تەباتەبايى
بەدەينەوە ھەول ئەدەين لە كۆتايشىدا روانگەيەكى پەخنەگرانە ئاراستەتىيۆرەكانى
نووسەر بکەين.

يەكم: ئاوابۇونى ئەندىشە

لە دەيىھى هەفتادو ھەشتايى ئىرانى تەباتەبايى چوار بەرھەمى لە ژىر ناونىشانى
يەكم: دەسىپىكىكى فەلسەفى سەبارەت بە مىژۇوى ئەندىشە سىاسى ئىران (۱۳۶۷).
دووەم: ئاوابۇونى ئەندىشە سىاسى لە ئىراندا (۱۳۶۷). سىيەم: ئىبن خەلدون و زانستە
كۆمەللىيەتىيەكان (۱۳۷۴) و چوارم: خواجە نىزامولولك (۱۳۷۵) بلاوكردەوە.
لەم دوو دەيىھىدا سىيانەي «دەسىپىكىكى فەلسەفى مىژۇوى ئەندىشە سىاسى ئىران
(۱۳۶۷)،» «ئاوابۇونى ئەندىشە سىاسى لە ئىران (۱۳۶۷)» و «خواجە نىزامولولك
(۱۳۷۵)» وەك يەكم پەرۋەتىيەتىيەتىيە، ھەلبەت گەرچى كتىبى
«ئىبنى خەلدون و زانستە كۆمەللىيەتىيەكان (۱۳۷۴) يىش ھەر لەم ماۋىيەدا بلاوكرايەوە
لە لايمەن ھەندى رەخنەگرەوە وەك يەكى لە باشتىرين و دەولەمەندىرىن بەرھەمە كانى
تەباتەبايى پىناسە كراوه، بەلام بە ھۆى ئەوهى لەم پەرۋەتىيەدا تا رادەيەك جىاوازەو
سەرىيەخۆيە، لەم باسەدا بەلاوه دەخريتتو تەنبا ئەولەويەت ئەدرىت بە يەكم پەرۋەتىيە
تەباتەبايى واتە پەرۋەتىيە ئاوابۇونى ئەندىشە سىاسى لە ئىراندا.

پەرۋەتىيە يەكم بە كتىبى « دەسىپىكىكى فەلسەفى سەبارەت بە مىژۇوى ئەندىشە
سىاسى ئىران » دەست پىيەدەكتە كە لە سالى (۱۹۸۸)، بلاو كرايەوە دواتر لە سالى
(۲۰۲۰) پىيداچۇوتەوە دوو بەشى زىدە كردو بە وتمى تەباتەبايى ئەم بەرھەمە

«دەسپىيىكىكە بۇ رۇونكىردىنەوەي لۇزىيىكى مانەوەي ئىرمان». لەم كتىبەدا پاش پىئناسەئى ئەندىشەئى سىياسى و شىۋاازەكانى بىركردىنەوەي سىياسى لە ئىرماندا، باس لە رەوت و تايىەتمەندىيەكانى ئەندىشەئى سىياسى كەسانى وەك ئىبىنى موقۇفع، غەزالى، فارابى، فەخرى رازى، سەعدى، عوبىيەدى زاكانى، روزبەهانى خونچى و ھەروھا پىۋەندى عيرفان و ئەندىشەئى سىياسى دەكات.

لە كتىبى دوودم واتە(ئاوابۇنى
ئەندىشەئى سىياسى لە ئىرماندا) پاش
باسكىردىنە سىياسەت لە ئەندىشەئى يېناني
كۆنارادا، سەرھەلدىنى ئەندىشەئى سىياسى،
ئەفلاتۇون و دامەزراندىنە فەلسەفەئى
سىياسى، ئەرسىتۆ كۆتابىي فەلسەفەئى
سىياسى يېناني، ئاماژە بە پەردەپىدانى
فەلسەفەئى سىياسى لە سەردەملى
ئىسلامى و لە سەرھەلدىنى ئىسلاممۇوە تا
ھېرىشى مەغۇولەكان دەكات و دواترىش

ئەندىشەئى كەسانى وەك مىسکۈويەئى رازى، ئەبۇلحەسەنى عامرى تا ئەبۇو عملى سينا، خواجە نەسيرى تۈوسى، قوتىبەدین شىرازى، جەلالەدین دەوانى و سەدرەدىنى شىرازىيە وە تا مەلا ھادى سەبزەوارى دەخاتەبەر باس و شىكىردىنەوە.

لە كتىبى سىيەم واتە خواجە نىزمۇلولك، پاش باسكىردن لە زىيان و بارودوخى سەردەملى خواجە، باس لە ئەندىشەئى ئىرانشارى و بەرەۋامى فەرھەنگى ئىرانى، پىيگەئى سىياسەتنامە نۇوسى لە مىزۈوى ئەندىشەئى سىياسى و روڭلى لە بەرەۋامى و مانەوە درىيەزەكىشانى فەرھەنگى ئىرمان دەكات و بەم شىۋوھى پرۇزى يەكەمى كۆتابىي دىت.

دەق تەورەتى و بە واتاي خويىندىنەوەي دەقى نۇوسەران، عارفان، شاعيران، بىرمەندان و فەيلەسۈوفانى دىارو خاودن تىۋرى وەك فارابى، نىزامۇلولك، روزبەهان خونچى، سەعدى و... بەكەللىك وەرگرتىن لە شىۋاازى شىكارى دىسکۆرس بە كارىگەرى لە «فۆكۆ» دوو تايىەتمەندى دىيارى پرۇزى يەكەمى تەباتەبايىھە ھەلبەت لەۋەش گرنگەر خىستە رپوو دەستە واژەئى «ئاوابۇن»دە كە لە بىنەرتىدا كلىلى سەرەكى تىيگەيشتنى ئەم

پرۆژیه‌یه. دیاره «ئاوابون» لەم پرۆژیه باس لە ئەندیشەو كەش و هەواى ئەندیشەو شیوازى ئەندیشەو درنام ئاوابونى ئەندیشە لە ئىراندا دەكات.

تەباتەبایي لەم پرۆژیدا سەرتا ئەندیشە سیاسى پیناسە دەكات و لە فەلسەفە سیاسى جيادەكتەوە دەنووسىت: «فەلسەفە سیاسى، واتە رامان و بېركەنەوە تىۋىرىك سەبارەت بە پیوهندىيەكانى دەسەلات لە سەر بىنمای سىستەمىكى فەلسەفيانە، بەلام ئەندیشە سیاسى تىۋىردانانە سەبارەت بە پیوهندىيەكانى دەسەلات بى رەچاو كردى روانگەيەكى فەلسەفيانە) و سەبارەت بە ناودرۇك و بابهتى ئەندیشە سیاسى بەردەوام دەبىتودەنووسىت: «با بهتى ئەندیشە سیاسى بە دەست ھىنان و پاراستنى دەسەلاتى سیاسىيە) و بە واتايىك ناوندى ئەندىشە سیاسى، دەسەلات و باسکەدنە لە دەسەلات و پیوهندىيەكانى دەسەلات و چۆنیەتى پاراستنى دەسەلاتى سیاسى. تەباتەبایي هەروەها لە يەكم كتىبى ئەم پرۆژیدا، ئاماژە بە سى شیواز بېركەنەوە سیاسى دەدات و بە سى گوتارى ئەندیشە سیاسى باوو زالى ئىران و فەرەنگى ئىران لە سەرتاى بە ئىسلام بۇنى ئىران تا سەردەمى ھىرلى مەغۇولەكان و زالبۇنى دىسکۆرسى عىرفانى رووكشانە و ئاوابونى ئەندىشە سیاسى باسى دەكات.

۱- گوتارى شەريعەتنامە نووسى:

بە بپواى تەباتەبایي، شەريعەتنامەنوسى تىۋىردانانە سەبارەت بە خەلافەتو پاراستنى پىنگە خەلیفەو قبۇلكردىنە خەلیفە وەك ناوندى دەسەلاتى جىهانى ئىسلام و هەروەها دوورەپەرىزى لە دژايەتى خەلیفە، خالى گىنگ لە شەريعەتنامەنوسىدا ئەودىيە كە شەريعەتنامەنوسان لە سەر بىنمای شەريعەت و بە واتاي شەريعەتى رووكشانە، پاسا بۆ خەلیفەو پاراستنى خەلیفەو كورسى خەلیفە وەك جىنىشىنى پىغمەبر دەھىنەوە بەرىۋەبردى شەريعەت و پارىزگارى لە شەريعەت وەك ئەركى سەرەكى خەلیفەو فەرمانپۇا پیناسە دەكەن.

بە راي تەباتەبایي شەريعەتنامەنوسى كە بە ماوردىيەو دەست پىدەكت، سەرەھەلدىنى وەك گوتارى سیاسى ئەندىشە ئەھلى سونەت، بەرھەمى قەيرانى نەبوونى تىۋۆرە لە پرسى جىنىشىنى خەلیفە موسەلمانان و هەروەها قەيرانى ئىدارە كردىنە ھەرىمى موسەلمانانە لە سەردەمى خەلافەتى ئىسلامى كە بەناچارى بىرمەندان و بە تىۋىردانەرانى خەلافەتى عمرەبى و سونە بە كارىگەرى لە ئەندىشە سیاسى ئىرانى پىش ئىسلام لە

ریگه‌ی و درگیرانی بهره‌مه کانی گوتاری تیرانشاری و سیاست‌نامه‌نووسی له سه‌ر دهستی ئیبینی «موقعه‌فع»، پهنا بۇ شەريعەت دهبنو شەريعەت‌نامه‌نووسی سه‌ر ھەلئەدات و دەبىتە گوتاری سەرەکى له ئەندىشە سیاسى ئىسلامى بۇ پاراستنى خەلیفە و پیرۆزى بەخشىن بە خەلیفە. سەبارەت بە بۇنى ئەندىشە شەريعەت‌نامه‌نووسى له فەرەنگى تیراندا، گەرجى سونەتى شەريعەت‌نامه‌نووسى تا سەردەمی سەفه‌وى له تیراندا كارىگەرى دەبىندرىت، بەلام بەگشتى بە رای تەباته‌بايى شەريعەت‌نامه‌نووسى نەيتوانى بىييته روتو سونەتى زال له تیراندا، چونكە سەربەخۆيى تیران پىويىستى بە پشتوانه‌يەك ھەبۇو كە بە زيانه‌ودى زمانى فارسى له سەدەكانى ۵ و ۶ كۆچى له سیاست‌نامه‌نووسىدا گەيشتە ترۆپكى خۆى و بەم شىۋازە شەريعەت‌نامه‌نووسى دواتر دەكەوييە پەروايىزەوەو رەنگى تیرانشارى دەگریت و خەلیفە دەبىيته ھەمان پادشاھ گوتارى تیرانشارى ھەلبەت بە ھەندى جياوازى جەوهەرييەوە.

۲- گوتارى فەلسەفە سیاسى

ئەم گوتارە بهره‌مه ئەندىشە يىنان و فەيلەسۈوفانى يىنانە كە له ریگه‌ی و درگیرانی بهره‌مه کانى ئەفلاتوون و ئەرسىت، بىرمەندانى تیرانى و ئىسلامى له گەلى ئاشنا دهبنو لەمبارەدە تەباته‌بايى ئاماژە بە فارابى وەك بەرچەستە تۈرين نوينەرى فەلسەفە سیاسى له فەرەنگى تیرانى دەكات و پىوايە فەلسەفە سیاسى، باس له باشتىن سیستەمه سیاسىيەكان، باشتىن شىۋازى بەرئۇبردنى و لات و ھەروەها ئەو دەستورانەي دەكات كە سوودى گشتىان بۇ شار ھەيەو چاكەي ھاولۇتىيان دايە، بەواتايىك ياسامەندىرىنى فەرمانپوايى، گرنگىدان بە بەرژەندى گشتى، سرینەوەي بەرژەندى تاكەكەسى فەرمانپوايىان، پىوهندى سیاست و ئەخلاق و پىشەنگى شارو بەرژەندى گشتى لە گرنگىتىن دەشكەوتە کانى فەلسەفە سیاسىيە فارابى وەك نۇونەي سەرەكى و دىاري فەلسەفە سیاسى پىناسە دەكات و وەك يەكم فەيلەسۈف سیاسى سەردەمی ئىسلامى نېتى دەبات كە بىرى له فەرمانى سیاسى و پىوهندىيە

مددنه‌نیه کان ده کاته و هو به گشتی باس له توانای گهیشن به بهخته و هری له ریگه‌ی کاری چاکه‌وه ده کات و لمباره له زمانی فارابیه‌وه ده‌لیت: «چاکه کاری له همناوی مرؤف دایه و گهیشنیش به بهخته و هری راسته قینه تهناها لریگه‌ی له شاری چاکه کاری و له ژیر سه‌رپه‌رشتی مرؤف‌شی چاکه کار ده‌بیت و به پیچه‌وانه و بونی نییه.»

ته‌باته‌بایی، سه‌باره‌ت به چادر نووسی فه‌لسه‌هی سیاسی له که‌ش و هموای سیاسی ئیرانی سه‌ردده‌می ده‌سه‌للتی خلیفه و دواتر فه‌رمانزه‌وايانی تورک و مه‌غول، پیتوایه به زالبونی خویندن‌هودی شه‌رعیانه له سیاست و دابران له ودرگیرانی بهره‌مه فه‌لسه‌فییه کانی یۆنان و به گوتارکردنی ئەم ره‌وت، فه‌لسه‌هی سیاسی له نووسینی چه‌ندین په‌روایز و باسی بی ماناو بی بایه‌خ کورت کراي‌وه و ئیتر بهم هوی‌وه فه‌لسه‌هی سیاسی هر زوو تووشی ئاوابون بورو.

۳- سیاسه‌تنامه‌نووسی و ئەندیشەی ئیرانشاری

فه‌رمانزه‌دوايی ئارمانی و خوازراو، شیوازی فه‌رمانزه‌دوايی و باشترين شیوازی پاراستنی ده‌سه‌للت، ناوه‌رۆک و باهتى ئەندیشەی سیاسه‌تنامه‌نووسیه و لهم رووه‌وه سه‌رجه‌م ره‌هندە‌کانی ژيانی كۆمەللايەتی ده‌خريئه خزمەت ده‌سه‌للتی سیاسی و ته‌ناندەت ئائينش ودک ئامرازیکی گرنگ له خزمەت سیاسه‌تدا ده‌بیت.

ته‌باته‌بایی سیاسه‌تنامه‌ی خواجه نیزامولولک ودک يەکى له گرنگترین سه‌رچاوه‌کانی ئەندیشەی سیاسی سه‌ردده‌می ئیسلامی و هه‌روه‌ها ودک نامه‌یهك سه‌باره‌ت به ئەندیشەی ئیرانشاری پیناسه ده‌کات و سه‌باره‌ت به ئەندیشە خواجه ده‌لیت: «له گرنگترین تاييه‌تمه‌ندیشە کانی ئەندیشە سیاسی خواجه نیزامولولک، بايی‌خدانه به تیۆرى ئیرانشاری واته پادشاي ئارمانی ئیرانی كۆناراو هه‌ولیکىشە بۆ كۆكردن‌هودی له‌گەل تیۆرى پاشایه‌تى له سه‌ردده‌می ئیسلاممیدا» ئەندیشەی ئیرانشاری له ریگه‌ی هه‌ولی كەسانی ودک «ئىبىنى موقه‌فع» و هه‌روه‌ها ودرگیرانی «مووچىارىنامه» و «شانامه‌کانى» سه‌ردده‌می ساسانیه کان بۆ ئیرانی سه‌ردده‌می ئیسلامی گوازراي‌وه و لهم بواره‌دا ته‌باته‌بایی خولقىنەری شانامه‌که فيردەوسىي، ودک بنەمادانه‌رى به‌هېزى «ئاوه‌زنانمەي ئیرانى» و ئەندیشەی ئیرانشاری پیناسه ده‌کات كه له ریگه‌ی ئەم ودک فه‌رهەنگى ئیرانى ژيای‌وه و مايی‌وه درېزه‌دى كىشاو دواتريش له سه‌ر دەستى كەسانى سیاسه‌تنامه‌نووسى ودک خواجه نیزامولولک ئەم ئەندیشەي واته ئەندیشەی ئیرانشارى به‌ردەوامى پىدرا.

له ئەندىشە ئىرانشارىدا، پادشا يان پادشاي ئارمانى و خوازراو، گرنگتىن توخمى ئەندىشە سىاسى ئىرانشارىيە، دادگەرى، دابىنكىرىنى ئاسايش و ئەمنىيەت لە گرنگتىن تايىەتمەندىيەكانى پادشاي ئارمانى ئەندىشە ئىرانشارىن كە خاودن «فەرى» خودايىھە بۇونى فەرى خوايى بە ماناي ئەھدىيە كە پادشا بىھىچ پالپشتىيەك لە لاين خوداوه ودك نويتەرى ئۇ لە سەر زەۋى دەستنېشان و ديارى كراوه. هەر لەم پۈوهە، پادشاي ئارمانى لە ناوهندى گۆرانكارىيەكانى جىهاندايىو ھەمووشتىيەك لە سروشنى پادشا كارىگەرى دەبىت. ھەروەها پادشاي ئارمانى لە جىڭىرى خاودن شەريعەت دايىھە و تەنانەت ودك خۆدى شەريعەتەو خاودن هوشىارى ئائينى چونكە ئائين و پاشايىھتى دووانەيى لەيەك جيانە كراون و خالى دىكە لە ئەندىشە ئىرانشارى ئەھدىيە كە مولۇك و رەعييەت ھى پادشاي ئارمانىن. ھەلېت دادگەرى مەرجى سەرەكى و پىويسىتى پادشايىھە و لە پوانگەمى خواجه نيزامولولكەوە، دادوھرى گەرانھوھى بۆ سىستەمى ئىرانشارى و خالى لەھەش گرنگتەر ئەھدىيە مسۆگۈركەنلى نەزم و سامانى نۇي و دادگەرانە لە ئەندىشە ئىرانشارى تەنها بە دەستى پادشاي خاودن رايەو بەبى ئە و بۇونى نىيە.

تەباتەبابى لە باسى كارىگەرى سىاسەتنامەنۇوسى لە سەر شەريعەتنامەنۇوسى دەنۇوسىت: «لە سەرتاي سەردەمى ئىسلامىدا چەمكى پادشاي ئارمانى و خەيالى لە ناوهندى ئەندىشە سىاسىدا جىڭىرى دەبىت و ئەندىشە ئىرانشارى زىندوو دەبىتەوە، بە زيانەھى ئەندىشە سىاسى ئىرانشارى و پىاچونھوھو خويىندەھى لە سەردەمى ئىسلامىدا، سىاسەتنامەنۇوسى دەبىتە گرنگتىن و بەرچەستەترين شىوازى بىرکەنھوھى سىاسى و ھىدى ھىدى بە زالبۇونى تىۋىرى پاشايىھتى لە سەردەمى ئىسلامى، شىوازەكانى ترى بىرکەنھوھى لە سىاسەتنامەنۇوسىدا دەتۈنھوھو تا سەردەمى سەرگەوتىنى بزاشى مەشروعەخوازىش ھەر تىۋىتكى سىاسى لە ئىراندا لە بازنهى دوو چەمكى شاھ / شوان و رەعييەت / گەل دەنۇوسىتەوە».

بە گشتى بابەتى سەرەكى گوتارى سىاسەتنامەنۇوسى، دەسەللتى (پادشا)، فەرمانى سىاسى و پىوەندىيەكانى دەسەللتە. لەبەشى فەرمانى سىاسى، ئەندىشە سىاسەتنامەنۇوسى دەھىۋىت بە بەرچەستەكەنھوھى «دەۋ دېزىر» و پىناسەمى دېزىر ودك تىكىدر، ئارمى و ئاسايش و پىگەمى پادشا ودك دابىنكەرى ئارامى و ئاسايش و دادگەرى بپارىزت و ھەروەها بە كارىگەرى لە ئەندىشە ئىرانشارى، سىاستەتنامەنۇوسى دەھىۋىت لە قەيرانى نەبۇونى ئەندىشە چۈنیھتى پىوەندە سىاسىيەكان، پرسى جىنشىنى و

ئەركەكانى فەرمانىرەوا لە دىسکۆرسى ئىسلامىدا چارەسەر بکات و بە خشىنى رەنگى ئىسلامى و رەوايەتى بە فەرمانىرەوا، سولتان بکاتە پادشاھ ئەندىشە ئىرانشارى و بە واتايىمك جلى پادشاھىتى لەبەر سولتان بکات بۆ ئەوهى سولتان لە باطى شەريعەت، پىشەنگى بە ئارامى و ئاسايش و مانهودى دەسەلات بادات و خۆى تەنها وەك بەرىيەبەرى شەريعەت نا، بەلكو وەك بەرىيەبەرى دەسەلات و پارىزىرى ئارامى و ئاسايش پىناسە بکات.

ئاوابۇونى ئەندىشە سیاسى لە ئىراندا:

بەرای تەباتەبایي، ئەندىشە سیاسى لە ئىراندا كە خاودن سى شىۋازەو بە سى گوتارى سەرەكى بەستراوەتەوە، دواتر ئەم سى گوتارە بۇونە بەشىك لە گوتارى سیاسەتنامەنۇسى، بەلام بە ھۆى دەسەلاتگەرنى تۈرك و فەرمانىرەوايى دەسەلتدارانى تۈرك و ھېرىشى مەغۇولەكان لە سەددى حەوتى كۆچى و زالىبۇنى عىرفانى پۇشكاشانە، ئەندىشە سیاسى و سیاسەتنامەنۇسى تۇوشى ئاوابۇون بۇو.

لە روانگەي تەباتەبایيەو ئاوابۇون بە ماناي مەرگ و لە نىيۇچۇنى ئەندىشە سیاسى لە ئىراندا نىيەو ھەر لە مبارەوە دەلىت: «ئاوابۇون بە ماناي مەرگ، لە نىيۇچۇن و نەبۇن

نیه، به لکو دریزه‌هی چهشنبه بیکردن‌وه که به دابرانی پیوه‌ندیشه کانی له فله‌سده‌فهی کاروباری مرؤبی له متمانه و بروا به‌تال بوت‌وه» به واتاییه‌ک مه‌به‌ستی ته‌باته‌بایی له ئاوابونی ئه‌ندیشه، که‌مره‌نگ بوجونه‌وه بپه‌روایزکه‌وتنی ئه‌ندیشه‌ی سیاسی له ئیراندایه‌و له بنه‌رتدا مه‌سه‌له‌ی نائاماده‌یی ئه‌ندیشه سه‌باره‌ت به دارم‌ان و ئاوابونی ئه‌ندیشه‌و شارستانیه‌تی ئیرانی پرسی سره‌کی ته‌باته‌باییه.

ته‌باته‌بایی له کتیبی ئاوابونی ئه‌ندیشه‌ی سیاسی، پاش باسکردن و خویندن‌وهی چه‌ندین ده‌قی بیرمه‌ندانی ئیرانی، پیوایه به هیچ‌شی مه‌غوله‌کان له سه‌ده‌ی حدوت‌هه‌می کۆچی/سیانزه‌ی زایینی و سه‌ره‌لدان و گشە‌سەندنی چه‌شنبیک له عیرفان هاتوت‌هه‌تاراوه که به عیرفانی پووكشانو به‌واتاییه‌ک به عیرفانی پوچ پیتناسه‌ی ده‌کات، ئه‌ندیشه‌ی سیاسی له ئیراندا تووشی زه‌وال و ئاوابون ده‌بیت و له مباره‌وه و اته سه‌باره‌ت به گوتاری عیرفانی پووكشانه ده‌لیت:

«عارفه‌کان مه‌نزايان له بازنه‌ی حه‌رتدایه و بنه‌مای زیان و ته‌مه‌نیان له سه‌ر "با"یه، به‌لئام له سیاسه‌تدا بنه‌ما مانه‌وه‌یه و ئه‌ندیشه‌ی عیرفانی به جه‌ختکردن‌وه له سه‌ر بی‌سه‌قامی و هیچ و پوچ‌جبونی دونیاو گرنگیدان به ده‌رویشی و بی‌دنه‌نگی و په‌راویزبون، ئه‌مه‌ش هه‌ر له‌سەرەتاوه بنه‌مای هه‌ر هه‌ولیک بۆ په‌رەپیدانی ئه‌ندیشه‌ی سیاسی تووشی له‌رزکی ده‌کات.. بهم بونه‌وه له ئیراندا کاتی سوچ و شیخه‌کان ده‌بنه بیرمه‌ندانی قه‌وم و عیرفانی پووكشانه‌ش ده‌بیتیه ئه‌ندیشه‌ی سه‌ره‌کی، تیک‌پای که‌ش و هه‌واي زیان ده‌چیتەزیز ده‌سەللتی مه‌عادو ئاخه‌تیک که ریک و دک ئاینداری ره‌سەن و سیاسه‌ت پیتناسه ده‌کریت».

بهم و هسنه‌وه ته‌باته‌بایی لهو بروایه‌دایه به هاتنى مه‌غوله‌کان و زالبونی گوتاری عیرفانی پووكشانو دژه دونیا، بیرگه‌ی میزرویی ئیرانیه‌کان تووشی کیشە ده‌بیت و هوشیاریان هه‌ریمی واقعییه‌ت چۆل ده‌کات و له کونجه‌کانی سوچیانه په‌ناگایه‌ک ده‌ست ده‌خهن و ئیتر هییدی هییدی پاشاوه‌ی ئه‌ندیشه‌ی میزرویی پاش هیچ‌شی مه‌غوله‌کان تووشی ئاوابونیکی دریزخایه‌ن ده‌بیت و میزرونووسان ده‌بنه نووسه‌رانی ده‌گانه‌ی ئه‌و پادشايانه‌ی که بکوزی ئیرانیه‌کان بونو و بهم شیوازه برهه‌مه میزروییه‌کانی ئه‌م دوايیه‌ی ئیرانيش ده‌بنه به‌شیک له گوتاری ئه‌فسانه لیدان بۆ ده‌سەللتداران و سوچیانه‌کان و دک بیرمه‌ندی نوچ قه‌وم و درۆزنه‌کانی خاوه‌ن عه‌بای شیخى خه‌ریکی له‌نیوبوردنی ئه‌خلائق ده‌بن، ریک و دک ئه‌و پادشايانه‌ی که ده‌ستیان به له نیوبوردنی ئیران کردبورو، ئه‌وانیش بۆ

له نیوبىردنى بنهماي وەشىارى نەتهەوھىي و يەكىتى كۆمەللىيەتى كەمتىن وەستانىيان نەبوو. بەم بۇنەوە ئاوابۇونى بىر كەندەوە ئاۋەز مەندانە كەيشتە شوينىيەكى وا تا چەندىن سەددەدى دواترىش هيچ فەيلەسۈفيتىك لە ئىراندا سەرى هەلەدا».

بە گشتى بە بىرلىك تەباتەبايى بە زال بۇونى دىسکۆرسى شەريعەت و عيرفانى پروكشانە، عارفو شىخ دەبنە بىرمەندى كۆمەلگاۋ گوتارى پشت كەندەوە لە دونيا و ژيان و دونيا دىرى زال دەبىت و بەم ھۆيەو شىتر ئەندىشەمى سىاسى لە ئىراندا تۇوشى ئاوابۇون و بەپەرواپىز كوتۇن و بەپەرواپىز خىستن دەبىت و سەرەھەلدانى حكۈمەتى سەفەۋىيېش زۆرتر دەسەلەتتىكى دەرىۋىشانە بۇو، ھاواكاتىش بۇو لەگەل سەرەھەلدانى بنهماي ئەندىشەيەكى نۇى لە ئەوروپا كە بە مودىرنىيە ناسراوە، ئىران بە ھۆي ئاوابۇونى ئەندىشە، تۇوشى دارمان دەبىت و لەم دۆخەدا ئەوروپا زەمینەي تازەگەرى و مودىرنىيە بە ھۆي دروستبۇونى بەستىيەنى كەفتوكۇ دىالكتىكى سونەت و تازەگەرى بۆ ساز دەبىت، لە ئىران بە ھۆي چەندىن سەدە ئاوابۇونى ئەندىشەمى سىاسى و بەردىبۇون و سفتىبۇونەدە سونەت، تواناي تازەگەرى بەپىچەوانەي ئەوروپاوه رۇو نادات و ئىران تۇوشى دوورەپەرىزى ئەندىشەمى تازەگەرى و چاكسازى دەبىت كە دەكىيەت وەك دارمانى ئىران پىناسە بىرىتى و پرۇزىدى دووهمى تەباتەبايى، تايىيەتە بە رۇونكەندەوەي «لۇزىكى شىكست»ي ئىران لە رووي نويىگەرىو تازەگەرى كە وەك دارمانى ئىران پىناسە دەكات.

لە بىر نەكىيەت نويىگەرى يان تازەگەرى لە لايەن تەباتەبايىيەو بە ماناي خولقاندىن لە نەبوون و ھېچھەوە نىيە، بەلکو خولقاندىن و تازەگەرى و نويىگەرى، كاتى رۇو ئەدات كە سونەتى ھەبوبىت كە شىاورو قابىلى دىالكتىكى و گفتوكۇ ھەبىت و لېرەوە كە سونەتى ئىرانى بە ھۆي ئاوابۇونى ئەندىشەوە تۇوشى (بەردىبۇون و سفتىبۇون) بىبو، تواناي گفتوكۇ لەگەل سونەتى ئىرانىدا نەمابۇو، بۆيە ئاسايى بۇو كە شىتر نويىگەرى و تازەگەرى لە ئىراندا رۇو نەدات و زەمینە بۆ شىكست ئامادە بىت و ئىران تۇوشى قەيرانى (دارمان) بېيت.

دودهم: دارمانی تیران

پرۆژه‌ی دوده‌می تهباته‌بایی بهم رسته‌یه واته «رِامانیک له سهر تیران» و بلاوکردنه‌وه سی کتیبی «رِامانیک له سهر تیران، بهرگی یه کم، سهره‌تایه‌ک بُز باسی دارمان له تیراندا» له سالی (۲۰۰۱)، «رِامانیک له سهر تیران، بهشی یه کم له بهرگی دوده‌م، ده‌سەلّتی قانونن له تیراندا، مەكتبه‌ی تەوریز و بنەماکانی نويگەری خوازی» له سالی (۲۰۰۵) «رِامانیک له سهر تیران، بهشی دوده‌م له بهرگی دوده‌م، ده‌سەلّتی قانونن له تیراندا، بنەماکانی مەشروعه‌خوازی»

ده‌کات و پیوایه بیرنه‌کردنه‌وه له قهیران به مانای نه‌بوونی قهیران بیرنه‌کردنه‌وه له بهشیکه له خودی یه کم هەنگاو بُز بیرکردنه‌وه له بهرده‌اما پرۆژه‌ی یه کم واته ئاوابوونی ئەندیشە سیاسیه له تیران، که بهستینی دارمانی شارستانیه‌تی تیرانی سازکرد تهباته‌بایی بیرکردنه‌وه له ئاوابوون و دارمان و پرونکردنه‌وهی ھۆیه‌کانی ئاوابوون و دارمانی ئەندیشە شارستانیه‌تی تیران و

روونکردنەوەی «لۆژیکی شکست»ی ئەندىشەو نويگەربىيە، بە ئەركى سەرەكى بىرمەندان و فەيلەسۇوفانى ئىرمان و هەرودە يەكم ھەنگاۋ بۇ پىناسە كەردىنى قەيران و ھەول بۇ دەربازبۇون لە قەيران پىناسە دەكتات و ھەر دوو پرۆژەكەي لەم ئاراستەيدايە.

بەرگى يەكمى رامانىك لە سەر ئىرمان واتە «سەرتايىك بۇ باسى دارپمان لە ئىراندا» لە شەش بەش و يەك كۆتايىپ يېك ھاتووه، لە چالدىرانەو بۇ توركمانچاي، گەللاھيەك بۇ تىيۈرى دولەت لە ئىراندا، ئىرمان لە باسى سەفەرنامە كانى بىيگانە كاندا، سەفەرنامە كانى ئىرانى، ئەندىشە سىياسى مىزۇنوسان، ئەندىشە سىياسى سەردەمى تىيەربۇون و گەللاھيەك بۇ تىيۈرى دارپمانى ئىران، بەشە كانى يەكمى بەرھەمى پرۆژە دووھەمى تەباتەباين.

بەرگى دووھەم بەشى يەكمىش كە باس لە بنەماكانى نويگەرخوازى دەكتات لە شەش بەشدا نۇوسراوه، ئامازەيەكى ناوەخت بۇ مىزۇنوسى ئىرمان، سونەتە كۆنە كان و تىيۈرى سونەت، دام و دەزگاى كۆنەو گەللاھيەكى نوى، هوشيارى نوى لە زمانى فارسيدا، باسکردنەوەي دووبارە سەبارەت بە بنەما تىيۈرىيەكانى مىزۇوی ئىرمان، قەيرانى نوى لە زمانى فارسى، يەكمىن هوشيارى بابهىتى پىويسىتى چاكسازى، بىرھەرەيەكانى حاجى سەبياح و مشتۇومەرى شىيخ و شۆخ سەبارەت بە سونەت و نويگەرى بەشە كانى ئەم كتىيە پىيكتىيەن.

كتىيې سىيەم واتە بەشى دووھەمى بەرگى دووھەمىش لە نۇ بەشدا نۇوسراوه، قەيرانى سەرەرپۇيى و پەرەپىدانى هوشيارى نوى، قەيرانى هوشيارى و سەرەلەدانى چەمكە نويىەكان، تىيۈرى چاكسازى ئايىنى، يەكم پەيامە لەبارە چاكسازى سىيستەمى مافناسى، رامانىك لە روانگە نويىەكانى ئەندىشە ئابورى، تىيۈرى شەريعەخوازى لايەنگرانى ئايىن، تىيۈرى مەشروعەخوازى لايەنگرانى ئايىن، مىزازى ئايىنى و تىيۈرى مەشروعتىيەتى ئىران و باسکردنەوەيەكى دووبارە سەبارەت بە سونەت، بەشە كانى كۆتا كتىيې پرۆژە دووھەمى تەباتەباين كە وەك پرۆژە دووھەمى تەباتەبايى و لە ژىر ناونىشانى رامانىك لە سەر ئىران خويندنەوەي بۇ دەكەين.

پاش نۇو سەكان:

۱) كىشەساز بەو مانايەي دەمەيەكە تەباتەبايى بە توندىتىن شىتواز دەستى كرددو بە رەتكەردنەوەو رەخنەگىتنە توندى لە زۆرىيى بىرمەندان و رۆشنېرمان و مامۆستاييان زانكۇ بەرددوام بە نەخويىندەوارى تاوانباريان دەكتات و

- له و دلایل پرسیاریک له مباره که «بۆ کەست قبول نیه» دەلیت: «وانیه ئەمود قسەی چالاکانی سیاسیه و رەخنە لە فەزای گشتى ماف ھەموو كەسەو ھۆشى ئىمە زىلدان نیه ھەر نوسەرتىكى نەخويئەوار زىلى تىخات و پاره بگرىتتو ئەم بەرھەم ھېتائەو ئەم چەشنه نۇسىنىنە بە ھۆى نەبۈونى رەخنە رىزدەوە كە پەرەي سەندوھ دەبىت فىكەرىكى بەنەرەتى بۆ بگرىت» بە گشتى زمانى زىرو تاوانباركىرىنى زۆرىمە بىرمەندانى بەناوبابگى ئېرانى و زانكۆكانى ئېران لە لايەن تەباتەبايىھە دەمەيىكە بۇھە كېشەو بەردەوامىشە لەم چەشنه چەخنە گەرتىن و رەتكەرنەوەي، بپواننە: گەتكەو با سید جواد طباطبایی، تسویه حساب با چریک ھا، حامد زارع، منصور هاشمی و قوچان، مهرنامە، تابستان ۱۳۹۲
- ۲) بستانى (۱۳۹۵)، فىلسوف سیاست، جشن نامە جواد طباطبایی، سر، يراستار حامد زارع، تهران، فلات. ۱۷۹.
- ۳) فىلسوف سیاست، جشن نامە جواد طباطبایی، سر، يراستار حامد زارع، تهران، فلات.
- ۴) طباطبایی، جواد (۱۳۹۲) تامىلى در متن ھاى اندىشە سیاسى جىدىد، مورد شەھريار ماكىاولى، تهران، مىنۇ خەر.
- ۴) طباطبایی، جواد (۱۳۹۸) ملاحظات درباره دانشگاه، تهران. مىنۇ خەر.
- ۷) بپواننە سیاست نامە.
- ۸) گەتكەو با سید جواد طباطبایی، تسویه حساب با چریک ھا، حامد زارع، منصور هاشمی و قوچان، مهرنامە، تابستان ۱۳۹۲.
- ۹) سەير لەو دايە لە بارى فيېرىوونى زمانى فارسى لە مبارە دەنوسىت: زمانم توركى بۇ لە دواناوهندى فارسى بە باشى فيېرىووم و توانىم قسەي پېتىكم
- ۹) گەتكەو با سید جواد طباطبایی، تسویه حساب با چریک ھا، حامد زارع، منصور هاشمی و قوچان، مهرنامە، تابستان ۱۳۹۲
- ۱۰) (ھەمان، ۱۱) ھەمان
- ۱۳) ئەو كىتىبانەي كە تەباتەبايى لە كورىئەنەو وەرى گىيواوەتە سەر زمانى فارسى ئەمانەنە خوارەونە: فلسفە ایرانى و فلسفە تطبیقى (۱۳۶۵) ھانرى كوربن، تهران، توپ، تاریخ فلسفە اسلام (۱۳۶۶)، ھانرى كوربن. تهران، مىنۇ خەر. تاریخ فلسفە اسلام (۱۳۸۷)، ھانرى كوربن. تهران، مىنۇ خەر و اجمىن ایرانشناسى فەنسە، چ ششم.
- ۱۴) لەو سەرددەمە ئەو خويندكارانە خويندنى زانكۆيان تەمواو دەكەد دەچۈنە ناوهندىك بە نىتىي «سپاھ دانش» بۆ ئەمەد نامادە بن بىن بە مامۆستا، چونكە مامۆستا لەو سەرددەمە كەم بۇو.
- ۱۵) گەتكەو با سید جواد طباطبایی، تسویه حساب با چریک ھا، حامد زارع، منصور هاشمی و قوچان، مهرنامە، تابستان ۱۳۹۲
- ۱۶) ھەمان، ۱۷) ھەمان، ۱۸) ھەمان
- ۱۹) وشە ئاكاھى بەكار دەھىننى كە چەمكىنلىكى هيىگلىيەو مەبەستى هوشيارى لە پوانگەي هيىگلەوەيە

۲۰) مهبهستی له تهسلوبی سونهت ثموده سونهت ثمونده سفت بووهتهو و تهگمری دواندن و دیالکتیکی سه خللت بورو.

۲۱) پاش نزیکهی یهك سده کارو چالاکی رۆشنبیران، نويخوازانو سیاسهتوانانی رۆژتاواخوازو دواي دوو كۆبوونهودي جمهماوهري بەرفراوان لەشارى تاران سەبارەت بەپشتیوانى لەحکومەتى ياسا، دەرخام شاي ئىرمان واتە موزەفەردەين شاي قاجار لەدواپزەكانى مەركى خۇى لەئاست ويستو داخوازىيەكانى خەلگۇ رۆشنبیران بۆ دايىنكردنى حکومەتى ياساو كردنەوە پەرلەمان، چۈكيداولەرىنىڭمۇتى ۶ ئابى ۱۹۰۶، بەلگەنامەيەكى زۆر گۈنگى مىيۇرۇمىي واژۆكىد كە به "بەلگەنامەي مەشروعتىيەت" ناسراوەو لەم بەلگەنامەيدا موزەفەردەين شا- بەراشقاوى فەرمانى كردنەوە پەرلەمانىز ھەلېئاردىنۇ ئامادەكردنى دەستورى بېنەرتى ئىپانى راكىيەن، ئەم رووداوه لەمېزۇروي ئىرلاندا كە بەناوى شۆرلى مەشروعتىيەت ناسراوە، وەك كىنگۈزىن رووداوى مىيۇرۇ هارچەرخى ئىرمان پىناسە دەكريت. بەفەرمانى شاي ئىرمان و بېپىي بەلگەنامەي مەشروعتىيەت، يەكم خولى پەرلەمانى ئىرمان بەنامادەبوونى پادشاھ لەرۇزى ۷ تىشىنى يەكمى سالى ۱۹۰۶ بەفرمى كىرايەوە چەندىن كەسايەتى بەناوبانگى تەو كاتە ئىرمان، وەك موشىرۇدەولە، نۇوسەرى بەناوبانگى مىيۇرۇ باستانى ئىرمانو مۇئەتمەنۇلۇكى براي بۆ ئامادەكرنى پېشىنۇسى يەكم دەستورى بېنەرتى ئىرمان راسپىئىرداوۇ شەوانىش بەكەلگەن وەرگەتن لەدەستورى چەندىن ولاتى وەك فەرەنساۋ بەجىكاو بولغارستان، يەكم دەستورى ئىرمانيان ئامادەي پەرلەمان كەد. شاھ_چەند مانگ پاش واژۇوكىدنى فەرمانى مەشروعتىيەت (بەلگەي مەشروعتىيەت) و كردنەوە يەكم خولى پەرلەمانى، لە ۱۲ مانگى كانۇونى دووھەمى ۱۹۰۷، كۆچى دوايسىكەد.

۲۲) درآمدي بر تارىخ اندىشە سیاسى در ایران، تهران، انتشارات مينوى خرد، چاپ نخست ۱۳۶۷، چاپ دھم ۱۳۸۸.

۲۳) ئاوابۇنون (زەوال) ئەندىشە سیاسى لە ئىرمان، ۱۶

۲۴) بەشەكانى ئەم كتىبە بىرىتىيە لە: ئەندىشە سیاسى، چەند تىپىنى سەبارەت بە ئەندىشە سیاسى لە ئىرلاندا، شىۋازەكانى بېرگەنەوە سیاسى لە ئىرلاندا، ئىپىنى موقۇفعەو تەجدۇدى ئەندىشە سیاسى ئىرانشارى، رەوتى گۈرانكارى ئەندىشە سیاسى غەزالى، ئىمتىناعى دامەزاندى ئەندىشە سیاسى بە پىي ئەندىشە ئىرانشارى، راپھى عيرفانىي ئەندىشە سیاسى ئىرانشارى، مۇچىارى نۇرسى سەعدى، چەندىن تىپىنى سیاسى لە سەر ئەندىشە ناسياسيي عوبىيە زاكانى و فەزۇللا روزىھانى خونچى و ژيانەوە نەزەرەي خەلاقفت.

۲۵) بەشەكانى ئەم كتىبە بىرىتىيە لە: سیاسەت لە ئەندىشە يۈناندا، سەرھەلدانى ئەندىشە سیاسى، ئەفلاتۇن و دامەزاندى فەلسەفەي سیاسى، ئەرستۆ كۆتايى فەلسەفەي سیاسى يۈنانى، پەرەپىدانى فەلسەفەي سیاسى لەسەرددەمىي ئىسلامىدا، لە سەرھەلدانى ئىسلامەوه تاھىرلىشى مەغۇولەكان، فارابى دامەزريتەرى ئاماڭەكانى فەيلەسۇوفانى يۈنانى، تەخلقى مەدەنى مسکۇوبىي رازى، لە تەبۇلەسەنە ئامىرى تا ئەبۇ عەلى سینا، ئاوابۇنون ئەندىشە سیاسى و خواجه نەسirى و نۇوسىنى سىستەمى حىكىمەتى عەممەلى، زانستنامە فەلسەفە قوتىدەين شىزارى، جەلالەدەين دوانى و كۆتايى حىكىمەتى عەممەلى، لە سەدرەدەينى شىرارىيەو تا مەلاھادى سەبزەوارى، فەيلەسۇوفانى ئىپانى و باسيك سەبارەت بېرگەنەوە سیاسى.

- ۲۶) طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، انتشارات مینوی خرد، لا ۷۰ همان، لا ۷۰
- ۲۷) نیوی روزبهی کوری دازویسیو پاش نیسلام هیننان نیوی ده گریت و خاوند دوو رسالله الادب الکبیر وادب الصغیر و همروها له سه رد همی خملیفهی دووه می عه باسی دوو کتیبی که لیلهم دمنو نامهی ته نسه ری له زمانی پاله ویه و بز زمانی عه ربی و در گیراوه و ثیبنتی موقع فهی و دک یه که م پیناسه ده گریت که نهندیشهی ثیرانشاری و تایبته تمندیه کانی بز زمانی عه ربی و در گیراوه و گواستوه ته و بروانه: طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۱۳۸، ۹۱-۹۶
- ۲۸) طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، مینوی خرد، ۷۱-۷۸
- ۲۹) بز نمونه روزبهانی خونچی خاوند کتیبی سلوکولوکی نوینه ری دیاری نه م سونه ته یه که و دک پاریزگاری له ممهلهی جینیشینی خلافت دزی سه فهیه به سودی خدیلهی عوسانی دوستیت و د.
- ۳۰) طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۵۶
- ۳۱) طباطبایی، جواد (۱۳۸۵) زوال اندیشه سیاسی در ایران، ویراست دوم، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۹۷-۹۸
- ۳۲) طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۷۰-۷۸
- ۳۳) طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۷۶-۷۸
- ۳۴) طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۷۶
- ۳۵) طباطبایی، جواد (۱۳۹۹) تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۸۱
- ۳۶) طباطبایی، جواد (۱۳۷۵) خواجه نظام الملک، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۱۳۵-۱۳۴
- ۳۷) همان سه رجاوه: ۹۰
- ۳۸) طباطبایی، جواد (۱۳۸۵) زوال اندیشه سیاسی در ایران، ویراست دوم، تهران، انتشارات مینوی خرد، ۷۱-۷۲
- ۳۹) همان سه رجاوه: ۲۰۷-۲۱۲
- ۴۰) طباطبایی، جواد (۱۳۸۵) زوال اندیشه سیاسی در ایران، ویراست دوم، تهران، انتشارات مینوی خرد، لا: ۵۶۲
- ۴۱) همان سه رجاوه.
- ۴۲) تأملی درباره ایران، جلد نخست، دیباچه ای بر نظریه اخطا ط ایران، تهران، مؤسسه نگاه معاصر، چاپ نخست ۱۳۸۰، ج. دوم ۱۳۸۱، ج. سوم ۱۳۸۲، ج. هفتم ۱۳۸۶. ویراست دوم: انتشارات مینوی خرد.
- ۴۳) تأملی درباره ایران، بخش نخست از جلد دوم، مکتب تبریز و مبانی تجدد خواهی، تبریز، انتشارات ستوده، چاپ نخست ۱۳۸۴، چاپ دوم ۱۳۸۶. ویراست دوم: انتشارات مینوی خرد.
- ۴۴) تأملی درباره ایران، بخش دوم از جلد دوم، مبانی نظریه مشروطه خواهی، تبریز، انتشارات ستوده، چاپ نخست ۱۳۸۶. ویراست دوم: انتشارات مینوی خرد.

رۆمى

ر٠ابردوو و ئىستا، خورھەلات و خورئاوا
ثيان و وانه و هونراوهەس جەلالەدينى رۆمى

(بەشى دووهەم)
فرانكلين دى. لويس

و درگيرانى لە ئىنگليزىيەوە: ئاوات ئەحمد سولتان

نەسکى يەكەم

باوانى رۇحىيى رۇمى

ھەرچىيەك بىت، لەناو مەلاكاندا وا باو بۇ رايەكانى خۆيان بېنه لاي مەلاكانى تر، ھەول بىدەن ئىمزاى رەزامەندىيىان بەدەست بېتىن. رېئى تىيەچىت فەتوakanى بەھادىن بە ئىمزاى "سولتانى دانايان" رەوانەي لاي قازى وەخش كرايىت. قازىش ئەو نازناوه بويىرى سپىيەتمەودە تا ئاماژە بکات بۇ پلەي نزىمى بەھادىن لە پلەبەندىيى داناakanدا. ئاشكاراشه ئەگە كەسىك رېئى ھەممو مەلاكان بېباتەوە، بەھۆى شۆرەت يان شۆرەتى ما مۆستايەكىيەوە، پىيۆستىي بە خونىك نىيە تا ئەوانىز قەناعەت بە پلەوبايى بىكەن. لىرەدا بۆمان رۇون دەبىتەوە. ئەمەش بۆمان رۇون دەكاڭەو كە لە خەلکانى رۆح وریا دركىان بە شايىستەيى و پايى بەھادىن كردووە، ئەمە ئەو تەرزە مەرقەيە كە سۆفييەكان لەپىناوى ھەستىيارىي و مىزاجى ئايىيياندا رېئى ليىدەگىن، نەك لەپىناو كارى دنياىيى و زانستىيىدا.

ئەمە بۆمان دەردەخات كە بەھادىن لە وەخش نەيدەتوانى لاف ئەدە لىېبدات كە خاودنى شۆرەت يان پايى بەھادىن زاناakanدا. تەنانەت رۆميش ئاماژە ناكات بۇ باوکى لە دىيوان يان مەسىنەویدا، گەرچى ئىيمە تا راەدىيەك ئەمە دەگىرپىنەوە بۇ مىانپۇيى و ئارەزووی شاتازىبى نەكىدن (ھەرچىيەك بىت، ھەممو كەسىك لە ئەلەتكەمى رۆمىدا بە باشىي زانىوييەتى كە باوکى كىيە). رۇمى لە كتىيەتى فىيە ما فىيەيدا بە ناو ناوى بەھادىن دىيىت (فييە ۱۲-۱۳ و ۱۷۷) كە تۆمارى چەند وانەيەكىن بۇ مورىدە راپستەوەخۆكەن، كە بەھادىن بەلایانەوە ئاشنا بۇوە، جا چ خۆيان ناسىبىيىت، ياخود لەتۈيى گىيرانەوە زارەكىيەكان پىي ئاشنا بۇوەن. لەمەشەو دەتوانىن دەرەنخام بىكەين كە باوکى ئەوەندە نىبىدار نەبۇوە كە ناوى بىلاؤ بۇويىتەوە، بىرېك نارۇونىش لەبارەي وەزىيەكەيەوە ھەيە كە لەكۆي (۵۵) وازعىزۇ مەلايى وەخش، ئەوەي ئەم لە ئاستى ناودەند يان خوارىدايە، لەپال بىزىي نوسراوو تۆمار دەربارەي بەھادىن، چونكە فەرەنگو ۋىياننامەي ناسراوان يان سەرچاواه ھاواچەرخەكانى دىكەيە، باسى ناكەن، ئەمەش ناچارمان دەكەت كە بلىيەن ئەو ماوەيە بەھادىن لە خوراسان بۇوە، نازناوى

"سولتانی زانایان" زۆر بەكارنەهاتووه. ئەمەش شتىكى ئاسايىھە، چونكە ئەوهى پەيوەندىيى بە مير يان فەرمانىزەواوه ھەبىت، ئەو زياتر دەناسرىت، بۆيە لەوانەيە خۇبىدۇرگەتنى بەھادىنىش لە خوارەزمشا ھۆى پشتگۈيىخانى بۇۋېت. ھەرچۈننەك بىت، ئەوه شتىكى سەيرە" بەھادىن ئامادە نەبووه بېت بە مەلايەكى سولتانىيى، كەچى ئەوندەش رېزى ھەبۇوه، بەتاپىتى لەناو ئەو بازنه سئورداردا كە يادھەدرىيى ئەو سولتانى زانایانى ئايىن ناسىيە.

قازى وەخش راپىزى نەبوو سەرۆكايەتى كاروبارى ئايىنى شارەكە بدرىتە بەھادىن، گوايە لەو ئاستەمى زانىندا نىيە" بەھادىنىش كىيىركىيى بۆ رۇوبەر ووبۇنەوە لە پرسە ئايىننەكىاندا كەندا كرد، بەلام قازى راپىزى نەبوو بەردىگارى بېتىتەوە، بەلکو ھەولىيدا ئەو كەسانە بتۆقىتىت كە مەيليان بەلائى بەھادىندا بۇو. بەھادىن لە جىتكەيەكى دىكەدا باسى ئەوه دەكەت كە چۈن پەست بۇوە لەوهى قازى ئىبراھىم (رەنگە ھەمان قازى وەخش بىت) لەكتى دواندى كورەكەي بەھادىندا، ھىچ نازناۋىكى رېزگەتنى بۇ باوكى بەكارنەھىنناوه، لەكتىكىدا كورەكەي بەھادىن قازىي بە نازناۋەكەي خۇى دوواندووه. بەھادىن باسى حاجى سدىق و ناسىحى كورە دەكەت گوايە زۆر دىۋايەتىيان كەردووه. وادىارە رەقەكەيان دەگەرېتىتە بۆ دىبەيتىك لەبارە پېرىنلىكى ئايىننەكىيەوە، كە رۇزىكى ھەينى، سالى ۱۲۰۸، دواي نويىز رېكخرا، ئەوكتە رۆمىش شىرەخۆرە بۇوە. خاتونىيىكىش كە ناوى دايىكى شوعەيىب بۇو، لە دىبەيتىتە كە ئامادە بۇو، ئەويش ھەر رەقى لە بەھادىن بۇو. پىيىچىت ئەمانە كەسانى بەدەسەلتى وەخش بۇوبىن، بەلام بەھادىن بۆ ئەنجامدانى دىبەيت كىيىركىيى كەندا.

ئەفلاڭى، جىڭە لە قازى وەخش، باسى ژمارەيەكى زۆرى زانایان وەك فەخرى راپىز و قازى زەينى فارازى، جەمالەدىنى حەسىرى، عەمىدى مەرۇزى، ئىين قازى سدىق، شەمسەدىنى خانى، رەشىدى قوباعى، دەكەت. ھەرييەك لەمانە زانایەكى گەورە بۇو، بۆيە چاوى بە پاپىيە بەھادىندا ھەلنىدەھات. دواي ئەوهى بەھادىن شۆرەتى بڵاپىووه، ئىيتەن زۆر بە رەقى و لە ئىرەيدىدا تىيى بەرپۇون و ھەولىاندا سووکايەتى و خاپەمى لە گەل بەكەن "ئىتەر رەفتارى زانایانى سەرەدەمەكە وابۇو، خوا بىيانبەخشىت." ئەفلاڭى كۆي ئەم ماوەيە بە سالى ۱۲۰۸ دەستتىشىدان دەكەت. وادىارە بەھادىن دوو سالى دىكەش لە وەخش ماوەتەوە.

خیزانی وله ده لذتکه نریت

بهادین تا ئەيلولى ۱۲۱۰ لە وەخش مايەوە، دواتر لە ماوهى نىوان ۱۲۱۰ و ۱۲۱۲ دا لە سەمەرقەند مايەوە، تا ئەو كاتەئ خوارەزمشا دەستى بەسەردا گرت. دواى ئەوهش چەند سالىك هەر لە خوراسان مانەوە، دواى ئەوه ناوچەكەيان جىھېشت و هەرگىز نەگەرانەوە. رۆمىش لە ساتەوەختىكى كۆتاپىي زيانى خۇيدا، لە كۆتاپىي كانى سەددەي سىيازدەي زايىنى، لە پرسى فەناو لەناوچوون ورد دەبىتەوە لە مەسىنەوېيەكەيدا يادى مندالىي خۆى لە وەخش دەكتەوە:

ئاوهزى سنوردار پەشنگى پۇوناكىيە
ناتوانىن بەم پەشنگكۈد بچىن بۇ وەخش
پەشنگى پۇوناكى پەنمای پىتگا نىيە

بەلکو ھورى پې لە گرمەو ھارپەيە (مدسنەرى، ۴، ۳۳۱۹ - ۲۰)

پېيك دواى رەوکەرنىيان بۇ سەمەرقەند لە دەوروبەرى سالى ۱۲۱۲دا، ئىتير يادەورىي و ئاخاوتىنەكانى ناو كىتىبى (ممەعاريف)ى بهادين وله دكۆتاپىيان دېت، لېرەدا (رۆمى) تەمنى پىنج سالانە. رۆمى كەم باسى مىزۇوى خیزانەكەي دەكت، سولتان وله دەيش ورده كارىي زياتمان پىنادات. جىگە لەوهش سولتان وله د لەكتى مردى باپىريدا زۆر لەو بچووكىر بۇو كە راستەو خۆ باسە كان لە دەمى بەھادىنەوە بېبىستىت و لە يادەورىيدا ھەلى بىگىت، دواتر لە كىتىبەكەي خۇيدا (تېبىتىدانامە) لە شىيەدە شىعىدا دەردەكەۋېت. سوپاسالارو ئەفلاكى، ھەردوکيان وردىر باسى رەوکەرنى خیزانەكەي وله د دەكت، لەوەي لاي سولتان وله د ھەيءە. بەلام ئەمان پشت بە كىيەنەوە زارەكىيە ئەفسانە ئامىزانە دەبەستن كە لەناو شوينىكەوتتوو رۆمىيەكاندا باو بۇوە نزىكەي سەد سالىك دواى كۆتاپىهاتنى كەپانى خیزانەكە سەريانەلداوه. كىتىبى (مەناقىب)ى ئەفلاكى وەسفىيەكى وردى ھېلى كەشته كەمان بۇ دەكت، كە نزىكەي دە سالىكى خاياندۇوە تا دواجار لە قونىيە نىشته جى بۇون.

ھەرچۆنەك بىت، ناتوانىن مەتمانە بە ھەر شتىك بکەين كە لەم سى سەرچاۋەيەدا دەيخۇينىنەوە، ناتوانىن بە دروستى دابىنەن، تەنانەت ناتوانىن بە شىيەدە كى گىشتىيىش بە راست لە قەلەمى بىدەين. چونكە ئەم كىيەنەوانە زياتر گەنگىي بە پرسە سىيمبولييەكان دەدەن، زۆر گۈن نادەنە ھەقىقەتكەن. نوسەرانى مەناقىب ھەمۇويان، بە سولتان وله دىشەوە، بهادين وله ديان بىدۇتەوە بۇ بەلخ، جا ئايا ھۆيەكەي ئەوهىيە كە زىدى

باپیرانیانه، ياخود گهورهترین و نیودارترین شاری ناوچه‌کمیه! کچی خله‌لکی ئەنادۆل، به حال ناوی وەخشیان وەک زیدى راستهقینەی ئەوان بیستووه. هەربۆیه دەبیت گومانیشمان ھەبیت لهو ھۆيانەی سوپاسالارو ئەفلاکى لەبارەی رەوکردنیانەوە له وەخش پېشکەشى دەکەن. نوسەرانى مەناقىب كۆزمەللىك شت دەللىن، له ترسى مەغۇل ھەللتۈون، يان مشتومر كەردنى لەگەل خوارەزمشاش كېشى لەگەل فەخرى راپىدا. ئىمە به باشى نازانىن بۆچى، يان تەنانەت كەى خىزانى وەلد سەمەرقەندو خوراسانىان جىھېيىشتۇوە. سەرچاوه كاغان كۆكىن كە پىش ئەوەي له سالى (۱۲۲۱)دا بەلخ بکەۋىتە دەستى جەنگىزخانەوە ئەوان رۆيىشتۇون. ئەفلاکى شتى ناكۆك دەللىت، ئەو زانىارىيانەي ئەو توپمارى كردوون، پىمان دەللىن كە چوارپىنج سالىك پىش ئەو بەروارە رۆيىشتۇون. كەواتە، با لەنزىكەوە بە وردىيى بپوانىنە رۇوداوه كان.

ئىمە دەزانىن كاتىك خوارەزمشا گەمارۆي سەمەرقەندى دا، بەهادىن وەلد لە سەمەرقەند لەزىز سايىھى عوشانى فەرخانىدا بۇو كە (ماوەي نىوان ۱۲۰۴-۱۲۱۱)دا فەرمانىردا بۇوە). رۆمى خۆي لە ئاخاوتنى ژمارە (۴۵) ئى كىتىبى (فييە ما فييە-لا؛ ۱۷۳)دا باسى ئەو گەمارۆيەي خوارەزمشا دەكات، كە چۆن خاتونىكى خانەدانى زۆر قەشەنگ، كە دراوسىتىان بۇو، بەددەم دوعاوه خۆي دايە دەستى خودا، دەپارايمەوە تا نەكەۋىتە چىنگى پەلاماردەران (دەتسا لاقەي بکەن، يان دىلى بکەن و بىكەن بە كەنیزەك). كە داگىركەران كەوتىنە راپرۇوتىرىدىن (۵۷) كەنیزەكى ئەم خاتۇونەيان بىردو ئازارى خۆيان نەداو وازيان لييھىنا "گەرچى زۆريش جوان بۇو"، رۆمى ئەم رۇوداوه وەك بەلگەيدەك بۇ كارىگەرلىي نزاكردن و خۆ بەخودا سپاردن دەھىنېتتەوە. بەپىي ئىين ئەسir، گەمارۆكەي خوارەزمشا بۇ شارى سەمەرقەند لە كاتىكى نزىكى سالى (۱۲۱۱)دا بۇوە، بەلام جوھىنى لە (تارىخى جەنگوشا) كەيدا سالى (۱۲۱۲) يان (۱۲۱۳) بۇ دادەنیت، كە دەشىت ئەميان وردىر بىت. ئەم رۇوداوه نەزكىكى بەھىزى لە دەروننى رۆمىيدا دانا، كە لەو ماودىيەدا كورپىشگەيدەك بۇو. وادىيارە لە ئەزمۇنى تايىبەتهوە باسى جوانىي ئەو ژنه دەكات. لە جىيگايەكى دىكەي فېھى مافېھى (۱۵۹)دا ئاماژە دەكات بۇ شاهىدان (ژنان)ى خوارەزم و ناوبانگى جوانىييان، رەنگە لە سەمەرقەند ھەندىكىيانى بىنېتتە. دەبىت لە كاتى گەمارۆكەدا كورپىكى چوار تا شەش سالان بوبىتت، ئەوندە بچۈوك بوبىتت كە بوارى بىدەن لە ژۇورى ژنان لەگەل دايىكى و ژنانى دىكەدا بىنېتتەوە، لە كاتىكدا كە سەرۇققىيان رۇوت دەكەن.

فه خرى رازى

فه خرى رازى (۱۱۴۸-۱۲۰۹) کورپى خەتىب بۇو، باوكىشى واعيىزىكى ناياب بۇو. پياوئىكى دانا بۇو، زياتر وەك موتەكەللىم و فەيلەسۇف يادى دەكىرىتەوە. لە مەسايىلى كەلامدا ئەشەعرى بۇو، لەگەل موعتعەزىلەخوارەزم لە زۆراندا بۇو، لە كۆتايدا ناچار بۇو ناواچەكە جىېبەھىلىت. عەلا دىن مەممەد خوارەزمشا، لە هىرات مەدرەسەيەكى بۆ دروست كردووە، زۆربەي زيانى لەۋى زىياوه زۆريك لە كىرامىيەكانى بەرەۋەھلى سوننە ودرچەرخاندۇووە. رەنگە رازى نىيودارتىرين زاناي خوراسانى سەددەمى خۆى بوبىت. لاي هەمان ئوستاند خۇيىندۇویەتى كە وانەي بە شەھابەدىنى سوھەرەوردى فەيلەسۇفي رۆشنگەرا وتووە، واتە مەجدەدىنى گىلانى. ئەويش وەك سوھەرەوردى فەلسەفەي پىاسەكەرانى ئەرەستتۇر ئىين سىنای رەتكەرەدە. جارىكىيان بە رېكەوت بنقۇدۇھى سەرۋەكى كىرامىيەكان دەبىنېت، بەوش تۆمەتبار دەكىرىت بە ھەلگەرپانەوە زيانى دەكەۋىتە مەترسىيەوە.

رازى پياوئىكى شىكۆدارى بالا مامناوندى بۇو، لەشىكى پېرى ھەبۇو، رېكىپوش بۇو، رەدىيىكى پېرو دەنگىكى بەجۇشى ھەبۇو. كە سەفەرى دەكىد نزىكەي سىيىسىد شاگىد دەوريان دەدا، ئەمەش بەر لە ھەموو شت دەگەرپىتەوە بۆ ئەو نازەدى دەسەللتانى خوارەزمشا پىتى دابۇو، كردبۇوى بە موتەكەللىم و سەركەدى ئائىنيي دەسرېيشتۇوبىي بىيھاوتا لە خوراسان. رازى لە سالى ۱۲۰۹دا لە هىرات مەرد، پېشتەر لە رۆزى ۲۶ تەمۇزى ھەمان سالىدا وەسىتى خۆى نوسىببۇو.

رازى زۆر لووتېرەز بۇو. رەنگە ئەمەش وايىكەپەت خەلک ئىرەبىي پى بېن، بەلام شىھابەدىنى مەقدىسى لە "تەراجىمىي رېجالى قەرنەين" داو سېتى بىنجه وزى لە "میراثاتى زەمان"دا دەلىن رازى سوودى لە ھاوشىيەھى ناوى خۆى و ناوى پىغەمبەر وەردەگرت. رازىش ناوى مەممەد بۇو، وەك ناوى پىغەمبەر. لە شارى رەھى، نزىك تارانى ئىستاواه ھاتبۇو، بە دانىشتۇرى ئەو شارەش دەوترا رازى، ئەم پياوه مەممەدى رازى بۇو لەپىش ناوهكەيدا نازناوى تەشرىف "فەخرەدىن"ى پىيەبۇو. لاي فارسەكانىش مەممەدى پىغەمبەر بە ناوى "مەممەدى تازى" يەوه ناسرابۇو. فەخرەدىن دەيىوت "مەممەدى تازى واو وات، وەلى مەممەدى رازى واو و دەلىت...". ئەمەش زۆريك لە بىستەرانى تۈوشى شۆك كردو بە لوتەكەي رووقامى لە قەلەميان دا، ئاخىر چۈن دەبىت كەسىك ناوى

خۆی لە يەك هەناسەدا لەگەل پىغەبەر و بەوجۆرە بەدفەرە بھىننەت، كە وادەربکەمۇيت سوودى بەد لە پىغەمبەر وەردەگرىت.

پابەرى رۇحىيى ئائىندىبىي رۇمى، شەمسى تەبرىزى ئەمەي بەم دەستەوازانەي خوارەوە وتووە: رازى چۈن زات دەكتات بلىت: مەمەد تازى (عەرەب) واو وا دەلىت تو مەمەد راپازىش واو وا دەلىت. ئەمە ھەنگەراوەي زەمان نىيە؟ ئەمە كافرى موتلەق نىيە؟ مەگەر تۆبە بکات. بۆچى خراپە لەگەل خۆي دەكتات؟ بە شىشىرىيکى تىيز لە خۆي دەدات؟ چ شىشىرىيکىش! بەندەي خودا بەزەبىي پىيدادىتەوە، خۆي بەزەبىي بۆخۆي نىيە. (مەقالات ۲۸۸)

بەپىي ئەفلاكى، رۇمىش باسى ئەمەي كردووە. لە جىنگاياتى كى دىكەدا، شەمسەدىنى تەبرىزى گالتە بەو قىسەيە دەكتات كە دەلىت فەخرى رازى لە جونەيد يان بايىزىد باشتى بۇوە، بگەر لەوانەيە لە يەك هەناسەدا لەپال ئەو شىخانەي تەسەوفدا ناوى بھىنرېت، تەنانەت ئەگەر رازى پىنجىسىد لايپەرەو بگەر ھەزارىشى لە لىكدانەوەي قورئاندا نوسىبىت. (مەقالات ۱۲۸). شەمس ئەو بە فەيلەسۇف يان شتىكى لەوجۆرە دادەنیت" كە خوارەزمشاپىنىيەو خۆي تىيەلسۇوە بۆ بەدەستەھىنلىنى عەباي شەرەف (مەقالات ۶۵۸).

شەمس وەها وىنای رازى دەكتات كە شانازى بە كتىبەكانى و لىتەاتووپىيەو لە ھەموو بوارەكانى زانستدا، بەتاپىبەتى فەلسەفە، دەكتات و لافى ئەمە لىدەدات ھەموو كتىبىيلى تىيدا خويىندۇتەوە، ھەر لەزەمانى ئەرەستتۇرە تاسەددەمى خۆي (مەقالات ۹-۶۵۸). ئەمە پىيمان دەلىت رازى دواي مردىنىشى لە خۇراواي ئىران ناوابانگى ھەبۇوە، وەك چۈن لە ژيانىدا لە خوراسان ناسراوە، بەلام لاي ئەوانەي مەيليان بەرەو لەخواترسى و سۆفيگەربىي بۇوە، نا.

وەك شەمسى تەبرىزى وتنى، دواجار فەخرى رازى تۆبەي كرد. لە وەسىتەكەيدا، كە بە ئەبوبەكرى ئەسفةھانى شاگىرى نوسىبىيەو، تۆبەو ئىستىيغفارى لە كەلام و فەلسەفە كرد كە بەشى زۆرى ژيانيان داگىركەدبۇو. ئەوهشى وتنى كە رەختەگرتىنى لە وتنى خەلکانى نىيودار، تەنها بۆ ھەزاندىنى ھەستى خەلکى زىنگ بۇوە. ئەگىنا ئەم لقانەي زانست جىگە لە ھەراو ھورىيا ھىچى تر نەبۇون، وەك دەھۆلىيکى گەورە وان، ناوابان بۆشە. رازى چامەيەكى عەرەبىيلىشى نوسى، كە ھەمان ئەم ھەزانەي لەخۆ گەرتۇرۇو پىش وەسىتەكەي بۆي ھاتۇوە:

ژيانى مشتومپ ھىچى تيانەبۇو
وتنى وتيمان تىبا كۆكىرەدەوە

شەمس يەكىن لەبەيىتەكانى ئەم چامەيە لە مەقالاتى خۆيدا وەرگرتۇوە، دەلىت كە
پازى لە سەرەمەرگىدا ھەر دەيۈوتەوە:
پۇوبەرى ئەقلە دەورەي گىراوە
پەنجى زانايان بە هىچ گەپراوە

بېڭەيەكى مەسنسەوييەكەي رۇمى ရاستە و خۇ ئاماژە بۆ ئەم چامەيە پازى و تۆيەي
ناو و دىيىتەكەي دەكەت. بېڭەكە لەنىوان جەختىرىدىن لەسەرئەوە لە ژيانىدا كەسىتىكى
لە خۆبایى بۇوە لە كۆتايسىشا حىكىمەتى دۆزىيەتەوە داواي لېخۆشبوونى كردووە.
(مەسنسەوى، ٤، ٣٣٥٤ - ٧):

زۇر دەكۆشى تا بەكەي كۆتايسى حال
خۆزت دەلىتى ئەوجا كدوا عەقلە عەقال
وەك ئەو فەيلەسۋەقى ئەو رۇزە كەمەد
خۆزى كە يىنى عەقلەكەي ھىچى نەكەد
ئەو ساتە خۆزى پى لىدەناو دەشىۋەت
بى سەبەب وائىسى عەقلەم دەئاشۇت
پۇوم وەرگىپا سەيرى خەلکە كرد بە حال
كىرمەلە من لەناو بەحرى خەيال
دۆستى چى تۆ كەوتىتە بەحرى پۇوح
نېھ چارەت بى بە غەيرى كەشتىيى نووح

بېڭەيەكى دووهەميش كە لەوانەيە ھەر ئاماژە بىت بۆ پازى، كە باسى حالى شىر
دەكەت، كە ھەر فەخرەدىنە، بەھۆى لە خۆبایىبۇونى گەوجانەيەوە كەوتۆتە ناو داوى
كەرويىشىكىكەوە (مەسنسەوى، ١، ١٣٥٠). رۇمى راشقاوانە ئاماژە بە فەخرى پازى
دەكەت و جارىيەك ناوى دەھىيىت و وەك ئەو پىياوە وەسفى دەكەت كە بە تەنها بە رېنگاي
ئەقلەدا رۇيىشت (مەسنسەوى، ٥، ١٤٤):

لەم گەپانە گەر عەقلە پىتىپ بۇوبى
فەخرى پازى پازدانى دىن بۇوبى

ئەوەی نەيچەشت تىئىنەگەشت و بىز نىزان ئەقلۇن ئاواز چۈون و ئەويش ما حەميران

بەهادىنىش رازى بە گەورە نەددەيىنى. بەهادىن وەلەد دنياگەرايى فەخرى پازىي و
ھارپىيەتى كىرىنى فەرمانپەواكىنى بەلاۋە قىزەون بۇو. وەك ناپەزايى ئەم وتانەي زەينى
زەروۋە دەربارە رازى، دەخوازىتەوە:

لە جومعە مىزگەوتى هىرات، مەجلىسىكەي فەخرى رازى جىڭگەي كەسى دىكەي تىدا
نابىتەوە. ھەممو شەوى مۆمىيان بەدەستەوەيەو دىن، تا شوئىنى خۇيان بېگن، ئەو شىيخى
ئىسلامە لە هىرات. خوارەزمشا كەسييکى خۆى، بە پاشتىئىنە زىرىنە كەي و تەقىلە
زىيوكەفتە كەيەوە داناپۇو، تا رۇوى كىرە ھەر كۆي و بۇ ھەر جىڭگايەك چۈن، ئەو لە خوار
مېنبەرە كەي رازىيەوە دابىنىشىت.

بىگە ئامازەشى كىر بۇ ئەوەي كە فەخرى رازى و خوارەزمشا بىدۇھەسازن، لادرن لە
كارى دىن، بەلام رۇوبەرپۇ ئەم ناتۇرەيەي پى ئەوتۇون. وېرپاي ئەوەش، بەهادىن دەلىت
جارىيەكىان لە خزمەتى خوارەزمشا زەينىكىشى و فەخرى رازى و ژمارەيەك لە
بىدۇھەسازاندا، وەعزىتكى داوه. واعيزو پياوى دىن بۆيان ھەبۇو لە چوارچىيە
وەعزە كەياندا بېرىك لادان بىكەن بە مەبەستى ئامۇڭگارىي كىرىنى فەرمانپەوا، پەنگە
بەهادىنىش لەم بۆنەيەدا شىتكى و تېبىت و سۇرۇي بەزاندىتىت و ئەوانى تۈورە كەدىتتە.
ئەگەر مەسەلەكە وايت، ئەو لە ئىياني فەخرى راپىزىدا رۇوداۋىتكى گۈنگ نەبۇوە، چونكە
ئەو لە كىتىبى مۇنازەرە كانىدا ناوى بەهادىن ناھىيەت، كە تىيىدا ئەمۇ مشتۇمرانەي تۆمار
كەدووھ كە لەگەل شافىيە و حەنەفى و ئەشۇھەرى و ماتورىدىيە كاندا كەدوونى، يان كە
كتىبى "پوختمەي ھزرى پىشىنەن و پاشىنەن" دا ھەر باسى ناکات، كە دانزاوىكە لە ھزرى
دىنى و فەلسەفيە كۆن و ھاوجەرخە كانى خۇيدا.

لەگەل ئەوەشدا، خىزانى وەلەد لەسالى مەردى رازىي يان دوو سال پىش مەردى ئەو،
خىزانى وەخشىان جىيەشت، دەرچۈنىشىان لە خوراسان چەندىن سال دواتر بۇو. بۇيە،
ناكۆكى نىوان بەهادىن و فەخرى رازى ھەرچى بۇوبىت، ھۆى راستەو خۆى رېشتىنى
بەهادىن نەبۇوە. بۇيە سەرچاۋە كانان جىڭ لە سولتان وەلەد، لەمەدا بەھەلەدا چۈن،
ئەميان ئامازە دەكەت بۇ ئەوەي فەخرى رازى بەھىچ جۆرىيەك بەهادىنى نەبىنىيە. ئەگەر

فه خرى رازىي (يان لم بارهيه وه ئىبن سينا ياخود ئەبو حەنيفه) بەهادىنيان بىنىيىت، ئەو لە مندالانى مەدرسه دەچن، لانيكەم بەپىي سولتان وەلەد.

خوارەزمشا

خوارەزم، مەملەتكەتىك بۇو لەسەر كەنارەكانى باشورى خۆرئاوايى دەريايى قەزۋىن، لە چارەكى كۆتايى سەددى دوازدەدا، لە سايىھى فەرمانىرەوابىي عەلادىن تەكش (۱۱۷۲-۱۲۰) كە سەلۇقىيەكانى لە خۆرەللاتى ئېرەن وەدەرنا، زۆر كەشهى كرد. عەلادىن مەممەدى كۆپى كە جىنىشىنىشى بۇو، لە سالى ۱۲۰۰ دا چۈوه سەر تەختو لە سالى (۱۲۰۴) موعىزەدىنى غورىي لە خوراسان دەركرد. بۆيە سەرنجەكەي بەهادىن سەبارەت بە بىدۇھەسازىي خوارەزمشا، دەبىت مەبەست لىيى عەلادىن مەممەدى بۇوبىت "رەنگە ئەو قىسەيەشى لە دەروروبەرى سالى ۱۲۰۰ دا كەرىبىت" رەنگە دواي ئەو بىت كە خوراسانى داگىر كرد، بەلام پىيش گەمارۆدانى سەمەرقەندە لە (يان ۱۲۱۱)، چونكە كۆمىتەكانى بەهادىن بىزنى ئەوەيان لىدىت كە فەخرى رازى ھېشتا زىندۇ بۇوە. لە گۆشەنېگىاي ئەھلى سوننەوە، بەهادىن باشى پىيکاوه كە خوارەزمشا عەلادىن مەممەدى بە بىدۇھەساز داناوه، چونكە لە دەروروبەرى سالى ۱۲۱۷ يان ۱۲۱۸ دا، رەنگە دواي ئەوەي خېزانى وەلەد گەيشتىبۇونە ئەنادۆل، خوارەزمشا رايگەياند كە خەلەفەمى مۇسلمانان بە كەلگى فەرمانپەوابىي كەردن نايەت، كەسىكى ئالى بەيتى عەلى وەك دىزى ئەو بە خەلەفە بانگ كردو بەرەو بەغدا كەوتە رې، بەلام سەركەوتۇو نەبۇو.

سوپاسالارو ئەفلاكى دەرچۈنلى بەهادىن لە خوراسان دەبەنەوە بۇ مىلماڭى لە كەن خوارەزمشا (بە ھەلە ناوى دەتىن جەلالەدين خوارەزمشا). سولتان وەلەد دەلىت بەهادىن لە خوارەزمشا پەست بۇو، بەلام ئۆبۈلىي رەوکىرنى دەخاتە ئەستۆي خەلەتكى بەلخ كە بەردىوام بىزازىيان دەكرد. دواي ئەوەي خوا بەهادىن وەلەدى والىكىردى بېۋات، سزاى دانىشتowanى بەلخى دا. ئىت، مادام سولتان وەلەد باپىرى خۆي وەك قوتىسى زەمان دەبىنېت، ئەوا دەبىت سزاى يەزدانى ئەوانە بىگىتىمه كە ئازاريان داوه، لە قورئاندا ھاتورە ئەوانە پەيامبەرەكانى خوا رەتەكەنەوە، ئەويش خراپىان بەسەر دىنېت، ھەر لە سەردىمى لۇوتەوە شىۋازى كارەكانى خوا ئاوا بۇوە. سروشت بۆشايى پەسەند ناكات، رېئى تىيەچىت سوپاسالار كە دەستى گەيشتىبۇو بە كتىيى (مەعاريف) بەهادىن، لەو بېگەيدى باسى بىدۇھەسازىي خوارەزمشاو فەخرى رازىي دەكەت، دەرەنjamى ئەوەي

کردييٽ كه په یوندي هه يه بهوهه که خەلکى بهلخ تەنگييان به بهادين هەلچنيبوو.
دواي ئەوهى ئەفسانە كە ويئە ئاكارىيە كە خۆى وەرگرت، لە كېشىمە كېشى مولكى
رۇحىيى و دنيايىدا، كە چەندىن جارى دىكەش لە بەركەوتى بەھادين لەگەل پادشايانى
دىكە خۆراوادا، دوبارە دەبىتەوە.

پالنەرى دىكە

كتىبى مەناقىبى ئەوليا بەھادين زۆر وەها ويئا دەكات كە زۆر حەزى لە لياقەتى
پىيۆستىبۇن بە پادشاو ميرانهوه نىيە، ئەوانە كە لە رووى دىنېيەوە بەشىيە كى
حەرامكراو يان گوماناوبى رەفتاريان دەكىد، ياخود نەيدەويىت خزمەت و
بەخشىشە كانىيان وەربىرىت. ئەوهى لە مەعاريفدا دەخۇيىنەوە، ئەمە دەسەلىيىت.
رەنگە بەھادين ھەستىكەرىيەت كە دواي ئەوهى خوارەزمشای تۆممەتبار كرد، ئىتىر
مانەوهى لە مەملەتكەيدا لەخواترسى يان دانايى تىيدا نىيە. لەوانەشە دلىيَا بوبىيت
كە لەو خاكەدا، جەماۋەرىتى بەرىنى نايىت، چونكە ھزرى رازى بالى بەسىردا كېشاوه.
رەنگە بۇ ئەوهە لە وەخش دەرچۈرىت كە كەسىتى كە دىكە بەذۈزىتەوە تا لە سايىدە بىزى،
كە ئەھلى خواناسى بىتىو بارودۇخى بۇ بەخسىتىت تا چالاكييە وەعزىيە كانى فراواتر
بەكتا، چونكە بە بەختى خۆى لە وەخش رازى نەبۇو، خەونى بە نىشتىمانىيىكى
جيھانىيەوە دەبىنى:

بە دلّمدا هات: چۈن لە وەخش بىيىنەوە ئەوانىتىر لە سەمەرقەندو بەغداو بەلخ و شارە
جوانەكانىن، من لەم گۆشەيىدا بى پېشىنگ و بىرىقەوە ھەروا تەۋەزەل ماومەتمەوە؟ خودا
سروشى ئەم ھزرە پېيدام:

"ئەگەر لەگەل من بىت، من ھاۋەلت دەبم، تۆ لە هيچ جىڭكايەك نابىت، نە وەخش،
نە بەغدا يان سەمەرقەندى. لەگەل هيچ كەس نابىت، برىقۇ باقت نابىت، نىكى و ھونەرت
نابىت. بەلام ئەگەر لەگەل من نابىت، بۇ ھەركۈچىت دلىت دەگۈشىتى و بىلە
سەرگەردا دەبىت. ھەركەس ھاۋپىيەتى منى پىبپا، چىتە ناتوانىت زەللىيى ھاۋپىيەتى
كەس بەكتا، جىگە لە من."

بىريارى دەسپىيەتى سەفەرە كە پېشىر درابۇو، چونكە دەبىنەن بەھادين كە حالەتى
دەرونىيى خۆى وا وەسف دەكىد كە فشەلە، ورده ورده خۆى بۇ زەجمەتى رېنگاى
چاودۇرانكراو ئامادە دەكتا.

هاوکات، رەنگە گۆرانکارىيەكان، يان نىكەرانيي لە بارودۇخى سىياسىي ناوخۇى وەخش، ھۆيەكى دابىت بە بهادىن ترسى دوورخىستنەوە يان بەندىرىنى ھەبىت. لە سالى ۱۲۱۳ دا، بىرە رەنگە سالى ۱۲۱۰ ش بوبىت، خىزانە كە گۈزىايانەو بۆ شارىيەكى گەورەتر، شارى سەمەرقەند، كە لايەنگىرانى قەرەخانى كۆنترۆلىان كەدبوو، قەرەخانىيە ناموسولمانەكان، ئەوانەي وشەي خەتاي لە ئىمپراتورييە كەي ئەوانەو دىت و بەسەر چىندا دەپرىت. لەماوەي چوار سالى گەمارقى سەمەرقەنددا، بهادىن بە يەكجاري خوراسانى جىھېشىت، گەرجى لەوانەيە لە سەرەتادا بۆ ماوەيەك گەپايتىهە بەلخ. راستە، لە سالى ۱۲۱۱ دا، كوچلوڭ خان، خزمەتكارىيەكى لە مەغۇل ھەلتتو بۇو، كەوتە پەلاماردانى ناوخەي خوراسان، رەنگە ھەر ئەمەش بىت ھۆي ئەۋەي زوو درك بە ھېزى مەغۇلەكان كرايتىت. بەلام كىشە راستەقىنەكانى خوارەزمشا لەگەل مەغۇل تا سالى ۱۲۱۸ دەستيان پىئەكىد، واتە ئە كاتىمى فەرمانىكىد ژمارەيەك بازركانى مەغۇلەكان كە وەك نويىنرى جەنگىزخان كاريان دەكىد، لەناو بىبات، وادىارە رۇمىش لە وتنەي ژمارە ۱۵ اى فيھى ما فيھيدا باسى دەكەت. رەنگە ھەر پىشتىش، ھەولى خورەزمشا بۆ پاگەياندىنى جەنگ ذى خەليلە، لاي پىاوانى لەخواتىسى وەك بهادىن، كارىيەكى زۆر دىزىي بوبىت.

لە ھەموو حالەتىكدا، رەنگە واڭرىغانە بىكەين كە رەوشى سىياسىي ھەرييمىي، لە نىيوان قەرەخانى و گورىي و خوارەزمشا لە ھاتوچۇدا بۇو، بەرزو نزمى دەكىد، تەنانەت بەرلەوهى مەغۇلەكانىش بگەن. بهادىن سامى فەرمانىرەواي گورىيەكان لە باميان، لە سالى ۱۱۹۸ دا دواي مردنى فەرمانىرەوا توركە كەي بەلخ، كە وەك پاشكتۇي قەرەخەتانييەكان فەرمانىرەوايى دەكىد، ھېرىشى كرده سەرى و داگىرى كرد. يان رەنگە لە سالى ۱۲۰۰ دا بوبىت، كاتىك غىاسەدين گورى بەشى زۆرى خوراسانى داگىرى كرد. غىاسەدين لە سالى ۱۲۰۳ دا مەد. موعيزىدەن چوو چىڭكاي و خوراسانى زايى كەد، بەس ھيراتى بەدەستەوە مایەوە و ئەۋىشى لە سالى (۱۲۰۴)، راپەستى خوارەزمشا عەلادىن مەحەممەد بىنەكش كرد. لە سالى ۱۲۰۳ دا وەخش لەزىز فەرمانىرەوايى كەسيتىكدا بۇو ناوى چاپخان بۇو، كە عىيماداردىنى وەزىز چوو لەبرى دانىشتووانە كەي قىسى لەگەل بىكەت. (جا ئايا چىرۇكە كەي رۇمى لە مەسىنەویدا، دربارە كەسىك كە ناوى عىيمادارلىك بۇو (مەسىنەوى، ۴، ۲۹۳۴ دواتر) كە رۇلى نىيەندىگىرىي لەگەل پادشاھى كى داگىركەردا دەگىپرىت، لە كاتىكدا ھىچ كەسىكى دىكە ناۋىپىت ئەو بىكەت، ھىچ

یادکردنەوەی ئەم بىرگەيە مەعاريفەكەی بەهادينە؟) بەهادين قسەى لەگەل پادشا
گورىيەكە نەكردۇوه، گوايە قسەى كردن لەگەل فەرمانپەواياندا دەربارە ئاشتى، بىسىوودە،
چونكە مرۆڤ تەنها بە هيئىز مافى پادشايى وەردەگرىت، لاۋازىي ھەموو مافىيەكى
فەرمانپەوايسىكىدۇن بەفيروق دەدات. ھەندىكى لايەنى چاپخانيان گرت و بە فەرمانپەواى
شەرعىييان دانا، ھەندىكى دى پشتى پادشا گورىيەكەيان گرت، بەلام بەهادين بە
بىللايەنى مايەوە، چونكە نەيتوانى بە دلىيابى بىانىت ئيرادە خواتە عالا چىه.

بەهادين پىيمان دەلىت كە وەك چۆن مرۆڤ
ناتوانىت بەرددوام لە ھەقيقەتى بىنەما
كەلامى و باودپى پىيەوە جياجيا كان دلىيا
بىيەت، ثاواش ناتوانىن حۆكم لەسەر شەرعىيەتى
فەرمانپەوايەك بەدەين. بەهادين فەريى
گريانەكانى باودپ دەشوبەيىنەت بە سوپا
جيمازارەكان و بەندەكانى پادشا. لەوانەيە پارتىك
پىلان دىزى پارتىكى دىكە دابىنەت و تەفرەت لە
تەندامەكانى بىكتات و لافى ئەوه لى بىدات كە
خيانەتىان لە پادشا كردووه. هەردەشېبىت و
بىكتات، چونكە ئەگەر بە بىيەنگىي بەلائى
خيانەتدا تىپەرىت، ئەوه پادشا زۆر تۈرپ
دەبىت. دلسۆزىي ئەوەيە مرۆڤ بەندى خوا

بىت، كە پادشاي بالايە، ئەمە دروستىي لاف و نيازەكانى دەستنىشان دەكتات.
بەهادين يادى ئەوه دەكتاتەوە كە چۆن لەو ماوەيدا بىرى لە سياسەته گۆپاوه كانى
ناوچەكە دەكردۇوه، دركى بەوه دەكەد كە لەوانەيە لەم پشىوييەدا تىياچىت، گومانى
ھەبۇو دە سالى دىكە بىزى. دەيزانى مرۆڤ ئەگەر خاۋەنى شتىك بىت كە قابىلى
لەدەستدان بىت، سامان، كتىب، مال و منداڭ، ئەوه لە مەردن دەترىت، بەلام ئەگەر
توانى بۇونى خۆى رەشبەكتەوە لە ھەموو ئەوانە خۆى جىابەكتەوە، ئىتەرسى نابىت.
بەمۇرە دەگەينە ئەوەي بەهادين ھەولىداوه لە پرسە سياسييەكاندا خۆى بىداتە دەستى
قەزاو قەددەرى خوا، دركى بەوهش كردووه كە ژيان پېرىتى لە مەترىسى. سەربارى ئەوهش،
دواى چەند سالىك كە باسى وىرانكىردىن و لەناوبردىنى ھاولاتىيانى خۆى لەسەر دەستى

مهغۇلەكان دەبىستىت، دەبىت تورشى شۆك بۇوبىت و شلەزابىت. بەهادىن نوقلانەى كەوتىنى ناواچەكەى، وەك سزايمەك بۇ خراپەكارىيەكانى خواردۇمشا لىيتابۇو، وەك چۈن كتىبى مەناقىبى ئەولىيا، بە شادىيەوە ئەوەمان پېيەلىت، پېویست ناکات وەك ئەوان گرىيانە بىكەين، كە بەهادىن هىچ زانىنېكى پېشىۋەختى دەربارە داگىركارىيە مەغۇلېيە كە ھەبۇوبىت.

داگىركارىيە مەغۇل

دوو كەسايەتى مىّزۇويى دىكە، ياقوتى رۆمى جوڭرافىناس و نەجمەدىنى رازى سۆف، لەو كاتەى بەهادىن رۆيىشت، ئەوانىش خوراسانىيەن جىئەيشت، وەك دەلىن لە ترسى نزىكبوونەوەي مەغۇلەكان بۇوه، كە بۇ حالتى ياقوت زۆر راستە. بەلام ئەگەر بىرلا بە مىّزۇوى زۆر درەنگ وەختى خىزانى وەلد نەكەين، ئەوە زۆر پىتى تىنچىت بەهادىن لە ترسى ھىرishi مەغۇلەكان رۆيىشتىت. سولتان وەلد مىّزۇوى گەيشتنى خىزانە كە بۇ قۇنىيە بە سالى ۱۲۲۹ دەستنىشان دەكات، واتە دوو سال پىش مردنى بەهادىن، گەرچى جەلالەدين ھومايى، لىتكۈلەرى مىّزۇوى شىعريي سولاتان وەلد، ئامازە دەكات بۇ ئەوەي ئەگەر لە برى (دوو) بە (دە) بىخۇينىنەوە، ئەوە مىّزۇوى دەرچۈونى خىزانى وەلد لە بەلخ، رېيك لە ماوهى دواى ھاتنى مەغۇل و داگىركەدنى بەلخ بۇوه لە سالى (۱۲۲۱)، ئەمەش بوارمان دەدات بەدەينە پال كتىبى مەناقىبى ئەولىيا لە لۆمەكەدنى مەغۇلەكاندا بەوەي بۇونەتە ھۆزى رۆيىشتى بەهادىن. فروزانەرە موھىدىش مەيليان لە تىۋەرەكەى مەغۇلە و سالى دەرچۈونى خىزانى وەلد بە ۱۲۱۹ دىيارىيى دەكەن، دواى ئەوەي مەغۇلەكان ترمىيان داگىر كرد.

بە رەھايى، درەنگەرەن بەروار بۇ بارگەوبىنە پىتچانەوە دەرچۈونى خىزانى وەلد لە خوراسان، سالى دەسگەرتىنى مەغۇلەكانە بەسەر بەلخدا لە سالى ۱۲۲۱، بەمەش زۆر دوورە داگىركارىيەكەى مەغۇلەكان ھۆزى رەوکەرنىيان بىت. بىشك ئەم بۆچۈونە لە نوسىينىكەوە سەرچاوهى گرتۇوە، كە بە شىۋەيەكى مەجازىيى باس لە سزاى يەزادانىي دەكات كە بەسەر حاكمىكى بەدكاردا دادەبارىت، ئەوەي رازى نەبۇوه گۈز لە پىاۋىكى يەزادانىي بىگەيت. وەك بىنیمان، لە پرسى دەستنىشانكەدنى بەروارە ورده كاندا، نوسەرانى مەناقىبى ئەولىيا شايىتە مەتمانەپىتكەن نىن، بەلام ئەفلاكى كە لەم بابەتەدا

زۆر توندوتۆلتەر، ژمارەيەك بەروارو جىڭا بۇ ھېتىلى رەوکىرنەكەى خىزانى وەلە دەستنیشان دەكات، كە ھەموويان ماوەيەك پىش داگىركارىيەكەى مەغۇلەن.

پىش ھەموو شتىك، دەبىت پىشىبىنىكىرىدىنى ئەو وىرانكارىيە مەغۇلەكان لە بەلخ كەرىدەن، زۆر زەجمەت بۇوه، بەلام ماناي ئەوه نىيە كە خەلکەكە، كە مىرە تالانچى و رووتىئەرەوەكانو سوپاكانىيان داخيان كردىبوون، زانىبىتىيان كە مەغۇلەكان پىكھاتەمى كۆمەلگا كەيان ھەلددەشىنن. زىاد لەودش، ئەگەر بەھادىن لە ھېرىشى مەغۇلەكان، كە خەرىك بۇوه رووبات، ھەلاتىتىت، بۆچى كچەكەى و چەند كەسىتى كەنەنە كەي بى پشت و پەنا لەدواوه جىھېيىشت؟ خۇتا دوو سى سال لە داگىركارىيەكان، پەيوەندىيى نىوان خوارەزمشاو مەغۇلەكان لە پىتىكىن زۆر خۆش بۇوه” لە سالى ۱۲۱۸دا عەلادىن پىشوازىي لە بالىيۆزەكانىي جەنگىزخان كردو سىياسەتى پشتىوانىكىرىدىن لە پەيوەندىيى بازىرگانىيەكان كارا بۇو، شاندى بازىرگانىيى سەركەه توپيان ئالۇگۇر دەكرد. ئەم حالە دواي رووداوتىك گۇرا كە خزمىتى كەنەنە ئەلا دىن تىپەي گلابۇو“ ئىنالجوق رەفيئنراو چەند بازىرگانىتىكى مەغۇل كۈزىران، ئەمەش بەھانەي بۇ داگىركىدىن فەراھەم كرد.

بىنیمان، پىش ھاتنى مەغۇلەكان، بارودخى سىياسىي ناوچەكە چۆن بۇو، چۆن بەھا خۇزى تامەزرۆى وەزىفەيەك بۇو لە شارىتى كەنەنە ئەو زىاتر دەگۈنچىت كە پىش ھەپشەي مەغۇل بۇ داگىركىرىنى ناوچەكە خوراسانىي جىھېيىشتىتىت.

لە خوراسانەوە بۇ قۇنىيە.. دىمانە ئەفسانەيىيەكەى عەتار

كتىبىي (تمىزكىرىدى شوعەراي) دەولەتشا حىكايەتىكى نىيۇدارە دەرىبارە لادانى بەھادىن لە نەيسابور، لەۋى رۆمىيى بچىكەلە، كە دەسالان دەبىوو، شاعيرى سۆفى نىيۇدار فەرىيدەدىن عەتار دەبىنېت (لەدەر و روپەرى سالى ۱۲۲۰دا مەردووه). دەلىن عەتار كۆپپىيەكى كەنەنە ئەسرانامەي پىداوەو پىشىبىنىي ئائىندەيەكى مەزنى بۇ مندالەكە كەردووه. ژمارەيەك لە زانىيان ئەم چىرۇكەيان پەسەند كەردووه يان دىسان كىپاۋىيانەتەوە. بەلام وەك دواتر ھەولى بۇ دەددەم، دەبىت وەك ئەفسانەيەك رەتىبەكەينەوە.

نەيسابور گوندىيىكى شارى مەشھەدى ئىستايە لە باگورى خۆرەتاتى ئىران، عەتار لەۋى ژىاوه، يەكىكە لە چوار شارە نىيۇدارەكەى خوراسان، دەكەۋىتە لاي خۆرئاواي سەمەرقەندو بەلخەوە. ھىچكام لە نوسەرانى سەربوردەي رۆمىيى، بە ئەفلاكىشەوە،

ورده کاری زیاتر ده باره‌ی ته و ریگایی به‌هادین وله‌د له به‌لخه‌وه بۆ به‌غدا گرتوویه‌تیه به‌ر، پیشکه‌ش ناکمن. هیلموت پیته‌ر ههولیدا بیسنه‌لینیت که به‌هادین پیش تهودی به یه‌کجاري خوراسان جیمهیلیت، چوته سه‌مه‌رقه‌ند. ته‌گهر داروده‌سته‌ی وله‌د له ترسی نزیکبوونه‌وهی مه‌غول ده‌چووبن، تهوده ریی تیده‌چیت له مهرو ته‌لروده‌وه پاشان به‌ره‌و باشور بۆ هیرات رؤیشتین، له‌ویوه روویان کردبیتتے خۆرئاوا به‌غدا، چه‌ند توانیبیتیان ته‌وندنه له داگیرکه‌ران دورکه‌وتونه‌ته‌وه. خۆ ته‌گهر به‌هادین له ده‌ستدریزیه‌کانی خواره‌زمشا بیزار بوویت، تهوده ته‌م ریگایه سه‌رخ‌راکیشتە. زۆرتریش ریی تیده‌چیت، چونکه به‌هادین و خیزانه‌که‌ی، راسته‌و خۆ پیش هه‌رده‌شی مه‌غول بۆ سه‌ر ناوچه‌که ده‌چوون، له هیچ مه‌ترسییه کی راسته‌و خۆ هه‌لته‌دهاتن. به‌لام ریگا کۆنینه‌که له خۆره‌للتی خوراسانه‌وه بۆ به‌غدا به نه‌یسابوردا ده‌روات، بۆیه ناتوانین تیپه‌رینی به‌هادین به شاره‌که‌دا به ته‌واویی ره‌تبکه‌ینه‌وه.

لەبه‌رئوه بارودقخ واده‌کات شوینی دیمانه‌ی رۆمی و عه‌تار له رووی تیزیه‌وه شیاو بیت، به‌لام رۆمی خۆی ئاماژه‌ی بۆ دیمانه‌یه کی له‌مجوزه نه‌کردووه. کاتییک ره‌چاوی ته‌وه ده‌که‌ین که رۆمی به ئاشکرا حمزی لە شیعري عه‌تاره، پیشیبینی ده‌که‌ین ئاماژه‌یه ک بۆ ته‌م رووداوه سه‌رخ‌راکیش و گرنگه‌ی زیانی رۆمی بچووک بدۆزینه‌وه، که به گهوره سۆفییانی را بردووه‌وه پیووه‌ستی ده‌کات. ته‌گهر رۆمی ته‌م دیمانه گریمانه‌ییه‌ی لە‌بیر بواویه، ته‌گهر به‌هادینی باوکی بۆی باس کردبیت، تهوده به دلّنیایی ودک نه‌ریتیکی خیزانه‌که، چیروکه‌که‌ی بۆ سولتان وله‌د ده‌گیزایه‌وه. هه‌رچوئیک بیت، سولتان وله‌دیش که وه‌سفی سه‌فری خیزانه‌که به‌ره‌و خۆراوا ده‌کات باسی دیمانه‌یه کی له‌مجوزه لە‌گەل عه‌تاردا، ناکات. با بۆ ساتییک گریمانه بکه‌ین سولتان وله‌د بیری نه‌بوروه باسی ته‌م حیکایته بکات. گریمان ته‌م دیمانه‌یه لای مه‌وله‌وییه کانی نیو سه‌ده دوای مه‌رگی رۆمی زانراوه، خۆ نوسه‌رانی زیاننامه‌ی رۆمی، که به‌مجوزه چیروکانه شاگه‌شکه ده‌بن، پشتگوییان نه‌ده‌خست.

راستییه‌که‌ی ته‌وه‌یه که هیچکام لەوانه‌ی پیووه‌ستی به‌تینیان لە‌گەل رۆمی و خیزانه‌که‌ی هه‌یه، هه‌رگیز باسی دیمانه‌یه کی وايان نه‌کردووه، نه‌به‌هادین، نه رۆمی، نه شه‌مسه‌دین، نه سولتان وله‌د، نه سوپاسالار، نه ته‌فلاتی. يه‌کم کم‌باسی ته‌م دیمانه ته‌فسانه‌ییه کردبیت، دوو سه‌ده‌یه ک دوای مردنی رۆمی ده‌رده‌که‌ویت، ته‌ویش کتیبی زیانی شاعیرانه که که‌سیک نوسیویتی هیچ ئاشناییه کی راسته‌و خۆی لە‌گەل

مهوله‌وییه کاندا نیه. خوینه‌ره دره‌نگوه خته کانی رۆمی سه‌رنجی ئە و خواستنه‌وه زۆرانه‌یان داوه که له شیعري عه‌تار کردوییه‌تى، تىببینیشیان کردووه که رۆمیی مەسنه‌وییه کەی خۆی له‌سهر شیوه‌ی (بلاهینامه) هۆنیوه‌تەوه، رۆمی ودک نوینه‌ری سه‌ره‌کیي شیعري سۆفیيانه‌ی چیرۆکئامیز، عه‌باکه‌ی عه‌تاري داوه به شانیدا. ئە و نوسه‌ره دره‌نگوه ختانه، همرووا به ساده‌بىي ئەندىشەی ئە و دیانه‌ییان کردووه باشى به سفر ئە و خوازدیه‌دا دېبیت که رپونى ده‌کاته‌وه چۆن چراوگى سۆفیزم له نه‌وه‌یه کەوه بۆ نه‌وه‌یه ک ده‌گویزیریتەوه. هیچ بەلگەیه کى راسته قىنه‌مان لا نیه له‌سهر ئە و دیه رۆمی عه‌تاري بىنېبىت، جگه له حىكايەتىك که ده‌ولەتسا له سەده‌ى پازدەھەمی زايىنيدا گىتراویه‌تەوه. له‌گەل ئە و دشدا، بېرىك بەلگەی بچووكى ناكۆكمان هەي، بۆ ئە و دیه له بىيەنگى به‌هادىن و بورهانه‌دین و شەمسەدین و سولتان وەله‌دو سوپاسالارو ئە فلاکى تىببگەين، که چاودېرىي ئە و دمان لىدە‌کردن، که لانىكەم يە كىيکيان لەم بەشە گرنگەی سەرگۈزدەشتە كەيدا بەشدارىي بکات.

بەرە و بەغداد

ئە فلاکى باسى هيئلى رەوتە كەي خىزانى وەلد دەکات، له خوراسانه‌وه بىئۇهى باسى ئە و جىڭگايانه بکات که پىش گەيشتنىيان بۆ بەغدا، لايانداوه. پىمان دەلىت که بەهادىن له‌سهر پاشتى وشتىك و ودک پىشەنگى گروپىنىكى گەورەي زاناييان سەفەرە كەي کردووه. كاتىيکىش له شارى بەغداي عه‌باسى نزىك بۇونەتەوه، ودک دەلىن، خەليفە راۋىيژكارە رۆحىيە كەي خۆي، شەهابەدین عومەرى سوھرەوردى (1234 مىردووه) بانگ کردووه تا شوناسى ئە و مىوانانه‌ى بۆ رپون بکاته‌وه. سوھرەوردى هەر له قسە كانى خەليفە و تىدەگات که ئە و بەهادىنە هاتووه، بۆيە له‌گەل گەورە پياوانى ئۆمەتدا چۈونە لاي بۆ ئە و دى سلاوى لي بکەن. ئە فلاکى بەرددام دېبىت و دەلىت ئە كەرچى بەهادىن خەليفە ي زۆر تۈورە كرد، بەلام بانگھېيىشتى كرد تا له رۆزى هەينىدا، له جومعە مزگەوتە كە وەعزىك بىدات (وەعزىك نەك خوتېيەك). لىرەدا جومعە مزگەوت دەلىت گەرچى بەغدا جومعە مزگەوتى زۆر تىدا بود. بەهادىن دىسانه‌وه له پىتچ و پەنای وەعزە كەيدا رەخنە له خەليفە دەگرىيەتە، تاوانبارى دەکات بە كەندەلى و لادان له رېچكەي شەرع، بە شىوه‌يە كى هيمايى دىنېيانەش هەرەشەي نزىك بۇونەوهى داگىركارىيە كانى مەغۇلى لىيىكىد.

سوپاسالار لەبارەی گەيشتنى خىزانى وەلەد بۇ بەغدا، چىرۇكىنىكى كەمتر ئالۇ والى دەكىيەتىهە، ھەموو وەزىرەكانو نويىنەرەكانو قازى و گەورەپياوان دەچنە دەرەوە بۇ بەخىرەيتىنانى بەهادىن. ھەمووشيان ھەموو رۆژەكان ئامادەي وانەكانى بۇون، ئەو وانانەي پىشتر تىيىاندا شتى وا نەبىستراپۈون. ئەو وەسفانە ئەفلاكى و سوپاسالار پىشكەشى دەكەن، مايىي پىكەننەن” ئەگەر راستىيەك پەرج بىكەنەوە، رەنگە ئەوە بىت كە بەهادىن سوھەرەردىي نىودار يان مەلايەكى دىكەي لەخۇزى نزىك كەردىتەوە، ھەروەها ھەندىيەك لە زانا حەنەفييەكان پىشوازىيەكى باشىyan لېكىدووە. بە شىۋىيەكى كەمىيەك لەوە پەسەندىر، سوپاسالار ئامازە دەكەت بۇ ئەوەي عەلادىن كەيقوبادى سولتانى سەلخوقىيەكان لە ئەنادۇل، كە لەو كاتەدا لە بەغدا بۇوە، گۆيى لە قىسى بەهادىن بۇوە” دواي گەپانەوەشى چەندىن چىرۇكى دلىڭىرى لەبارەيەوە بىستۇوە.

سوپاسالار ئامازە دەكەت بۇ ئەوەي خىزانى وەلەد نزىكى مانگىيەك لە بەغدا ماونەتەوە. دەشلىن كە خىزانەك لە مەدرەسى مۇستەنسىرىيە ماونەتەوە، بەلام لەبەرئەوەي ئەم قوتاچانەيە لەسەر داروپەردووى كۆشكىيەكى پىشىو دروستكراپۇر، ھەتا سالى ۱۲۳۴ وەقف نەكراوە، واتە چەند سالىيەك دواي مردىن بەهادىن، بۆيە دەشىت ئەم گىپانەوەيە رەتبكەينەوە. لەبەر ئەم ھۆيە، ئەگەر ھۆي دىكەش نەبىت، رەنگە ئەو گىپانەوەيەش رەتبكەينەوە كە دەلىت رۆمى شەوانە بە جلى خەوەوە دەچووە دەرەوە بۇ ئەوەي لە رۇوبارى دېجىلە ئاو بۇ باوکى بەھىنېت و بە جۆرە كەرامەتىك دەرگا داخراوەكانى مەدرەسەكە بە بىـ كلىيل بەكتەوە.

ھەرچۈنېك بىت، مەدرەسەي نىزامىيى نىودار، لەو ماودىيەدا لە حالىكى باشدا بۇوە. ئەگەر بەهادىن مانگىيەك لە بەغدا مابىتەوە، ئەو رەنگە لەگەل رۆمىيى بچۈركەدا سەرداشىان كەرىپەت. ئاخىر مەلايەكى حەنەفي سەرداشى بەغدايى كەردووە، خۇ دەسى، ئەگەر بارودۇخ رېڭە بەلات، ئەوا سەرداشىكى مەزارى ئەبو حەنيفە مەدرەسەكەي بەكتات. بەلام ئەگەر ئەو بەرپاستى لە سالى ۱۲۱۷دا گەيشتىيەتتە بەغدا، وەك پىشتر وتم، ئەوە ئەو سالە رۇوبارى دېجىلە ھەستاواو زۇرى بە شارەكە گەياندووە. گەرجى ئەمە رېڭە نەبۇوە لە ھاتوچۇيان بە شارەكەدا. زۆر رېلى تىيەچىت سەرداشى مەزارى مەعروفى كەرخىيان كەرىپەت، سۆفييە نىودارەكە، كە لە سالى ۱۲۱۴دا دواي مردىن كوربەچۈركى خەليفە ناسىر مەدو لە نزىكى ئەوەوە ئەسپەرددە كرا، شويىنە كەش سەرلەنۇي بىنیاتنرايەوە.

حەجى مەككە : دىيارىكىرىنىكى شىاوى بەروارى رووداوهكان

ئەفلاکى ئامازە دەكات بۆ ئەوەي بەهادىن لە ئەسلىدا پلانى ھەبۇر لە بەغدا بىينىتەوە، بەلام بپيارى دا بچىت بۆ حەج و واديارە ھەممو خىزانەكەشى لەگەل خۆى بىدووە. سوپاسالار ھىچمان پى نالىت ئەوەندە نەبىت كە لە حەجهو بە سەريادا بۆ ئەرزەخجان گەراونەتەوە. ئەفلاکى وردىر ھېلى سەفەرەكەيان دىيارىي دەكات: لە حىجازەو رېشتن بۆ دىمەشق لەويتە بۆ مىلاتى، كە لەوى ئەفلاکى سەفەرى خىزانەكە لە سالى ٦٤ ك دا، دىار دەكات، ئەگەر ئەمە راست بىت، واتە لە كاتىكى نىوان بەهارى ١٢١٧ و بەهارى ١٢١٨ دا بە دىمەشقدا تىپەرىيون.

ئەوكاتە مىلاتى قەلەمەرپەوي سەلچوقىيەكان بۇورە، بەلام شام كۆمەلېك ئىمارەتى ھاۋپەيانى فشەل بۇورە لەزىر حۆكمى ئەيوبييەكاندا. ئەفلاکى دەلىت كاتىك خىزانەكە گەيشتە دىمەشق، شارەكە لەزىر فەرمانى ئەشرەفدا بۇر، ئەمەش ئامازىدە كە بۆ شا ئەشرەف موساي ئەيوبي (١٢٣٧ مىردوو). باوکى ئەشرەف، سولتان عادلى يەكەمى ئەيوبييەكان، كورپەكانى خۆى لە دىمەشق دانا تا لەبرى ئەو فەرمانپەواي بەشه جىاجيا كانى ھەرىمە ئەيوبييەكان بن. لەسالى (١٢٠١) دا ئەشرەف لەسەر ناوجەمى دەوروپەرى پوهاو حەران حۆكمدار بۇر، خۇشى لە سالى (١٢١١) دا ئەخلات و وانى خىستە سەرى سولتان عادل لە ١٢١٨ دا لە شەرى فەرەنگەكەكاندا، كە سەر بە ھەلمەتى پىنجەمى خاچەھەلگرمان بۇون لەميسىر مەر (خاچەھەلگرمان بەرەو عەكاي فەلەستىنيش دەجۈلەن و بەرەو لوپانان سەردەكەوتىن). عادل ماوەيەكى زۆر پىش ئەو دەسبەردارى زۆرىيەك لە كاروبارى فەرمانپەوايى رۆزانە دىمەشق بۆ يەكىك لە كورپەكانى بۇر، كە عىسىاي موعەزەم بۇر، نەخشى سەر بالەخانە گشتىيەكانى ئەو قۇناغە وامان پى دەلىن. لە پايىزى ١٢١٨ دا، ھەوالى مەركى عادل بڵاوپۇوه موعەزەم فەرمانپەواي دىمەشقى بۆ خۆى پچىرى، دەسەلەتى خۆى بەسەر سورىياو ئوردن و فەلەستىندا بڵاوكىرددە، گەرچى موسەبەتى بىrai كە لەميسىر بۇر، لەلایەن سولتانى ئەيوبييەو بۆ ئەو دانراپۇر.

لە ماوەيەدا، كاتىك عادل بە يارىدەي موعەزەم و كاميل، لە فەلەستىن و ميسىر شەپەرى خاچەھەلگرمانى دەكرد، سولتانى سەلچوقەكان، كەيكاوەس لەگەل ئەفزەللى كورپى سەلّاحەدىندا پەيانىيان بەست تا پەلامارى حەلب بەدەن. زاھير غازى، كە ئەمۇيش كورپى سەلّاحەدىن بۇر، لە سالى ١١٨٦ دوھ فەرمانپەواي حەلب بۇر، لە سەرەتاي پايىزى ١٢١٦ دا مەر. لەم قۇناغىدا حەلب كەوتە زىر فەرمانى ئەيوبييەكانەوە و ئەتابەك

شەھابەدین توغرول بەناوی نەوهى عادلى مندالى عەزىزەدە فەرمانپەوايى دەكەد. ھېرشه سەلچوقىيەكە لە حوزدرىرانى ۱۲۱۸دا پۈسىدا، بەلام عادل ئەشرەف كورپى نارد بۇ بەرگىرىكەن لە شارەكە، ئەشرەف ھېزىزەكانى سەلچوقىيەكانى زۆر بە خراپى بەزاند، بەناو ئەنادۆلدا راودەدووی نان تا ھەوالى مەدنى باوکى خۆى پىيگەيشت. لەم بارودۆخەدا، ئەتابوکى حەلەب ناچاربۇو ئەگەر وەك فەرمانپەوايىكى فەرمىيىش نەبىت، وەك رېزگاركەرىيکى سەربازىي ئەشرەف پەسەند بکات.

وەك ئەفلاكى دەلىت بەمجۇرە قىسەكەن لە بارەي ئەشرەفەدە وەك فەرمانپەوايى حەلەب نەك دىمەشق، دواي سالى ۱۲۱۸ شتىكى شياو بۇو. نەك سالى پىشىووتر. ئەشرەف هات بۇ ئەوهى لە دىمەشق بىتى و فەرمانپەوايى بکات. ئەمەش كاتىك رۇسىدا كە خىزانى وەلەد بە يەكجارەكى لە قۇنييە نىشتەجى بۇون. رەنگە ئەوه شياو بىت كە رۇمى لە ماوهى فەرمانپەوايى ئەشرەفدا، لە دىمەشق خويىنىتى، بەلام كاتىك خىزانى وەلەد بە شارەكەدا بەرەو ئەنادۆل تىپەپىن، ئەوه بە دلىيابى موعەزەم حاكم بۇو. پاشان گىيان ئەفلاكى لەنیوان دىمەشق و حەلەبدا لىيى تىيىكچۈوه، خۆ بەرۋارى سالى ۱۲۱۷ ماوه، كە سالىك پىش فەرمانپەوايى ئەشرەفە بۇ شارەكە.

دیاردهناسی و هیرمینوتیک^(۱)

پول ریکور

و در گیپانی له فارسیه ووه: مه سعود بابایی

بهشی دوودم

۲- له پیناو جوریک له دیاردهناسی هیرمینوتیکیدا

رەخنهی هیرمینوتیکی ئايدىالىزمى هوسرىلى، به بۆچونى من ديوىكى نەرينىي دىكەي توپىئىنەوەيەك نىيە كە ئاراستەيەكى ئەرىئىنى دەگرىتەبەر، من لېردا ئۇوه بە ناوىشانى بەرنامەيەك و كەندوکۈلىك له "دیاردهناسىي هیرمینوتىكى" ناودىر دەكەم. ئەم تاقىكارى و تاوتۇيىھى كە لەبەر دەستاندايە، باڭگەشەي ئۇوه ناكات كە ئەم

دیاردەناسییە هیرمیئنوتیکییە وەگەر بخات و وەك دەگوئى "دروستى بکات" و بەوهش بەسندە دەکات كە ئەگەرى دروستبۇونەكەي نىشان بىدات و لە دىويى رەخنەي ئايديالىزمى ھۆسرىل، لە لايمەكەوە بىسىەلىيىت كە دیاردەناسى دىسان پېشگەمانى نەبەزىنراوى هیرمیئنوتیكە و لە لايمەكى دىكەوە دەبى ئەوهش بىسىەلىيىت كە دیاردەناسى ناتوانى بەرناامەي سەقامگىربۇونو بۇنىادى خۆى بەبى پاوه جىتكەرن لە شىۋەدى راپھەي ژيانى ويىدان (من)، بخاتە قۇناخى جىبەجىتكەرنەوه.

۱- پېشگەمانى دیاردەناسانەي هیرمیئنوتیك

أ. بۇنىادىتىزىن پېشگەمانى دیاردەناسانەي فەلسەفە ئەممەيە كە ھەر مەسەلەيەكى پېۋەندىدار بە ھەر "بۇونەور" يىك، مەسەلەيەكە لەمەر ماناو چەمكى "بۇونەور". ھەر رېچكەيە، ئىيەمە ھەر لە يەكەمین لاپەرەكانى كتىبىي بۇونو كات دەخويىنەوه كە مەسەلەيى لەيداچوو، ھەمان مەسەلەيى ماناو بۇونە. لەم دىدەوە مەسەلەيى بۇونناسانە مەسەلەيەكى دیاردەناسانەيە. ھەروەها مەسەلەيەكى هیرمیئنوتیکیيە، بە راپەدى مانايدىك كە داپۆشراوه - حاشاھەلنىڭ كە نەك خۆبەخۆ - بىلگۈ لە ھەندى ۋەرەنە كە پېيى قەددەخە كراوه. بەلام بۆ ئەوهى بېي بە مەسەلەيەكى هیرمیئنوتىكى- مەسەلەيەك كە لەبارەي ماناوه بە داپۆشراوى ماواھتەوە- دەبىن مەسەلەيى نېۋەندىي دیاردەناسى وەك مەسەلەيەك، لەبارەي ماناوه بېت.

دەلوئى ھەندى كەس سووجمان لېبىگەن كە راپھە لە دیاردەناسى كۆزىتە. تەنانەت پېش ئەوهى هیرمیئنوتىك لە سەددەي ھەزىدە جارىيەكى دىكە وەبەر سەرنج بىكەۋىتەوه، باسوخواس و راپھە كتىبە پېرۇزەكان كە وەك جۆرە زمانناسىيەكى مىۋۇوبىي (فېلۆلۇزى)ي كلاسيك و باو ھەر لە كۆنەوە ھەبۇوه كە لايمەنگىرىي جۈزىك لە ماناى كردووه. ئەم بابەتە بەتمواوهتى دروستە. بەلام هیرمیئنوتىك وەك فەلسەفەيەك راپھە ناكىتىت و لە قەلەم نادرىت- تەنياوتەنیا بە جۆرە مىتۆدۇلۇزىيەكى شىتەللىكەن و ۋەنکارى و زمانناسىيەك لە قەلەم نادرىت، كە ئەگەر بەشىۋەيەكى كىشتى بە ھەلۇمەرجى لوانى شىتەللىكەن و زمانناسىيى مىۋۇوبىي، لە دىويى تىۋرىسى دەق بىگەين، بە مەرجى زمانى، واتە بە شىكۆي زمانى (Sprachlichkeit) ھەر جۆرە ئەزمۇونىك بۆ راپھەي هیرمیئنوتىكى دەگەرەننەتەوه^(۱۷).

که وايه، ههر ئەم مەرجە زمانىيە خۆى خاودنى پىشىمەرجىكە كە هەمان تىۆرپى
ھەمەكىي مانا يە. دەبىن گرىيانى ئەم بىكەيت ئەزمۇون بەپىي فراوانى پۇوبەركەي خۆى
(بەو شىپۇدەيە كە ھىيگل لىيىتىدەكەي شەستو لە دەقە ناسراوەكەي ھايىدەكەر لەمەر
"چەمكى ئەزمۇون لاي ھىيگل" دەبىنرىت^(١٨) توانستى دەرىپىنى رەسەنى ھەيە.
ئەزمۇون دەشى گوترابىت تو پەنهوازى ئەوهەيدە كە بگۇتريت. پەلكىشى ئەزمۇون بۇ
قەلەمەرەدەي زمان، بە مانا گۈرپىنى بۇ شتىكى دىكە نىيە، بەلكو بە دەرىپىن پۇونو
بەرىنگەرنەوەي، دەبىتە هوئى ئەوهەي ئەزمۇونە كە بېتتە ئەو شتەي كە ھەيە.

پىشىگرىيانى "مانا" كە شىتەلەتكەرن و دەرىپىن و زمانناسىي مىژۇوپىي، لە ئاستى
گوتەزاكانى دەق جىبەجىي دەكەن، وەھايەو ئەم گوتەزايانە لە نەرتىي مىژۇوپىدا
پشىكىيان تەرخان كەردووە. شىتەلەتكەرن و دەرىپىن و زمانناسىي مىژۇوپىي بەتەواوەتى
دەتوانن لە دىدى مىژۇوپىيەو پىش ئاڭايسى دياردەناسانە بکەون و ئەم ئاڭايسەش لە
پۇوى بونيا دەو پىشەنگىيانە.

لە راستىدا، لىيىدانەوە دەرىپىنى ئەم پىشىگرىيانەيە بە زمانى ئايدىيالىستى
دژوارە. ھەروك پەيوندى بە پچەناندىي پىيەندىي دۆخ و تەرزى دياردەناسانە و مىتۆدى
سروشتىگەرايانەيان ھەيە، كە بەو جۆرە دەلىن، ھەلبىزادەن بە قازانچى مانا يە. لە
راستىشدا بە قازانچى ژىرىيە، كە مانا تىيىدا فرچك دەگرى و يەكسان دەبىت. ئايان بە
گەنخاندى ھەر چەشىن باۋەردار بە بۇون نىيە كە دەتوانى دەستت بە رەھەندى مانا
رەبگەت؟ ئىدى لەم دەمەدا ئايان راڭرتنى ھەر چەشىن وەراستىگەرەنەن و
وەدرەخستەنەوەيە كى "بۇونى خۆيەخۆ"، كاتىك دەپەرەزىنە سەر قازانچى مانا،
نيشاندەرى پىشىگرىيان نىيە؟ ئايان ھەر چەشىن فەلسەفەيەك بەم مانا يە ئايدىيالىستى
نىيە؟

ئەم دەروەستىيانە بە هيچ جۆرەك دەروەستىيەك وەبار ناھىيەت، نە بە كەرددەوە نە بە
جەخت. لە راستىدا، بە بۆچۈونى من لەبارى مىژۇوپىيەو، كاتىك سەرەتكە لە "پامان و
تىيەزرىنە دىكارتىيە كان"ى ھۆسىريل، لە پەرتۈوكى تۈيىنەوە لۇزىكىيە كان بەدەين، ئەو
دەروەستىيانە بە كەرددەوە وەها نىن و شىپە دۆخىنە دياردەناسى دەبىنەوە كە تىيىدا
چەمكە كانى دەرىپىن و مانا، ژىرى و مەبەست، نىواخندۇزىي ئاۋەزە كى بەرھەف كراون،
بەبى ئەوهە كە "گەرانەوە" لەنیتو مانا ئايدىيالىستىيە كەيە هيچ دەستوەردانىيەكى ھەبىت.

باری بەرتەمایى
ئەگەر مانا
ئەوھى کە زىرى
تىيەدەكەت، يان بەو
جىنى سەرنج
دەيگۈت، شتىك
دەگۇازرىتەوه،
ئاگايىسى تەشك
کە زىرى شتىك لە
دەرەوهى "الهخۆدابۇون" بىت تو بە ئاقارى مانا دا بکەۋىت، پىش ئەوھى کە مانا بىز خۆى
ھەبىت، بەتاپىتى پىش ئەوھى زىرى بۇ خۆبەخۆبۇون بىت، ھەمان شت نىيە کە
دەستەبەرى دۆزىنەوهى نىيەندىي دىاردەناسىيە؟ بەمجۇرە، گەيشتن بەمانى
ناڭايىدىيالىستىي گەرانەوه، واتە وەفادارى بە پەيردنە كەورەكەي توېزىنەوه لۆزىكىيەكان،
بەو مانايىيە کە چەمكى لۆزىكىي ئامازە ئەو چەشىنە کە "فرىگە" رەواجى
پىّدابۇو- لە چەمكى فراوانى ئامازە بىرازى و بەو بارتەقايدەش بارى بەرتەمایى پەرە
بىگىت. بەم چۈنایەتىيەوە مافى باسکىردىن لمبارەدى مانايى پەيردنى ھەستەكى و "مانا"،
خەياللەگەرى و ماناي ويستو...تاد، رېپىيدراوه. ئەم پەيرەويكىردىنە چەمكى دەرەستى و
لۆزىكى ئامازە لە وىنائى دەرەستى ھەمەكىي مانا، بە چاوساخىي تىۋىرىي بارى

بەپىچەوانەوه، تىۋىرىي
بە راشكاوى وەها دەلى کە
لەپىتناو ناسىنېيىكدايە، پىش
شتىك بىت کە ناسين پروى
چەشىنە سارتەر لە وتارىكى
لەسالى ١٩٣٧^(١٩)

بىت کە ناسين بەرەو لاي
ھىچ ناسىنېيك، ناسين و
بىنگىرى نابىت. ئايا ئەمە
دەرەوهى "الهخۆدابۇون" بىت تو بە ئاقارى مانا دا بکەۋىت، پىش ئەوھى کە مانا بىز خۆى
ھەبىت، بەتاپىتى پىش ئەوھى زىرى بۇ خۆبەخۆبۇون بىت، ھەمان شت نىيە کە
دەستەبەرى دۆزىنەوهى نىيەندىي دىاردەناسىيە؟ بەمجۇرە، گەيشتن بەمانى
ناڭايىدىيالىستىي گەرانەوه، واتە وەفادارى بە پەيردنە كەورەكەي توېزىنەوه لۆزىكىيەكان،
بەو مانايىيە کە چەمكى لۆزىكىي ئامازە ئەو چەشىنە کە "فرىگە" رەواجى
پىّدابۇو- لە چەمكى فراوانى ئامازە بىرازى و بەو بارتەقايدەش بارى بەرتەمایى پەرە
بىگىت. بەم چۈنایەتىيەوە مافى باسکىردىن لمبارەدى مانايى پەيردنى ھەستەكى و "مانا"،
خەياللەگەرى و ماناي ويستو...تاد، رېپىيدراوه. ئەم پەيرەويكىردىنە چەمكى دەرەستى و
لۆزىكى ئامازە لە وىنائى دەرەستى ھەمەكىي مانا، بە چاوساخىي تىۋىرىي بارى

بهرته‌مایی، به هیچ شیوه‌یه ک دهسته‌به‌ری ئه‌وه نییه که دهره‌هستیتی بلند هەلکشاونه به‌سهر مانا‌نیه کدا زال بیت که خۆی به‌رهو لای هەنگاو هەلددەھینیتیه و. به‌پیچه‌وانه‌وه، ده‌کری دیاردەناسی به ئاقاری پیچه‌وانه‌دا رابنیت، واته به ئاقاری پیشەنگیی مانا به‌سهر ویژدان و تەشك و خۆناسین بروات.

ب. هیرمینوتیک به‌شیوه‌یه کی دیکه ئىمە بۇ دیاردەناسی دەگەریتیتەوه، واته شیوه‌یه هانابردنی بۇ مەودا، له هەمان کاتی پیوه‌بەندبۇوندا. له راستیدا، مەودا، له سای هیرمینوتیکەوە لەتك بنه‌واشەی هەلپەسیزان له‌سەر بنه‌ماي دیاردەناسی پیوه‌ندىي نەپچراوه، بەلکو لەتك جۆريک له هەلپەسیزان سەروکاريي نییه که به مانا ناڭايىدالىستى و چەشنى پوویەك له رۇودەكانى بزاوتنى مەبەستەكىي ژىرىي به‌رهو مانا، راڭە كرابىت. بۇ هەر ژىرىيەك، مانا له راستیدا قۇناخىنکى مەوداو له دوورە دەستدانى بابەتى هەستپىئىکراو يان جىهانى كەتوارە، بهم جۆزە كه ئىمە تەنیا تەنیا تىيىدا دەگىرسىيەنەوه. دیاردەناسى له دەمەدا دەست پىيەدەكەت كه ئىمە بەرگەي "زىنكىدن" - يان "زىانەوه" ناڭىرين و هەرامەيى هەستپىئىکراوو جىهانى كەتوار به ناتەواوى دەھىلىنەوه تا مانا بىكەينووه. هەر لەم پىپەوەدایه كه هەلپەسیزان و ئامانج و لېپۋانىنى مانا پىكەوە پیوه‌ندىيان هەيە.

لەمەر زمانەوه بەئاسانى دەتوانىن ئەم پیوه‌ندىيە لېكەھلاؤير بکەين. نىشانە زمانناسانە، ئەگەر له راستیدا باپەت نەبىت، باپەخىنکى ئەوتۇزى نايتىت. نىشانە، بەمحۇرە دەسته‌به‌ری جۆريک تايىەتمەندىي نەرىننېيە. رەوتى كاروبارە كان بەو جۆرەيە كە وەك بلىيى بۇ تىخزان له جىهانى سىمبولى، بکەرى ئاخىوەر دەبىي "قوتۇويە كى بەتال" ئى لەبەردەستدا بىت تاوه كو بەكارھىتىنانى نىشانە كان لەسەر بنه‌ماكەي دەست پىيەكەت. هەلپەسیزان، باپەتىكى پەنگارو (بالقۇدە)، كرده‌يەكى خەيالگەرانەيە كە دەست بە سەرلەبەری كاروکاردا‌نەوهىك دەكەت كە لە لايمىن نىشانە كان لەبەرانبەر شەكانى دىكە ئالوگۆرپىان دەكەين و سەرپىزى نىشانە كان لەبەرانبەر وەرگەتنىان دەگۆرپىنەوه. دىياردەناسى لە وەرچەرخان و گەرپانەوهى راشكاوی ئەم مژارە پەنگاروەدایه كە بۇ پاپەو پىيگەي كرده و كۆدى فەلسەفەيى كەلەيدەكشىننى. هەرچىيەك كە تەنیاوتەنیا لايمىن كرده‌يى هەبۈوه، دیاردەناسى دەكاتە مژارىكى باپەتى. ئىدى لەم پىكەوە مانا وەك مانا دەردەخات. هەر ئەم كۆدە فەلسەفەيىيە كە هیرمینوتىك لە ناوجەيەكدا كە تايىبەت بە خۆيەتى، دانەدۇوى دەكەت، واته لە ناوجەي زانستە مىزۋوویەكان و به شىوه‌یه كى

گشتیتر، له زانسته مرۆییه کاندا دهیخاته رwoo. ئەمەش "مژاریکى ھەستپېتىکراوه" و ھیرمیئنوتىك تىدە كۆشى تا له جىهانى زماندا بىگىرسىنیتەوە بۇ پايەي مانا ھەلېبىكشىنى، پىۋەندىيەكى دووسەرەي مىشۇويي كە گواستنەوەي قەوالەو بەلگە نۇوسراباوه کان، نۇوسيئەنەن دامەزراوه کان و بەرەمە يادگارىيە کانن كە راپىدووى مىشۇويي بۇ ئىمە دەرەخسىئى و نىۋەندىگىرو بېرىۋانىيەتى. ئەو شتەي ناوى "پىۋەبەندبۇون" مان لىتىنا، بىچىگە لە پابەندبۇون بەم مژارە ھەستىارو مىشۇوييە ئالۋەز شتىكى دىكە نىيە، واتە هەر ئەو شتەيە كە ھىگل بە "گەوهەر" داب و رەوشت ناودىرى كرد. لە لايەن ھیرمیئنوتىكەوە، ناسىنەنەك كە وەبەر كارىگەرلىي مىشۇويي دەكەۋىت، لەتكەن ھەرامەي ھەستكىرنى دىاردەناسىدا پەيكال و ھاوشىۋەيە. ھەر لەبەر ئەم ھۆيە، ئەو نزىكايەتىيە كە مەۋادى ھیرمیئنوتىكى لەتكەن پىۋەبەندبۇون ھەيەتى، وەك خزمایەتىي دىاردەناسى لەتكەن ھەلپەسېران و لەپال ھەرامەي ھەستكىرنى پەپىېبراوه. ھیرمیئنوتىكىش ئەو كاتە دەست پىندەكت كە ئىمە به ھاوبەندى بە نەريتى گوازراوه رازى نىن و پىۋەندىي پىۋەبەندبۇون بە نىۋەنچىل دەھىلەنەوە رwoo لە واتادرەكىدى دەكەين.

ئەم ھاوتەرەبىيە گۈنگىيەكى جىي سەرنجى ھەيەو ئەمە لەو دەمەدايە كە ھیرمیئنوتىك دەبى قۇناخىكى گۈنگ بىگىتە ئەستۆي خۆي، ئەو ھەمان قۇناخى گومانە كە لەسەر بىنەماكەي رەخنە ئايى يولۇزىيە کان و جۇرە شىكارىيەكى دەرۈونى و... تاد پىنكىدىت. ئەم قۇناخە قەيرانانوييە ناتوانى بەشىك لە پىۋەندىي پىۋەبەندبۇون بىت، مەگەر ئەوەي كە مەۋادى پىۋەبەندبۇون، مىناكىيە ھاوبەشيان ھېبىت. لە كاتىكىدا ئەگەر وەها شتىك لواو بىت، بەوەو بەندە كە دىاردەناسى، مژارى پەنگاراوى سەقامگىركىدى "مالى چۆل" بۇ پايەي بېرىارىتىكى فەلسەفى ھەلېكشىنى و ھەر ئەم بابەتە ھەلى ئەو بۇ بىڭەر دەرەخسىئى كە ھەست و دركى بە ھەرچىيەك كردووەو ھەروەها ھۆگرىي خۆي بە نەريتىكى مىشۇويي و بەشىۋەيەكى كىشتى ئەزمۇونى خۆي، مانا بىكەتەوە.

ج. وېڭاي ئەمەش ھیرمیئنوتىك لەگەل دىاردەناسىدا لە دارېشتنى ماناكانى پىۋەندىدار بە رېچكە زمانناسانە بەشدارىي دەكت.

لەم بارەوە، بەئاسانى دەتوانى تىورىيە ئېجگار ناودارەكانى ھیرمیئنوتىك بە رەگى دىاردەناسانە بىان بىگەيەنەت. دەتوانى تاودانەوەي ئەمە لە نوېتىزىن تىورىيە كانى گادامىر،

تهنانهت له ههقيقهت و ميٽوٽدا، له گهواهیي تاييه‌تمهندیي دووه‌مینه (پانوي)‌ی مه‌ته‌لى زماندا ببینيت. تهنانهت ئه‌گهر دروست بیت، هر ئەزمۇونىك خودان رەھەندى زمانىيەو ئەم "تاييه‌تمهندیي زمانى" (Sprachlichkeit) يه لەسەر ھەموو ئەزمۇونىك نيشان و كاريگەرى دادنى، لەگەل ئەمەشدا نابى به تاييه‌تمهندیي زمانى دەست به فەلسەفەي هېرمىنۆتكى بکەي و سەرتا لەباردیيەو شتىك بىتى كە شياوى زمانه. هر لەبەر ئەمەشە فەلسەفە به ئەزمۇونى ھونەر دەست پىدەكت و ئەم ئەزمۇونە به چارى ناچارى لايەنى زمانناسانەي نىيە. بەلكو گەللى لەو بەرزترە، لەم ئەزمۇونەدا، بۇونناسانەترين ئاراستەكانى ئەزمۇونى كايىدە بە ماناي شانتىيى وشەكە، قانو دەسىرىيکى سەرتىرى ھەيە^(۲۰). له راستىدا بەشدارىي كايىدەكاران له كايىدایدە كە يەكەمین ئەزمۇونى پىيەدەنبىعون دەبىنەن دەلۋى لە لايەن فەيلەسۈوفەوە ودبەر پرسىيار بکەۋىت. له كايىدایدە كە پىكھىنەنلى كاركردى نيار (شانت) يان نواندن (Darstellung) دەبىنەن كە بەبى دېدۇنگى خوازىارى بىزىوانىكى زمانناسانەي، بەلام راستەخۆ پىشەنگى ئاخىيە دەيگەرىتە خۆى. هەروەها له ههقيقهت و ميٽوٽدا ئاخىيە شتىك نىيە كە له گرۇي دووه‌مى ئەزمۇونى راڭە كراودا، پلەي يەكەمى ھەبىت. ئاكاڭى بە بۇونىش ودبەر كاريگەرىيە مىژۇوييەكان^(۲۱) كەوتۇو كە تىيەزىرينى تىرۇتەسەل لەمەر پىشداوەرىيەكان نەلواو دەكات و وەپىش ھەرچەشىنە بەرھەستەكى كەنلىكى راپىدوو لەلايەن مىژۇنۇوسەوە دەكەۋىت و بۇ ئەدگارە زمانىيە تاييه‌تمهندىي كەنلىكى گواستنەوەي راپىدوو دانالەنگىنېرىت. دەقەكان، قەواللۇ بەلگەنامەكان، بەرھەمە يادگارىيەكان تەننیا بىزىوانىك لەنئۇ بىزىوانىكى دىكە دەخەنەرۇو كە لەبەر ھۆگەللى باسکراوى پىشۇو بەشىك لەم غۇونانە كايىدە مەدداو نزىكايەتىن كە پىكھىنەرە پىيەندىي مىژۇوييە، هر ئەو شتەيە كە زىياتر لەتك زماندا له پىيەندىدایدە كە متى زادەي زمانه.

ئەم شىيەدەيە پەيرەوكىنى تاييه‌تمهندىي زمانى بە ئەزمۇون كە گىرەداوى زمانه، بەتمواوى ئەمەكى بۇ رەفتارى ھايدىگەر لە كىتىيى بۇون و كاتدا ھەيە. له بىرمانە كە چۈن پاژاندىن و شەرقەي دازىين، گەلائەي دەربىرین (Aussage) كە ئەويش خۆى ھەمان گەلائە و ئامازەدى لۆزىكىيە، واتە ئامازەگەلى بە ماناي زۆر تاييهت (Bedeutungen) بە پەيرەوى گەلائە ئاخىيە (Rede) دەكات، واتە، ھەمان گەلائە بە گوتهى ئەو لەتك شىرازەدى دۆخ و پىنگە (Befindlichkeit) و پەيرەن (Verstehen)، كە ئەمە خۆى پەيرەن بە گەلائەيە، چاوكەي ھاوبەشيان ھەيە^(۲۲). بە گوئىدە ئەم چۈنئەتىيەش، شىرازەدە

پایه‌ی لۆژیکی پاشه‌وپاشگه‌راوی "گوتن"ه که هاوپیناوو پیکه‌ستراوی "پهیدابون" و "تیگه‌یشن"ه. له بەرەنجامدا هیچ جۆره سەرپشکییەک ناتوانی جیبی بانگه‌شەی شیرازەی گوتراوه‌کان بیت. ئەم شیرازەیی نیمە حەوالەی پیکهاتە بۇونەکییە کان دەگات کە لە جیهاندان پیکھەنەری بۇونن. بە بۆچۈنلى من ھەر ئەم حەوالە‌کىردن و گەرانەوەیی پایه‌ی زمانناسانە بۆ پیکهاتە ئەزمۇون (کە لە دەرىپىن و ئاخىويك دايەو دىتە گۆ)، پیشگریانى دياردەناسانەی هيئەمینۆتىك پیكىدەھىنیت.

لە راستىدا، دەتوانى لە دەسپىكى چاخى سەرەلەنانى توپىزىنەوە لۆژىكىيە کاندا گەواھىدەرى بزووتنەوەيەك بىت کە سنورداركىردىنى ئامازەی لۆژىكى لە پەنای رېكەوندە لۆژىكىيە کانى زمان لە تىپورىي ھەممە كىي بارى بەرتەمايىدا بە رەوا دەزانى. ئەم بزووتنەوەيە وا دەخوازى کە شوينگۈرکى بە نموونە باشقەمى پىوەندىي بارى بەرتەمايى لە پایه‌ی لۆژىكىيەو بۆ پایه‌ي پەيپەرانە بکات، واتە لەو شوينەي کە يەكەمین پىوەندىي ئامازە بە شتان لە دىدى ئىيمەو بىچم دەگرىت. دياردەناسى، ھەر بەم كارە، بە ئاستى پیشگوئى ئامازە دەگات کە ديسان توپىزىنەوە لۆژىكىيە کان، تىپيدا بە ئاستى پیش پیشگوئى بە ماناي تايىەتمەوە بەندە بە جىيەك، کە بە پاژاندىن و شرۆفە پىوەندىدار بە پەيدۆزى و پىشەنگى

پاژاندىن بە زمانناسىيەوە گىریدراوه. بەم جۆره، ھۆسىريل لە بىرۆكە کاندا ھەندە پىشقە دەچى كە دەلى پىستى دەرىپىن (۲۳) پىستىيەكى بەسروشت يىفەرە. خۆ لە راستىشدا، پاژاندىن و شرۆفە پىوەبەند بۇونە

دووسەرە کانى هىزو تىپەزاوی زانستى، دەلوى پەلكىشى شوينە ئىجگار دوورە کان بىرىن، بە بى ئەودى کە رايەلە زمانناسانە کان بەو چەشىنەي کە ھەن بەر سەرنج بکەون. ئاستى ستراتىيىكى تايىەت بە دياردەناسى، لە دەممە دا تىپەزاو (noéme) لە تەك گۆرانكارىيە کانى (ثارايى، بەثارايىكىردن، بىرەورىيە کان، خەيالە کان و.. تاد)، رېكە کانى بىرەھىنەنلى (ئەرخەيانى، گومان، مەزنەدەو.. تاد) و پلە کانى كاروبارە بەرنەھىم (بال فعل) و پەنگاراوه کانن. ھەر ئەم تەدارەكە تىپەزاوە تەسىلە (noéme complet) کە دەكەۋىتە

پیش پایه‌ی زمانناسانه به مانا تایبەتەکەی کە لهویدا کارکرده کانى ناولینان و پیشگوئی، پیوهندیبە گەردانەکى (صرفى) و سینتاکسىو... تاد، به رۇونى دىنە ڈەربىن. ئەم شىيۆھ پەيرەندىكەنەپايى زمانناسانە بۆ پايى پیش زمانناسىي شرۆفە راوا پايەلکراو، وا ديارە نۇونەيەكە بۆ هىرمىنوتىك. كاتىك هىرمىنوتىك ئەزمۇونى زمان دەكتە پەيرەدۇي تىككىرى ئەزمۇونى جوانىناسانە مىژۇوبىي ئىيمە لە پايى زانستە مروئىيەكاندا، بزووتنەوەي وەگەرنەخراوى ھۆسلىل، لە پايى ئەزمۇونى پەيدەنەدا وەگەر دەخات. نزىكايەتىي نىوان باركراوى پىشەنگى ديارەناسى و هىرمىنوتىك بە بارتەقاي بۆچۈونى ھۆسلىل لەبارە ديارەناسىيەوە نزىكە. ھۆسلىل پىيوايە ديارەناسى خۆى دەستى بە پەرەدان بە ديارەناسىي پەيرەدن لە راستەپىي هىرمىنوتىكى ئەزمۇونى مىژۇوبىي كەرددووھ ديارە كە چۆن پەرژاۋەتە سەر ئەم كارە.

لە لايەكەوە، ھۆسلىل بە بەرەدەرامى درووستە تایبەتە كاتەكىيەكانى ئەزمۇونى پەيدەرەنەي فراوان كەرددوەتەدو بەم جۆرە بە پازەو پاژىرىن و شرۆفە تایبەتە كانى خۆى، لە پىيگەي مىژۇوبىي بۇونى ئەزمۇونى مروئى لە گشتکۆي خۆيدا گىرساۋەتەوە. بەتايىتى، بە بەرەدەرامى حاشاھەلنىڭ ترو پۇشىتەر بۇوەتەوە كە تايىتەنەندىي گەريان و گومانىتىكى ناھاوارپىزەو ناتەواو كە لە ئەزمۇونى پەيدەرانە لەمەر پىكھاتە كاتەكى (زمانى، نىيوكۇ) يەو دىتە بەرھەم، دەيتوانى تايىتەنەندىبىي كى جىاڭرەوەي مىژۇوبىي لە گشتکۆي خۆيدا بىت. بەم جۆرە باشقە(مۆدىل)ى نويى راستى، گەلى جار دەيتوانى ديارەناسىي پەيرەدن بۆ قەلەمەرە زانستە مىژۇوبىي-هىرمىنوتىكىيەكان رابگوئىزى. ئەمەش ھەر ئەو بەرەجامەيە كە مىرلۇپۇنتى لە ديارەناسىي ھۆسلىلى وەددەستى ھېيّناوه.

لە لايەكى دىكەوە، ئەزمۇونى پەيدەرانە رۆزبەرۇز لە شىوەيەكى كەرتەكىكدا دەرەدەكەوت كە بەشىوەيەكى دەستكەرد لە پیوهندى لەتك "جيھانى ژيان" جىايەو بىن بىشىوان ھەلگىرى تايىتەنەندىي مىژۇوبىي و فەرەنگىيە. من لىيەدا جەخت لە سەر فەلسەفەي جىھانى ژيان و سەرەدمى قەيرانە كان ناكەم كە وىپا ئەم پاژەپاژىرىن و شرۆفەيە، ھاوجەرخى دازايىنى ھايدىگەرە. بۇ من ھەر ئەوەندە بەسە كە بىيىم گەرەنەوە بۆ سروشىتى بەرچەستە بۇوي بە ماتايىكىكراوى ژيان لە پىيگەي زانستى گالىلىتو نيوتن، دەقاو دەقى بنەواشەي گەرەنەوەيە كە هىرمىنوتىك تىيە كۆشى تا لە شوينىتىكى دىكەدا لە سىستەمى زانستە مروئىيەكاندا پايپەرپىنى و ئەم كارە كاتىك رايى دەكىيەت كە

هیرمینوتیک مهبهسته‌کی له برهه‌سته کی کردنی رونکردنوه کانی زانستی میزهو و کۆمه‌لناسییه وه به ئەزمونی هونه‌ری و میزهویی و زمانی بگات که پیش ئەم برهه‌سته کیکردنانه ئەم رونکردنانه کەتوووه لە هناویدا هەلیگرتون. گەرانه‌وه بۇ جیهانی زیان هەر بەو بارتەقايه دەوانى ئەم دەورى سەرباشقەیه بۇ ھیرمینوتیک بگیرپیت - خۇ ئەگەر جیهانی زیان بە ھەممو چەشنه بى بشیوانییه کى نەپساوه پىك نەگیرابىت و لەتك توېکلى روالەتى زیانەکى و سۆزەکىي ئەزمونی مرۆبى لىك نەگیرابىت - لە ھەمان كاتدا لەم پاشە كەوتەنە كار و لەوەش زىدەتر ھەستى ئەزمونی زىندوو بدوی کە میتۆدى بەرھەسته کى و رونکارانه دەرەخسینى.

بەلام ئەم وەبیرھینانه‌وانە دوايى، ئىدى لەمیزە ئىمەی بۇ خالىك پەلکىش كردووه كە تىيىدا دياردەناسى ناتوانى پېشگريانى ھيرمینوتیک بىت، مەگەر بە رادەيدىك كە، لە بەرانبىردا، خۆى ھەلگرى پېشگريانى ھيرمینوتیک بىت.

۲- پېشگريمانى ھيرمینوتىكىي دياردەناسى

مهبهستى من لە پېشگريانى ھيرمینوتىكى بۇ دياردەناسى ھەر لە بنەرەتەوه، ھەرەپپىستىي دركىردن بە میتۆدەكەي وەك جۈرىك لە شىتەل و راۋە، رونکردنوه و راۋقىيە. ئەگەر ئىمە بۇ دەقه کانى سەردەمى رەخنەكان كە ئىستە باس كرا، نەگەرپىنه‌وه، بەلكو بۇ دەقه کانى سەردەمى لۇزىكى و سەردەمى ئايديالىستى بگەرپىنه‌وه، بەلگەھينانه‌وه كە گەلەتك سەرخجاڭىشە.

أ-ھاتابىردىن بۇ شىتەل و راۋە لە توپىئىنه‌وه فەلسەفييە كاندا قۇناخى شىتەل و راۋە لە يەكەمین توپىئىنه‌وه لۇزىكىدا، بە تىككۈشان بۇ گەياندىنى "كەرددە بەخشمەرە ئامازەيىھە كان" بە پايىھى ونبىنى (شەھەد) ھاواكتە. ئەم توپىئىنه‌وه بە دەرىپىنىيکى ئىېجگار لېپار دەست پىدەكەت كە بە ئاراستەي دژەئاۋىتەي ويناكان لە پەيردىنى دەرىپىن و پېكەوەند (العبارە) (بە مانانى لۇزىكى ئەم وشەيە) يە. بە گوتهى ھۆسىرىل، دركىردىنى پېكەوەندىك بەدەر لە پەيداكردنوه‌وه ئەو وينايائەيە كە بەوانه‌وه بەندە. ويناكان دەلوى ھاپپىناوى "ئاودزگەرەتى" بنو وەديارى بىخەن، بەلام پىكى ناھىئىن و ھەمېشە لە گەلەيدا ناھاورپىشەن.

ئەم بۇنيادگەراییمە ئاوازگەریتى بەبىٰ و ئىناكان گەلىٰ بەناوبانگەو كاتىيەك پەھى بە كەموکورپىيە كان دەبەين، زياتر سەرخمان را دەكىشى.

مۇشارى ئامازە بىگۈرە كان كە دواتر ھۆسپىل تاوتۇيىان دەكەت، وەلا دەنېيىن^(٤). ئەمە پشىيىكى گىرنگ لە پشىكىن و توپىزىنە وەي ئىيمە لەمەر قۇناخە بەرایىمە كانى ھېرىمېنىتىكى دىاردەناسى بەرھەۋە دەكەت. ھۆسپىل ئامازە گەلىٰ گافە كى، ئەو ئامازانە دېنىتىھە گۆرپى كە پىتوەندىييان بە جىتناوە كەسىيە كان و جىتناوە كانى نىشانە و ئەو وەسفانە وە ھەيە كە بە دەستەوازى نىشانە پىتەسەبىي ناسياوايى و.. تاد، لەرپىزى يە كە مدا ئامازە بە بىگۈرە ناپاوه جىيەكان دەكەن. ئەم ئامازانە تەنبا لە تىرۆزى بەستىنى رېكە وەنددا دەتوانى دىارو دەستنىشان بىكىتى و بەرنھېمىتى پەيدا بىكەت. بۇ دركى رېكە وەندىكى لەم چەشىنە، پىتۇيىستە "ھەموو جارىيەك ئامازە يە كى كىدارى و بەردەستى ئەو ئامازە يە بە گۆرپى كەپىگە و بە گۆرپى كەسىيەك كە دەڭاخى، ئاراستە دۆزى بکەين". تەنبا بە سەرخجىدان لە بارودقۇخ و حالۇبارى ھەنۇكەمىي و بەرنھېمى دەرىپىنە كە بەشىۋە يە كى گىشتى، لېرەدا دەتوانى بۇ بەرىيەت ئامازە يە كى تايەنكارا لەنېيۇ ئامازە گەلىٰ پىتەسەستراو پىتەسەستراو^(٥). راستىيە كە ئەمەيە كە ھۆسپىل لەم كاتەدا لە راڭە كان نادۇيى، بەلكو تايەنكارىبى بەرنھېمى ئامازە گەلىٰ گافە كى وەك خالىيەك درك دەكەت كە ئاۋىزابۇونىتىكى نىيوان ئەركەلى ھىيمايى و ئامازە يە. بەلام شىۋە كاركىدى ئەم جۆرە ئامازانە، تا را دەيىيەك، لەپاڭ ئەو شتە لېتكىزىكى و بەركەوت پەيدا دەكەت كە لەوەپىش وەك يە كە مىن دەستوەردانى راڭە لە ئاستى زمانى باودا دەركەوت و لەتكە فەرەمانىي و فەربايدە خىنى و شە كان و لەتكە بەكارھىناني بەستىنى كەنى رېكە وەند لە گفتۇرگۇدا پىتوەندىيە يە. لە گەل ئەوەشدا، نىشاندانى پايىيە راڭە لە شىۋە كارى ئامازە گەلىٰ ناڭاڭە كى كە ھۆسپىل پىتۇيىيە تىكىپاى ئەدگارە كانى ئامازە كان بۇ ئەوانە دەگەرپىتىتە وە، باشتى مەبەستە كە ئىيمە دەسەلمىتى.

لەرپاستىدا ئەمە و دەيارخىستنى ئەم ئامازانە يە كە ھىچ جۆرە لا يەنىكى گافە كىيان نىيەو بە سەرخجا كېشترىن شىۋە پەنا بۇ شىتەمەل و راڭە دەبات. لە راستىدا ئەم ئامازانە ھەر بە گۆرپى كەپەواشە دەتوانى مانايى كى تاقانەو بىن تەمتومانىيان ھېيت، چونكە يە كجى مانايىك ئاشكرا ناكەن. بە گۆرپى دەرىپىنى ھۆسپىل، دەبى ئەوانە و دەبر كارى رۆشىنگەرە و رۇونكاري بەدەيت. بەللىٰ، ئەم رۆشىنگەرە يە تەنبا لەو دەمەدا دەتوانى بە مەنزىلگە بىگات لانىكەم لە لايەن چولايى كەۋە پشتىوانى بىكىت، بەتايبەت خۇ ئەگەر

ئىمە بىز خۆمان جۆرە ونبىنېيەكى "پەيکال لەگەلىدا" لەبەرچاو نەگرین. ئەم خالى بىرىتىيە لەو ئامازانەى كە پىىكەوه تىيكتەنرا بنو پىيۇندىيەكى نزىكىيان ھەبىت. ھۆسىريل خۆى سەرى لەمە دەسۈرمىت و پاژەپاژىركىدن و شرۇقە لەسەر بىنەماى ئەم شىيە پرسىيارو وەلامە دەكاتە باو:

"دەتوننى مەسىلەكە بەم شىيەدە خواردە باس بىكەيت: ئەگەر ئامازەدى رىكەوهەند كە تەنباو تەنباو بەشىوەدە كى رەمىزى و سىمبولىك وەگەر دەكەۋىت، لە تايىەتمەندىبى كىدەيەكدا وشىرىبىت كە دركى نىشانەى كە دار لە دركى نىشانەى بەدەر لە مانا جياو لىكەھەلاوېر بىكەتەوە، چۆن دەكىرى ئىمە بە سەلاندى نەسازانەكانى ئامازە، بەۋېرپى راڭشاۋى لە دەرخستى تەمتومان يان وەلانانى گۆرانكارىيەكانى مەبەستى ئامازەدانەكە، بە ونبىنى و دىناو بىگەين؟". كە وايە، لىرەدا مەسىلەكە رىكەوهەندو دەرىپىنېيەكە كە لە تىرۆزى ونبىنيدا رۇشىن بۇويتەوە باس كرابىت. بۆيە دەبىنەن كە لەناكاۋپا سنورى نىوان رىكەوهەندە ھەرۇل و بگۇرۇ رىكەوهەندانى نەگۇر بىنكۇل دەبىت. "بۇ ناسىنەوەي نەسازانەكانى ئامازە، ھاوشىۋەي نەسازانى نىوان مىش و فىل، پىيويستىمان بە ھەندى دەزگائى تايىەتە.

بەلام لەو جىيەدا كە ئامازەكان، لە شىيەدە بەرەوام درك بىكەين و كارلىك بىكەن و لەو شوينەدا كە گۆرانكارىيە لە تىيگەيشتن بەدەرە كانىيان، كەوشەننەتك لەنیتو بىبات كە دروستىي داوهرى و دەخوازى بىپارىزىت، ھانابىردىن بۇ ونبىنى و دىناو شىيەدە رۇشىنگەرە پىىكەدەھىيەت. ئىدى لەو دەمەدا، نيازى ئامازەدى دەرىپىن بە دەساۋىتىي ونبىنېيە هەمەچەشىنەكان ئەنجام دەدرى و لە يىك چەمكەوه وەبار نايىت، بەلەتك بەراشقاۋى پەيتاپەيتا بە ئاراستىدۇزى لەوانەوە وەبار دىت، كە بەراشقاۋى لەتەك راپەراندىنى كردهدا جياوازە جۆرە جياوازىيەكى نيازى ئامازەدە. لەسەر ئەم رىچكەيە رۇشىنگەرە (يان رۇونكەرنەوە) پەنەوازى كارى راستەقىنە لەسەر ئامازەدە كە كە لەودا

خستنه‌پو و بهثاراییکردنی پیشهاهه کان دهوریکی نیجگار که متر له دهوری ساده‌ی "هاوپینناوی" ده‌گیپیت که ههر له بنه‌رهه و تاکه دهوریکه که جیپی په‌سندی تیوری بیت. ثامازه بیت.

دتوانی بیزیت ئه‌م روشنگه‌رییه زور له‌گهله شهه‌ی هیرمینوتیک به راشه ناودییری ده‌کات جیاوازی هه‌یه. به بی‌دردرؤنگی، نموونه کان و باشقه کانی هوسنیل له راستیدا له بستینیکی نیجگار تدریکه‌وه له زانسته‌میزووی-هیرمینوتیکیه کان هه‌لبزیره‌راوه. به‌لام کاتیک له پیچ و لوحی پاژه‌و پاژکدن و شرۆقی تویزینه‌وه لوزیکیه کاندا، ئه‌م چه‌مکه‌ی شیته‌ل و راشه (Deutung) که بدرستی جوره راشه و لیکدانه‌وه‌یه که، له‌ناکاو بومان درده‌که‌وه‌یت که به‌راوردو نزیکردن‌ده‌یان سه‌رخ‌اکیشت ده‌بیت. به‌لی، ئه‌م ریکه‌وه‌نده کتومنت بۆ وسفسکردنی تایبه‌تمه‌ندیه کانی قوانخیک له کاری روشنگه‌ری یان رونکردن‌وه‌ی ثامازه‌گهله لوزیکی ده‌ردکه‌وه‌یت که هه‌نووکه گه‌لله بمرايیه که‌یان نیشاندا. له یه‌که‌مین تویزینه‌وه لوزیکیه کان له‌زیر ناوی: "په‌یردنی راشه‌یی (Auffassung) له دربرپن و په‌یردنی راشه‌یی له وینای ونبینانه (شهودی)" بهم و بیره‌ینانه‌وه‌ی خواره‌وه دست پیده‌کات: "په‌یردنی راشه‌ییه که له هه‌ندی باره‌وه، کرده‌ی درککردن یان راشه‌کردن (Deuten)، په‌یردنی به‌هسته‌کیکه‌ره کان (که به فۆرمگه‌لی هه‌مه‌چه‌شنه راپی ده‌کریت) و له‌واندا وینای ونبینانه (په‌یردنی هه‌سته‌کی، خه‌یال‌گه‌ری، ره‌نیوه‌ینانی سه‌رله‌نويی ویناوه... تاد) شه‌کیک (ههر بۆ نموونه شه‌کیکی "ددره‌کی") بۆ ئیممه به ده‌ساویزی هه‌سته تیکچرژاوه کان بیچم ده‌گرئ. بهم چه‌شنه، جۆریک نزیکی و خزمایه‌تی راشکاوه گریدراوه راشه‌ییه که که له پیشان له په‌یردنی هه‌سته‌کیی په‌تیدا له کاردایه و ئه‌وه له پیدراوه ساده‌کانی هه‌ستکردن لیکه‌هه‌لاؤیر ده‌کات. ئه‌م خزمایه‌تییه له چالاکیه کی ثامازه‌که‌رانه‌دا جیپی خوش کردووه که ئه‌گه‌ری ئه‌وه‌مان بۆ ده‌هخسینی تا په‌یردنی راشه‌یی به هه‌لمه‌تی هه‌سته‌کی ناودییر بکه‌ین. دتوانی ودها تیبه‌هزیرت که ئه‌مرکی روشنگه‌ری ناتوانی هانا و بهر ونبینییه کی په‌یکال ببھیت، مه‌گر له سه‌ر بنه‌مای ئه‌م خزمایه‌تییه نیوان هه‌ردووک خالی نه‌سازی په‌یردنی راشه‌یی بیت.

جۆریک خزمایه‌تی له تهرازیکی تاقانه‌دا بوده‌ته مایه‌ی ئه‌وهی هوسنیل زاراوه‌ی وینا (Vorstellung) گل بداته‌وه که ثاگایی له‌مه‌ر هه‌مه‌کیتی و پاژتیتی ده‌گریتیه خۆی و تویزینه‌وه‌ی لوزیکی دووه‌م بۆ هاویرکردنیان تیده‌کوشی. ئه‌م دوو سیمایه‌ی ثاگایی هه‌ر

به ریز بو "ویناگهلمی تاییهت" و "ویناگهلمی پازدهکی و ناسروشتی" ده گهربینهوه. له هردووك خالهکهدا، له راستیدا سهروکاریمان له تهک هزر (meinen) همیه که له سایهیهوه شتیکی "له پیشهوه هله لگرتوره" ("حاشاهه لنه گره هرامه کی، هردم لیی دهدوین، بوونیکه که ئیمه گه لاله مان کردووه"). هر له بر ئهه هویه هوسریل لایه نگریی فریگهی نهده کرد که پیوندندییه کانی نیوان هزر (sinn) و وینا ده پسینی و ناوی یه کهم بو لۆژیک گل ده داته و هو ناوی دووهه بو ده روونناسی را ده است ده کات. هوسریل هر وا زاراوهی وینا بو گوتني مه بهستی با بهتی تاییهت و هروهها در بپینی مه بهستی با بهتی تاکه که سی به کار ده هینیت.

بەلام به تاییهتی ده ستبردن نئیو هرامه چه شنه کی و ده ستبردن نئیو هرامه تاکه که سی له یه کرۆکه و ده بار دین که هه مان هه ستکردنی را فه کراوه: "هه ستکردن کان، پهیردن پیوندندیاره شه کییه کان لمسه بنه مای را فه گه لیک ده خنه رورو که رۆحیان پىدە به خشن و تاییه نکارییه بەرھەسته کییه کان نیشان دددن، بەلام هەرگیز خۆیان ئهه تاییه نکارییانه نین. با بهتی دیاردەبی، بهو جۆره که ده رە کەویت، له دەرکەوتن و دک دیاردەبی کی بلنده لکشاوه و له پاییه دیاردەبی سەرتە". که وا یه هوسریل نەک تەنیا له نیوان مه بهستی هرامه تاییهت و هرامه تاکه که سی بەشیویه کی نەپساوه جیاوازی دەکا، بەلکو ئەو شته خۆی ناوی "ئەگاری دیاردەبی هاوبەش" ای لیدەنی، به رەسەن و چاوگە ئەم لیکتازان و دووفلیقانه بیه داده نیت.

" به ئەرخەیانییه و، له دوو لایه نهوه، جۆر ئە دگارییه کی دیاردەبی هاوبەشیش له گۆپریدایه. له هردووك لاوه، بەراشکاوی کە تواریکی کەرتکو بەرھەسته کی یەكتا دەرده کەویت و لهو دەمەی که ئەم کە تواره ئاشکرا دەبیت، نیوەرۆکه هەسته کییه یەكتاکان له هردووك لاوه بو ئیمه دە خرینە رورو، له شیویه پهیردنییکی یەكتا، واتە گشتکۆی نیوەرۆکه هەسته کی و خەیالگەربیه یەكتاکان [بەشیویه کی] بەرنھیم و به کرده کیانه بو ئیمه خراوەتە رورو و وەبەر پهیردن یان را فه" یەکی یەكتا کە وتۇن و تىیدا دیاردەبی شەمک بە تاییه تەندییه دەرخراوه کان له سایهی نیوەرۆکه کانه و، بو ئیمه پىكىدیت. بەلام هر ئەم دیاردەبی له هردووك لاوه وەبەر کاروکرده هەمە چەشنه دە کەویت". ئەم با بهتە دەرخەری ئە وەبی کە پىدر اویکی و نبینیانه (شەھوی) ای تاقانه دە توانى "جا روبار و دک دەقاودەقى ئەم پىدر اویکی بکریت و هەندى جار بە پالپشتى هەرامەییه کی هەمە کی لە قەلەم بدریت". " له تىکپارا ئەم دۆخانەدا، پهیردنی را فەبی

ونینییه کی هەستەکیی یەكتا دەتوانى-ئەگەر بارودۆخ و حالوبارەكان رەخسابن-بەشیوھیه کی بنەرەتى دەربىكەويت". ھەر ئەم كرۆكە راۋەكارەيە كە ھاوبەشیتىي "ھەمدىسوئىنەکى"ي دوو مەبەستو گواستنەوەي يەك "پەيردنى راۋەيى" بۆ پەيردىنىكى دىكە دابىن دەكات. كەوايى، بە ھۆى ئەوهى كە ئەم پەيردنە هەستەكىيە لە پېشان بىكەي كارى راۋەيە كە "دەيخاتە روو" و بە ھۆى ئەوهى دەينۇينى، ئەم پەيردنە هەستەكىيە سەرەرای ئاقارى تاكەكەسييانە خۆى، دەتوانى "پالپىشت" يەكى ھەمدىسوئىنە کى تايىبەت بىت.

يەكەمین شیوھیەك كە دىيارەناسى لمتەك چەمكى راۋە بەرەوروو دەبىت، وەھايە. ئەم شیوھیه لە پرۆسەيەكدا وەشىراوە كە لە تىرۇزىدا ئەۋپەرى خوازراوى لايەنى لۆژىكى و يەكبوونى مانا خۆى پەيدا دەكات، ھەر ھەمان ئەۋپەرى خوازراو كە لە توېزىنەوە لۆژىكىيە كاندا بەسر تىرۇري ئامازەدا فەرمانزەوايە. ھۆسىريل ئەم ئەۋپەرى خوازراو بەم رېكەواندانە خوارەوە لە سەردەمى توېزىنەوە لۆژىكىيە كاندا دەردەبىز و دەلىز: "دیارە كە كاتىيەك ئىيمە وەراستى دەگەرېيىن رېكەوندىكى دەرەستى دەتوانى جىيى خۆى بە دەربېرىنىكى بەرەستەكى بىسپىرىت، لە راستىدا، بەم دەساۋىزە تەنبا نەبوونى سنورى بەلگەي بەرەستەكى دەردەبىز. ھەرچىيەك كە ھەيە، ناسىنى خۆبەخۆيە بۇونەكەي لە دىدى نىيەرۆكەوە بۇونىكى تايىنكراد، بۇونىكى كە پاشى بەم يان بەو راستىيە "خۆبەخۆ" يانە بەستووە. ئەو شتەي بەراشكەواي خۆبەخۆ تايىن كراوە، دەبىز بەتوانى بەشیوھیه کى بەرەستەكى تايىن بىز و ھەرچىيەك بەتوانى بەشیوھیه کى بەرەستەكى تايىن بىكىت، دەتوانى لە دىدى ئايىيالىيەوە، بەئامازەگەللى كە بەراشكەواي تايىن كراوە، دەربېرىدرى. راستىيە خۆبەخۆكان لمتەك بۇونى خۆبەخۆدا پەيكالن و ئەم راستىيەنە بە سەرەي خۆيان، لمتەك گوتراوە نەگۆرۇ بى تەمۈزەكان پەيكالن. بىنرا كە بە چ ھۆيەك دەبىز يەك ئامازەبىيە نەگۆرەكان و نىيەرۆكەكانى دەربېرىنە پاوه جىز و سەقامەكان بىخەيتە جىيى ئامازەگەللى بگۇرۇ ھەرقلۇ و رېكەوندە دەرەستىيەكان. ئەۋپەرى خوازراوى يەكبوونى زانستو يەكبوونى مانا، ئەركى رۆشىنگەرەيى ئىيمە لە چارەماندا نۇوسىيەو بىنەواشەي باوى نەبوونى سنور، بەلگەي بەرەستەكىيە بۆ رەوابىي داودرى. كەواتى، بەراشكەواي ئەمە راپەراندى ئەركى رۆشىنگەرەيى كە جىايى ئامازەگەللى گافەكى و ئامازەگەللى بى تەمتومان و پاشان كاركىرىدى ھاپىتناوبىي و نىيەنەيە زولالكەرهەكان و دواجار دەورى پالپىشتىي راۋەگەللى وەبارھاتوو لەپەيردنە هەستەكىيەكان بەشیوھیه کى يەك

لەدواي يەك، ئاشكرا دەكات. ورده ورده، ئەو شتەي وەگەر دەکەويت، بەپىچەوانەي تىۆرىيى و نبىنى و تىۆرىيى راۋەيە.

ب-هانابىدن بۇ راۋە شىتەل لە رامانە دىكارتىيەكاندا

بەلام توپشىنەوە لۇزىكىيە كان لەبرەمان گەلەلەلى لۇزىكى دىاردەناسى لەو سەردەمەدا، نەيدەتوانى ئەم قۆناخە بەرايىانەي ھېرىمەنۇتىك پىشىقە بەرن و فراوانى بىكەننۇد، ھەر بۆيە تەننیا كاتىك توانى ئىي بدويت كە وەك بلىيى باس لە تلت و بىنكېك دەكىرى كە رۇنراوى ھەرەپىيىستىي نەبوونى تەمتومانە كە بەسەر پاژەپاژۇ شىرقەكاندا زالە.

دۆخى رامانە دىكارتىيەكان سەرلەبەر بەجۈرۈكى دىكەيە، لېرەدا ئامانجى دىاردەناسى تەننیا رۇشىنكردنەوە مانانى ئايىدالى چەند دەستەوازىدەك نىيە كە بە باشى دروست كراون، بەلگۇ مەبەست مانانى ئەزمۇون بەشىۋەيە كى گشتىيە. كە وايە دەبىن شىتەل و راۋە پايىيەكىان ھەبىت، ئىدى راۋەكە سىنوردار نىيە (بە راۋەيەك كە ئەزمۇونى ھەستە كى دەبىن و راۋە بىرىت بىتە پايىيە راۋەيە كى "چەشىنە كى"). بەلگۇ بە راۋەي مەسەلەكانى پىنگەتىنان و رەخساناندى رېكەوندەكان بەشىۋەيە كى ھەمەكى و لە گشتىكۆ خۆيدايدى.

دۆخەكەي بەدرۇستى وەھايدى. چەمكى شىتەل و راۋە -رەنگە بەگۆيرەي پىيىست سەرخەمان لىيى نەدابى - بەشىۋەيە كى لېرپاوا كاتىك دىتە پىش كە گۈيگۆيرە كە بە بەرزەتلىن گەنگىي خۆى گەيشتۇوە. ئەم پىنەتى گەنگايىتى ھەر ئەو شتەيە كە تىيىدا خۇناسى لە شىۋەي سەرتىرەن قۆناخى دادگايى بۇ مانا، بەرپا كراوه، واتە: جىهانى بەرھەستە كى بۇ من (Für mich) ھەيە، بۇ من ھەبۇوە دەبىت، ھەر ئەم جىهانە بەرھەستە كىيە بە تىيىكەي شەكەكانى لە مندا كە تىيىكەي مانانى خۆى و تىيىكەي ئەو بايەخ و ھورمە بۇونە كىيە كە بۇ من ھەيەتى لە خودى من (aus mir selbst) دەرددەھىنېت (رامانە دىكارتىيەكان)^(۳۶). ئەم گۈنچاندەنەي سەرتاسەرى ھورمى بۇونە كى لە ويىۋداندا كە لە وەرگۈرپانى من بۇ خۇدى من باشتى دىتە دەرىپىن، سەرەنجام خۆى لە رامانى دىكارتى چوارەمدا دەبىنېتە وە. سەرەنجامە كەي واتە: ھەم كۆتايى و ئاكامە كەي و ھەم قەيرانە كەي.

کۆتاپی و ئاکامەکەی: تەنیا بەم ماناپە دېت کە رەخسانى يەکبۇنى نېیوان دیاردەناسى و منناسىيەوە، وەرگۆرانى تەسەللى ماناپى جىهان بۇ جىنناۋى من، دابىن دەکات. تەنیا خۇناسى ئەم ھەرەپپىویستىيە تىز دەکات کە شەكە كان بۇ من، تەنیا لەو دەمەدا ھەن، کە ھەممو ماناپە ھورمى بۇونە كى خۆيان لە منه و دەرىبەيىن. قەيرانەکەی: بەم ماناپە كە دەرخستنى منىكى دىكە (autre ego) و لە مىانى ئەوە، ئەويديبۇنى جىهان، پې به پىيتسى مانا دېتتە مەسەلەيە كى ئاللۇزكاو. هەر لەم قۇتاخەي كۆتاپی و قەيراندىيە كە پالىنەرى شىتەل و راپە دېتتە پىشەوە. لە بەندى (سى و سى)دا وەھاي دەخويىتىنەوە: "لەو سۆنگۈوه كە خودى گەوهەرى تاكى بەرھەستەكى و وەدىھاتوو، كشتىكۆي زيانى وشىارانە دەگریتە خۆى، واتە زيانى كە توارەكى و پەنگراو لە خۆ دەگریت، دياپە كە مەسەلەي رۇشىنگەرى و رۇونكىردنەوە (شىتەل و راپە) دىاردەناسانەيە، واتە ھەر ئەم منه گەوهەرى تاكانە (مەسەلەي پاوهجىيى خۆلەخۆى) دەبى تا ھەممو مەسەلەي پىتكەھىنەرى مىنال بەشىوەيە كى گشتى بىگریتە خۆ. بەكورتى، دىاردەناسىي ئەم بۇنيادو پاوهجىيى خودى خۆلەخۆ، خۆى لەپال دىاردەناسى بەشىوەيە كى گشتى لېكىنزاپى و بەركەوتى ھەيە".

لېرەدا ھۆسپىل لە رېكەوهندى شىتەل و راپە چ سوودىتى كە دەكەوتى؟ چ چاودەپانىيەكى لىتى ھەيە؟ بۇ دركىردىنى، دەبى لە راپامانى چوارەم واوەتى بىچىن و لە چەقى راپامانى پىنچەم و گىريکۈرەيدى كە باگىرسىيەنەو كە بەبى هانابىرى دەگرەتەنەر زۆر وىدەچى لە چارەبەدەر بىيىتەوە. پاشان، با بەگەرەتەنەو دواوەو تېتكۈشىن كە لە دەورى ستراتىزىكى راپە لە خالى چەمانەوەي راپامانى چوارەم بۇ راپامانى پىنچەم تېتكۈشىن. گىريکۈرەيدى كە بە روالت بە چارەنەكراوى ماوەتەوە، وەھايە: لە لايەكەوە، وەرگۆرانى ھەر چەشىنە ماناپەك بۇ زيان، نىشاندەرى مەبەست و نىازى خۆى و منى ھاۋپىچە كى پەنەوازى ئەۋەيە كە ئەويىدى لەسەر من و "لەسەر بەنمای من" پىنگەيت. لە لايەكى دىكەوە، دىاردەناسى دەبى سەرنج لە رەسەنایەتى ئەزمۇنۇيىكى دىكە بىكت، كە تومت بەم ناونىشانە كە ئەزمۇنۇيىكى دىكە بەدەر لە منه. تېتكۈشىن راپامانى پىنچەم لەزىئر رېكىيى تەنكىزەيدى كە لەنېیوان دوو ھەرەپپىویستىتىدا ھەيە: ھەرەپپىویستىتى رېڭىزلىرى دامەزارانى ئەويىدى لەسەر من و دامەزراپەنلى وەك ئەويىدى. ئەم گىريکۈرە سەمەرەخولقىنە لە چوار راپامانەكەي دىكەدا وەشىپە بۇو: "شەك" ھەر لەو دەمەدا لە زيانى من جىا دەبۇوەوە، وەك ھاۋشىوەيە كى دىكەي من كە بەدەر لە منه، بە شىوەيەك

که ودک بلیّی لەبەر دەمدا قوت بۇوپىتەوە، ئەگەرچى تەنبا ویکھىنە سینتزييەكى رۆزراو لەسەر مەبەستەو بەس، يەكمىيەكى گۈيانەكى و قەرسەكىيە، بەلام دواينى ململانىيى نېوان ھەر ھېپىويستىيى گەرانەوە بۆ ھەرە پېپىويستىيى پەسنه كى، بۇو بە ململانىيەكى ئاشكارا ئەمە ھەر لەو دەمەوە بۇو كە ئەويىدى، چىدى شەكىيەك نېبوو، بەلگۇ منىيىكى دىكە بۇو، ئەويىكى دىكەي بەدر لە من. لەكاتىكىدا كە ئەگەر بىن كۆت و مەرج بدوئىن، تەنبا من، بابەتى ناسىنەر، ئەويىدى تەنباو تەنبا لە شىۋەي باباتىيىكى دەروونى - فيزىيکى ناخريتە رپو كە لە سروشتدا ھەلکەوتىي "ئەم ئەويىدىيە - ودک "من"- بابەتى ئەزمۇنەو ئىدى بەم شىۋەي درك بە من دەكەت، بە جۆرىك ودک بلیّى هاۋپەيوەستى جىهانى ئەزمۇنلى خۆى بىت. گەللى لەمە سەرتىر، لەسەر بەنەماي ھەر ئەم پېپەندىيە دووسەرەيە دەرەستىدایە كە سروشتىيىكى "هاوبەش"ى دىكەو جىهانىيىكى فەرەنگىي "هاوبەش" پېكىدىت. لەم بارەوە، گەرانەوەي بىاشى پېپەندىبۇون - گەرانەوەي راستەقىنە لە گەرانەوەدا - دەتوانى ودک زالبۇونى گىرىكۈرۈھ لەو ڕوودوھ كە گىرىكۈرۈھيە - بىت. ئەم تايىەتمەندىيە بارى بەرتەمايى بەشىۋەيەكى گەللى تايىبەت، ماناو چەمكىيىكى بۇونەكى نوى تەدارەك دەدرى كە لە ھەبۇنى خودى "من" كە لايەنی گەوهەرى تاكى ھەيە، سەرپىچى دەكەت (überschrutet). ئىدى لەو دەمەدا، منىك تەدارەك دەدرى كە ودک خۆى - من نىيە. بەلام ودک بلیّى لە تەشكى مندا، لە گەوهەرى تاكى مندا تاودانەو (spiegelnden) ھەيە.^(٧) گىرىكۈرۈھ داپنارنى بۇنى ئەويىدى لەبۇنى من، ھەر لەو قۆناخى كە ئەم بۇونە ودک تاقانە بۇون گەللاھ دەكەم، وەھايە.

ھانابىردىن بۆ وىنائى دەرەستى "دەستورەدان لەسەر بەنەماي نەزىلە" و "جووتتسازى" (paarung) بە ھىچ شىۋەيەك تا ئەو كاتەي كە تىيىدا لە ساي شىتەللو راڭە - كە لە رامانى پېتىجەم باس كراوە - لىككاهاوىر نەكەت، گىرىكۈرۈھ كە شل ناكات و لە توندى و رەقىيەكەي كەم ناكاتەوە. گۇتنى ئەمە كە ئەويىدى "بانگەھىشت كراوە" و ھەرگىز بە مانا راستەقىنەكەي "ئامادە نەبۇوه" وا دىيارە زىياتر شىۋەيەكى دىكەي گۇتنەوەي گىرىكۈرۈھ كەمەش بە ماناي چارەي ئەم ثارىشەيە نىيە. لە راستىدا، گۇتنى ئەمە كە تىيۇرپۇن نىشاندەرى نەزىلەي بەلگەھىنانەو لەسەر بەنەماي نەزىلە نىيە، بەلگۇ گواستنمەوەيە كى بىن بىزىوانى رۆزراو لەسەر جووتكردن و گىيدانى دووبەدۇرى تەنلى من لىيەداو [گرىيدانى بە] تەننەكى دىكە لەويىدایە، بەماناي دەستنىشانكىرىنى خالى پېكىچزانى ھەر ھېپىويستىي پەسنىكىرىن و پېپىويستىي پەخسان و نرخاندىن، لەپىگەي دانەپالى

ناویک له تیکه‌له‌یه که که تییدا گریکویره ده‌بی بکریته‌وه. به‌لام جیگورکیکردنی په‌یردنی راشه‌یی، واته په‌یردنی راشه‌یی نه‌زیله‌یی (نه‌لیگوریک) ج مانایک ده‌دات؟ ئه‌گهر ئەم رۆنانه جووته‌ی ویژدان (من) و ناویژدان (به‌ده لە من) د یەکه‌مینه نه‌بیت هەرگیز(په‌یردن) روو نادات. ئەم جووتتسازییه، له راستیدا ده‌بیتە ماییه ئە‌ودی که مانای سەرلەبەری ئەزمۇونى من بۆ مانایکی ئەزمۇونى دیکە حەوالە بکریت. به‌لام ئه‌گهر ئەم جووتتسازییه سەر بە ئاخیزگەو چاوگەی تەدارەکی منى خۆلەخۆ نه‌بیت، ئەزمۇونى من (ویژدان) لەبەرگەرەوە ھیچ جۆرە گەرانەوەیک بۆ ئەزمۇونیکی دیکە نابیت و ئیدی له راستیدا هەرچییەک له رامانی پېنجه‌مدا زیاتر لەوانیدی جىئى سەرخە، بەراستى تیکرای ئەو وەسفانەی کە ئايىيالىزم دەيختەروو" چ لەو جىئىي گریدراوى سیماگەلی ھاوپىچەکىي جووتتسازییه يان بە لىتكاھاۋىرى ژيانى دەروونىي نامۇ لەسەر بنەماي پەيكالىتى و ھەماھەنگى نىوان نىشانەكان، رېكەوەندەكان و پەمزەكان و ئەو بارودۆخانەي کە گريان پەسيو (كامىل) دەكمەن، واته چاودپوانىي ھەرامەي ھەستپىكراوى نامۇ، يان ئەو شتەي گریدراوى دەوري خەيالگەرلى لە په‌یردنی راشه‌یی نه‌زیله‌ییه. لەوئى، ئەو جىئىي ھەم دەتوانم ھەم، ئەگەر بۆئى بگوازىيەمە.

کە وايە ده‌بى بۆ دواوه بگەرپىنه‌وه، بۆ ھەمان قۇناخ کە رامانى دىكارتى پېنجه‌م، کارى دياردەناسانەي تەسىل، چەشنى شىتەل و راشه پىناسە دەكات. رېكەوەندى چل و يەکەم کە كۆتايىي رامانى چوارەمە، بەراشكاوى ئايىيالىزمى بلنده‌لەكشاوانە وەك "رۆشنگەرلى و روونکردنەوە دياردەناسانەي خودى من پىناسە دەكات کە لە ویژدانى مىدا چوودتە قۇناخى وەگەرکەوتىنەوه". ئەو شتەي کە تايىەتمەندىي "شىواز" ى راشه‌ي، ھەمان سىفەتى "كارى بى بىنەتا" يە کە بە پەرەگرتى ئاسوگەلی ئەزمۇونە بەرنھىمە كان پىبەندە. دياردەناسى، تىھزىنېتكە کە دانەدۇوى بى بىكۆتا دەكات، چونكە تاوتوبى بۆچۈون، سنورىبەزاندى ئامازە پەنگراوه کانى ھەرامەي ھەستپىكراو تايىەت بە خۆيەتى. دەقاوددق ھاوشىۋىدە ئەم تەوەردەيە کە لە كۆتايىي رامانى پېنجه‌مدا سەرلەنوئ خراوهتە بەرباس. ئەمە سەردىپى بەندى پەنجاونۇيە: "روونکردنەوە جەختى راشكاوانەي بۇونناسانە و پايەكەي لە گشتىكۆ دياردەناسىي بىنياتنەرلى بلنده‌لەكشاوانەدا". ئەو شتەي كە ھۆسەيل بى روونکردنەوە بۇونناسانە ناودىرى دەcats، بەندە بە پەرەگرتى توپىزەكانى ماناي (سرۇشت، ئاژەللىتى، ژيانى دەررۇنى، فەرھەنگ، كەسايەتى) پۆلىن بەندىيەكەي جىهان وەك مانا پىيڭ دەھىنېت. بەم جۆرە روونکردنەوە شىتەلەكىدەن لە

نیوهریگهی فەلسەفەی رەخسان و فەلسەفەی وەسفکردندا ھەلکەوتۇو. ھۆسزىل، لە بەرانبەر فەلسەفەی ھېگل و بەرھەمە كان و لېكەوتەكانى، لە بەرانبەر ھەر چەشىنە "رەخسان و سازدانى ميتافيزىكى" لەو باودەدایە كە دىاردەناسى "ھېج شتىك ناڭافىنېت"، بەلكو شتىك "پەيدا دەكت" سىماى بان ئەزمۇونى دىاردەناسى ھەر ئەمەيە. ۋۇنکردىنۇ جۈرىك بەراشقاوکردىن ئەزمۇونە: "بەراشقاوکردىن دىاردەناسانە كارىكى دىكە ناکات-و ھەركىز ناتوانى لە رادەبەدەر بەزەقى نىشانى بەدەيت- تەننیا ئەو مانايم بەراشقاو دەكت كە جىهان پېش ھەر فەلسەفەيك بۇ ھەمو ئىمە ھەيبۇرۇ بەئاشكرا ئەزمۇونى ئىمە وەپال دەدات. ئەم مانايم بەراستى لە سايىھى فەلسەفەو ھەلددەيىنجىرىت و دەردەيىنېت (enthüllt)، بەلام ھەركىز ناتوانى بەھۆيە و بگۇرۇرىت (geändert). لە ھەر ئەزمۇونىكى بەرنھىمېشدا-لەبەر بەلگە ميناكييەكان، نەك بە ھۆي لوازىي ئىمە- گەمارۆدراروى ئەو ئاسۆيانىيە كە پىيوىستىيان بە رۇشنىگەرى و پەنامەك (klärung) ھەيە". بەلام، لە لايەكى دىكەمۇ، دىاردەناسى بە پەيوەستبۇونى ۋۇنکردىنۇ بە رۇشنىگەرىي ئاسۆكان، دەيدەيت لە كەوشەنى وەسفکردىن بى جۈرۈ پىشىفەتر بچى كە زۆر وىدەچى تەنبا جوڭرافىيە توپىزەكانى مانا، بىكات بە جۈرە توپىزناسىيەكى وەسفكارانە ئەزمۇون. كاروکردى گواستنەوە كە ئىمە لە خۆمانەو بۇ ئەويىدى و پاشان بەرەو سروشتى بەرھەستەكى و ھەتا دوايى بەرەو مىزۇو پەسەمان كرد، جۈرە پىتكەيىتىنىكى بەرەبەرە، جۈرىك ئاۋىتە كەنلىپە بە پلەو سەرەنجام جۈرە گوراندىنىكى ھەمەكى وەدى دەيىنېت، ئەو گورانە ھەر ئەو شتىيە كە بەدەوه بەشىوەيەكى وارسکەبى چەشىنە جىهانى ژيان لىيى دەرۋانىن.

ھەر ئەم ۋۇنکردىنۇ بەرگەرە دوو نيازى لەبەرگەرە دوو ھەرپىتوىستىيە كە لە دىدى ئىمەوە بەدرىزىايى پامانى پىنچەم دىرى يەكدى دەجەنگن: لە لايەكەوە رەچاواو تىيىنېي ئەويىدېبۇونى ئەويىدى، لە لايەكى دىكەمە رەگداكوتانى ئەم ئەزمۇونە بلندھەلکشاوانەيە لە ئەزمۇونى بەرائىدا. شىتەل و راقە، لە راستىدا كارىكى دىكە ناکات، بىيچگە لەوە تەواوکەرە ھاوپىچى مانا بەرین بىكانەوە كە لە ئەزمۇونى مندا دەرخەرى شوينى چۆلى ئەوى دىكەيە.

بەم جۈرە خۆيىدەوە كەمتر لېكتارىنى دوبەدوى سەرلەبەرى پامانى پىنچەم لواو دەبىت. راقە ھەر لەپىشان دەگەرېتەوە بۇ بىاڭى پىوەبەندبۇون. چونكە ئەمە پىدرارىيەكى حاشاھەلنى كەن ئىيە كە لەسەر بىنەماكەي بىتوانىن بەرەو لاي پىدراراپىكى دىكە

پیشنه بچین که همان "ئەویدى" بىت. ئەزمۇونى گەرېنراوه بۇ تەنى تايىهت، بەزوبۇمى سرىنەوە دارېنراوه كىيە كە پۇ لە هەمۇ شتىكى نامۇ دەكات. لە رېگەى ئەم گەرەنەوە دارېنراوانەيە، بە گۆتهى ھۆسەرلەل "من تەنى خۆم كە بۇ پىيوەندىبۇونى من گەرېنرابووە، وددەست دەھىنەوە". بەرای من ھەر ئەم وددەستەتىنانە (Herausstellung)، بەم مانايىيە كە ئەم بابەتە ھەمبىشە لەسەر بىنەماى "پرسىار بە ئاراستەپىچەوانە" يەو لە سايەي ئەمەو ديسان پرسىار (Rückfrage) تىيەزىن، لەنیو كەلەكەى ئەزمۇونو لەميانى توپىزە بەدويائىدا اھاتووە كانى پىتكەيتانو پەخساندا، شتىكى دەبىنى كە ھۆسەرلەل بە "بۇنيادى سەرەكى" (Urstiftung) ناودىرى كردىبو، ئەم توپىزانەش ئىيمە بۇ ئەو بۇنيادە سەرەكىيە دەگەرېنەوە. ھەرامەي يەكمىن، خۆبەخۆ لە خۆيدا خاودنى شتىكە كە ئەم گەرەنەوەيە ھەمە. كە وايە نابى لەزىز ناونىشانى بىياشو چەرخۆلکەى پىيوەندىبۇون"^(٢٨)، پەيجۈرى ئەزمۇونىكى نادىارو سرك بکەيت كە زۆر وىدەچى لە جەرگەى ئەزمۇونى مندا، پريشكى فەرەمنىڭ بەر نەكمەتلىپ، بەلام ھەرامەيەكى پىشىن و پىشەنگ بىت كە ھەرگىز دەستەنىشان نەكراوه. كە وايە ھەر لەبەر ئەم ھۆيە، سەردىرى كۆكى ونبىنانە خۆي، ئەم ئەزمۇونە لە شىۋەرەپەيە كە دەھەنەيەتەوە". ھەرچىيەك تايىهت بە منه، ئەوەش، لە تىرۇزى رۇونكەرنەوەدا دەردەكەۋىت و بەكەرە دەرەنەوە ھەر ئەم رۇونكەرنەوەيەو بە دەساویيىزى رۇونكەرنەوەشە كە مانانى رەسەنى خۆي و درەنگىت. ھەرامەي تايىهت، تەنبا بەسەرخەجىدا لە "ئەزمۇونى رېشىنگەرو رۇونكەرنەوە" شەشاڭرا دەبىت. خۆ لەوەش باشتى ناگوتلىق: بەھۆي راپەكەشىوە ھەرامەي تايىهت و ھەرامەي نامۇ، چەشىنى دوو جەمسەرى نەيار دەرەخسىيەن.

لە پاستىدا، ئەوەي كە ئەویدى لە همان كاتدا لە من و وەك ئەویدى دەرەخسىيەت، ئەمە بەرەنجامى شىتەل و راپەيە. بە گۆيرەي ئەمە ئەركى ئەزمۇون بەشىۋەيەكى گشتىيە كە بابەت خۆي "الە رېگەى راپەي خۆي و بە دەستى خۆي دىاري دەكات. كە وايە ئەزمۇون وەك رۇونكەرنەوەي پەتى راپى دەكرى" و ھەر جۆرە دىاري كەرنىيەك رۇونكەرنەوەيە. "ئەم نىيەرەكە بىنەرەتى و تايىهتە ھېشتى تەنبا بابەتىكى جىنى چاودپوانى لە يەك شىۋەرە كى و بەشىۋە ئاسۆيەك نىيە و تەنبا لە رېگەى جەختى راپاشكاوانەوە پىيكتىت (ماخۇنى نىشانى ئاخنەكى، تايىهت، مىناكى و بەتايىبەتى خاودنى تايىهتەندىي و دسەنەكانە)".^(٢٩)

بابهتی پامالی کۆدەنگى تەدارەکدان كە ھەم پاوهجى "لە مندا" و ھەم "ئەویدى" يە، ئەگەر لەتىرۆزى دەوري "بەراشقاوکىرىن" وەدىيارى بىخەن، ماناھى كى تەواوجياواز لە خۇ دەگرى. ئەویدى، لە بۇونى مندا وەك ويستىكى پىيدراوو ھەرامەي حاشاھەلنىڭر، وەشىراو نىيە، بەلکو بەم ناونىشانە كە "بۇونى من" لەبەرگەرەدەي ئاسۆيەكى كراوهىيە بەرەد بىنەتايىي، ئەوه تىكۈجىانى پەنگراوى ماناھى كە نىگاي من بەسەريدا نارپوانى. كە وايە، بەتەواوهتى دەتوانم وەراستى بىگەرپىنم كە ئەزمۇونى ئەویدى تەنبا "بۇونى تايىبەتى بەرھەستەكى من بەرين ناكاتەوە، بەلکو ئەۋەدى فراوانى دەكتەوە ھەر لەپىشان لە مندا ھەبۇوه، بەم ناونىشانە كە ھەرچىيەك لېرەدا بە بۇونى تايىبەت و بەرھەستەكى ناوى لىيەنەن، لايەنلى پەنگراوى ماناھى كە لە بىاشى بۆچۈن و تىيەزىن سەرتىرە. ئەگەر سىنورىبەزاندى من لەم ئاستەو بەرەد ئەویدى بەم پىيكتەنە ئاسۆيە دەورە دراوه كە پەنەوازى جۆرىيەك "جەختى راشقاوانە" يە. سەرتاسەرى دىاردەناسى جۆرىيەك جەختى راشقاوانەيە لە ھەمان كاتى رۇونى و بەلگەنە ويستى و جۆرىيەك رۇونى و جەختىرىنەوە راشقاوانەيە. بەلگەنە ويستىيەك كە رۇوناك دەبىتەوە، جەختىيەك كە رۇونى و بەلگەنە ويستىيەتى دەخاتەرپۇو، ھەمان ئەزمۇونى دىاردەناسانەيە. لەم دىدەوە، دىاردەناسى ناتوانى بىيچگە لە شىيەدەيەكى دىكە- رايى بىكىت. بەلام راستىي ئەم گۈزارەيە تەنبا لە كاتىيەكدا شىانى پەيردىنە كە لە ھەمان كاتدا، ئەركى رەخنە ئايىيالىزم لەرپىگەيە هىرەمىنۇتىكەوە، بەگویرەي بىرۋاي ھۆسىريل بەشىيە كى تەسەل، وەئەستۇ بىگىردىت. لېرەدaiيە كە "بەشى دووەم" ئەم وتارە تۆزەرانەيەي ئىيمە راەدەستى بەشى يەكم دەكتات: دىاردەناسى و هىرەمىنۇتىك تەنبا لەو دەممە بەشىيە كى دووسەرە پەنەوازى گۈيانى پىشىنى يەكدىن تا ئايىيالىزم و دىاردەناسىي ھۆسىريل بە بەرەدەوامى بە شوينىكەوتەي پەخنە ئەرىمىنۇتىك بىيىنتەوە.

پهراویزه کانی بهشی دووهم:

(*****) مهبهست له کمانه که هبوونی مهودایه، ولامدانه و به مهودایه، جا نمو مهودایه ههر ژانریک بیت. رهنگه مهبهست له مهودایه همان که لیتی پرنه کراوهی نیوان "زمان - دیارده - هقیقت" بیت که به "مهودا" ناویدیر دهکریت.

- (17). M. Heidegger, *Sein und Zeit* p. 150; tr. fr., p 187.
- (18). H. G. Gadamer., op. cit., p. 367 suiv.
- (19). Heidegger, 'Hegels begriff der Erfabrungr' Holzwege, pp. 105 - 192; tr. fr.
'Hegel et son concept d'expérience', Chemins qui ne ménent nulle part, pp. 101 sq.
- (20). J. - P. Sartre, 'Une idée fondamentale de la phénoménologie de Husserl: I'
Intentionnalité, Situations, I, 1947.
- (21). H. G. Gadamer, op. cit., p 97 sq.
- (22). Par cette expression je propose un équivalent franÇais pour le concept de
Wikungsgeschicht – liches Bewusstsein évoqué, ci-dedus, p. 11, n. 17.
- (23).M. Heidegger, *Sein und Zeit*. § 34.
- (24). Husserl, Ideen I § 124.
- (25). Husserl, Logishe Untersuchungen, I. chap. II, § 17 sq.
- (26). Ibid., chap. III. § 24 sq.
- (27). Le premier chiffre renvoie à l'éd. Allemande orginale, le second à la tr. fr.
(P.U. F., 1962).
- (28). Le premier chiffre renvoie à Husserliana, t. II; tr. fr. (Vrin, 1947).

سەرچاوه: پاول ریکور، پدیدارشناسی و هرمنوتیک، ترجمەی: سید زیائودین دھشیری، در: نامەی فلسفە، پرتال
جامع علوم انسانی .

شوناسى ڪراوه ڪفتوكو له گهـل نـهـمـين مـهـعلـوف

و هـرـگـيـرانـيـ لـهـعـهـرـبـيـهـوـهـ:ـ جـهـمـالـ پـيرـهـ

نووسـهـرـىـ لـوبـنـانـىـ نـهـمـينـ مـهـعلـوفـىـ تـهـمـهـنـ (ـ ٧٢ـ سـالـ)،ـ نـهـوانـهـ هـاـنـدـهـدـاتـ كـهـ گـرـنـگـىـ
بـهـ بـوـچـوـونـهـ كـانـىـ دـهـدـنـ وـ پـيـيـانـ دـهـلـىـ لـهـ هـلـوـيـسـتـ وـ سـيـاسـهـتـهـ كـانـداـ دـهـسـتـ بـهـ حـيـكـمـهـتـ وـ
شـهـفـافـيهـتـهـوـهـ بـكـرـنـ،ـ بـهـ تـايـيـهـتـ لـهـبـهـرـ نـهـودـيـ بـابـهـتـهـ كـهـ نـيـيـسـتـاـ بـوـوـهـ بـهـ بـابـهـتـيـكـىـ وـرـدـوـ
يـهـ كـلاـكـهـرـهـوـهـ،ـ هـوـشـدـارـيـشـ دـهـدـاتـ لـهـوـهـيـ مـرـؤـقـاـيـهـتـىـ لـهـمـ سـاتـهـوـهـخـتـهـيـ ئـيـسـتـامـانـداـ بـهـ
ئـارـاستـهـيـ نـغـرـقـبـوـونـ هـنـگـاـوـدـهـنـيـتـ.ـ دـاـوـادـهـكـاتـ نـهـتـهـوـهـ كـهـلـتـوـورـهـكـانـ بـهـپـرـسـيـارـيـهـتـىـ

به کۆمەل لەپىنماو دۆزىنەوەي چارەسەر ھەلگەن، بۇ ئەوهى چارەنۇس خراب نەبىت. مەعروف لە ۲۳ ئى ۲۰۱۹ لە شارى مەدرىد ئەم پرسەى لە دوا سىمینارى خۆيدا لەبارە كىتىبە نويىەكەي بە ناوى "نغرۇبۇونى شارستانىيەكان" خستە رۇو.

شويىنىك بۇ ھەموو ئەوانە نېبوو كە لە تىقىنەتىكدا بەشداربۇون و شويىپەنجەي بەسەر رامانە كانى نووسەرىيەكدا بەجىھىيەشت كە بە هىزى رۆشنىڭەريانە و مەعرىفەيەكى قولۇن دەرىارەدى واقىعى ولاتانى عەربى جىادە كىتىبە و. ئەوپىش ناوى ئەمین مەعروفە و لە مىشۇرىي رۆشنېرىيى فەرانكۆفۇنيدا ھەلکەنراوە، ئەو لە جىهانى عەرەبىدا لە رىگاى كۆمەللىك بەرھەمى توپىنەوە ئامىزى وەك "جەنگە خاچچەرسىتىيەكان لە روانگەمى عەرەب" و "شوناسە بکۈژەكان" و ژمارەيەك رۆمانى وەك "لىۈنى ئەفەرەيقاوا" سەمەرقەند" و "رۇوناكى باخچەكان" و "تاۋىرى تانىيۇس" و "پەيۋەكانى خۆرھەلات" و... تاد، بە يەكىك لە كارىگەرتىرين دەنگە كانى بوارى رۆشنېرىي دادەنرېت. لەسەر ئاستى جىهانىدا وەك رۆماننۇس ناسراوە و بە رۆمانى "تاۋىرى تانىيۇس" لە سالى ۱۹۹۳ دا خەلاتى كۆنکۆرى وەركەرەتتە. لە سالى ۲۰۱۰ بەھۆى زىيانى دوورودرىزى پىشەكەيە و خەلاتى شاڻن ئەستۆرياسى پىبەخشاوا. مەعروف چەند كاتزەمىرىتىك بەر لە خستەرۇو كىتىبە نويىەكەي لە شارى مەدرىد، بۇ ئەنجامدانى و توپىنەت دەرىارەدى ئەو ھۆكaranەي كە دەشى كەشتى مەرۇقايدەتى بەثاراستەن نغرۇبۇون بەرن، پىشوازى لە تىمى مالپىمەرى "ئەتلىيار" كەرد.

پ- ئايا لەنیوان ئىستاۋ ئەوهى كە ناوى دەنیيەن ئايىنەمان گەشىنىت؟

ئەمین مەعروف: ناتوانم بلىم رەشىبىنەم، پىمۇايە گرفتى مەترسیدار ھەن، پىۋىستە ھەستى پىبەكەين و پىۋىستىيەمان بە چارەسەر كەردىيان ھەيە. ناتوانىن بلىيەن چارەسەر نىيە، چونكە بەرپىسياپىيەتى ئىمە لەم جىهانەدا بىرىتىيە لە چاكسازى. پىۋىستە لەسەر ئىمە بەيەكەوە بىزىن، پىۋىستە زىيانى ھاوبەشمان لەسەر زەۋى رەقدا بۇنياد بىنېيىن، ئىمە پىۋىستىيەمان بە دۆزىنەوەي چارەسەرە، پىمۇانىيە نائومىدىيى و رەشىبىنى يەكىك بن لەم چارەسەرانە.

زیاتر لە شوناسیک

پ- تۆ عدرەب و مەسیحى و شامى و لوبنانى و فرانكوفۇنىت و لە ئەوروپا دەزى، كە يەك شوناسە، بەلام بە چەند جىاوازىيە كەوە، راتان دەريارەي يەكىتى ئەوروپا چىيە، كە ۲۷ شوناسى لە يەك ئەندامىتىدا كۆكۈدۈتمۇدۇ؟

ئەمین مەعەلوف: پېمואيە چەمكى "ئەوروپى" پېۋىستى بەوه نىيە بەتنەنها بىت. لەو بىرپايدام پەر حىكمەتلىرىن واقىعىتىن و دادپەرەتلىرىن ھەلۋىست ئەودىيە ھەر كەسىك دەتوانىت ئەم سىفەتە بەددەستبىتتىت. من،

Amin Maalouf
The Crusades through Arab Eyes

ھەروەك دەلېيىن، لە لوبنان لەدایك بۇوم، بەلام ٤ سالە لە فەرەنسا دەزىم. ھىشتا لوبنانىم، وەلى ھاوكات بۇوم بە فەرەنسىش، ئىنتىمام بۆ ھەردوو شوناسە كە ھەيە نامەوى لە ھىچ كامىيەتىيان جىا بىممەوە. زۇر كەس لە ئەوروپا ھەيە خاودنى چەند شوناسىكىن، لەوانەي كە وەكى من لە شويىنەتكەوە بۆ شويىنەتكى تر كۆچىيان كردووھە ھەمان ئەو رىگايە بەو ولاتە دەيانبەستىتەوە كە مىيوناندارى كردوون، بە ولاتى ئەسلى خۆيان بەستاونەتەوە، ھەندىكىشىيان لەم ولاتەدا پەيوەندىيەكى گەورەي ھەرىيىمى يان زمانەوانىيان ھەيە. بە بۆچۈونى خۆم، تاكە ھەلۋىستى ئاقلانە ئەودىيە، ھەموو كەسىك ھانىدىرىت زىاتر لە شوناسىكى ھەبىت و فە شوناسى قبول بىت و لەگەل يەكتىدا ھاۋا ئەنگو تىبا بن. ئەمە ئەو رىگايە كە ئەوروپا بەھۆيە و دەبىاتە و دەيىماتە دەيىماتە دەبىت بۆ گەشە كەنلى يەكىتىيە كى كۆكە كەرەوەي ھەموو شوناسە كان. لەگەل ئەمەشدا، گەرلان بەدواى كەمترىن دەرچەي ھاوبەشى نىتىوان ولاتانى ئەوروپى، دىدگايە كى زۇر سىنوردارە، گەرنگ ئەودىيە ھەموو ئەم شوناسانە بىيىن بەرە كۈي دەرۇن، چونكە بە ھەموو يان ئەوروپا يان پېتكەھىتىناوە، وەك دەبىنەم ئەودىيە ئەوروپا لەگەل تەواوى جىهاندا يەكگەرتوو دەبىت.

ترس له ئەوانى دى

پ- بەردەوام بەرگىيەت لەوە كەلتورهەكاندا پود ھەبىت، بەتابىيەت لەنیوان ھەردوو كەنارەكەي دەريايى سېي ناواھەاستدا. ئايا پىتتايىھ ئەمە لەم سەرددەمەدا بىتىدى كە تىيىدا نەتەوەپەرسىتى و زينۇفۆبىياو نەزادپەرسىتى و تاكگەرايى لەگەشەكەندىايە؟ ئايا ئەمە دەكرىت؟

ئەمین مەعۇلۇف: پىمۇايە كاتىيەك كە پۆپولىزم و زينۇفۆبىياو نەزادپەرسىتى دەرددەكەۋىت، زۇربەي جار ھۆكارييەك ھەمەيە و بە پىتتايىھ دەزلىت ئەم پرسە چارەسەر بىكىت. كاتىيەك كەسىيەك رەفتارىيەكى زينۇفۆبىيايانە و نەزادپەرسىتەنەي ھەمەي، حەقەن ترسى لە شتىيەك ھەمەي. پىتتايىھ ھەرروا بە سادەيى بلىت "مەترسە"، بەلكو پىتتايىھ ھەولىدەيت لە ھۆكاري ترسە كەيان تىيىكەيت تا بتوانىت ئەم پرسە چارەسەر بىكەيت. ئىيمە لەم جىهانە سەختو ئالۇزىداين، تىيىدا ھەمووان رووداوهەكان دەبىنن و ھەر كەسىيەك ترسىيەكى لە ھەر شتىيەك ھەمەيە رووبىدات. لەبەرئەوە، رۆللى سەرکەرەكان دىت، ھەروەها رۆللى ئەو كەسانەي لەگەل ئامرازەكانى لەپەيوەندىيدا بۇون، يان لەگەل نۇوسىندا مامەلە دەكەن، ئەويش بواردانە بە خەلک تا لەگەل يەكتىدا ھەماھەنگ بنو بە ئاشتىيانە بىثىن، يارمەتىدانيانە لمزاپۇون بەسەر ئەو گرفت و رووداوانەي ھەيانە.

خەلک يەكسانە

پ- تۆ كە لە چەندىن و ئاتى جىاوازى زۇرىنە مۇسلماندا ژىاپىت، پىتتايىھ و ئاتانى ئىسلامى بەراستى لە پىتتايىھ رووبەرپۇونەوەي مۆدىيەنىتە گەيشتۇون؟ ئايا راستە تا ئىستا سىيىتىمى سىياسى گۈنجاو لەگەل ئەم سەرددەمەدا، دانەمەزراوه، كە وامان لېتەكەت پىمانوابىت ئىسلام لەگەل عەقلانىتى عەلمانى كەلتۈرۈ نويىدا ناكۆكەو ناگۈنچىت؟

ئەمین مەعۇلۇف: گۈنگىدانەكانى خەلک لە بەيروت بىت، يان لە جەزائىر ياخود لە مەدرىد يان لە بۆگۈتا و دك يەك وان. خەلک پىرسىيارى ھەمان شت دەكەن، ھەمان خواست و خولىيائى قۇولىيان ھەمەي، دەيانۇر ژىانىيەكى باشتىيان ھەبىت و كەپامەتىيان زىاتر بىت، لە ژىنگەيەكدا بن بواريان ھەبىت توانا كەسىيەكانيان بەرھەپىشەوە بىمن. لەو بىرپايدام جىاوازى زۇر لە نىيوان خواست و پىتتايىھ كانى جىهانى عەرەبى و جىهانى

رۆژئاوادا نییه. هیچ ناکۆکییەک لەئارادا نییە، ویپای ئەوهى لە میزۇودا سەردەمی وا
ھەبۇوه تىيىدا شارستانىيەتە كان لە يەكتى باشتى بۇون، لەگەل ئەمەشدا، جىهانى ئەمۇز بە
شىوهىكى تىيىنېكراو دەگۈرىت، بەلام دواين ئامانج برىتىيە لە ويستى خەلکو مەيليان
بۆ باشتىركەدنى ژيانيان.

پرسى نايەكسانى

پ: تىيىنېمان كردووه ئىيمە ویپای ئەوهى سەرجمە ئامرازە بەردەستە كاغان ھەمە بۆ
ئەوهى بەدروستى رەفتار بىكەين، بەلام سوورىن لەسەر ئەوهى بە رىگاڭىكى ھەلەدا
رەفتار بىكەين. لەگەل ئەمەشدا، بەگۈرىھى چەندىن سەرچاوهى دوا توپىزىنهوهى خۆت،
دەكىرى بگەينە دەرەنخامى ئەوهى ئىيمە لە دابەرەرانەتىرىن كاتدا دەزىن لە میزۇودا. ئەو
داتايانەتى كە بىانكۆ مىلانتۇقىچ لە كتىيەكەتى خۆت بە ناوى "جىهانگەرابى" نا
يەكسانى "دا دىياغخاتەپۇو، ئامازەيان پىددەدات و دەلىت: نا يەكسانى كۆمەلائىتى لە
جيھاندا تا ئاستىكى زۆر دابەزىو. ئايى ئەم داتايانە هيماو ھۆكارىتى رازىكەرن بۆ
گەشىبىنى؟

ئەمەن مەعۇلۇف: ئەم بابەتە سەرەتا بە دوو پرسەوە پەيوەستە، يەكەم بىرۇكە كە لە
چەند سالى راپردوودا بەرەو پېشەو بەراوە، ئەوهى كە لە سەردەمەنەكى كەمتر توندوتىيىدا
دەزىن، ئەمەشيان راستەو پشت بە چەندىن توپىزىنهوه دەبەستىت كە دەرىارەدى
سەردەمە كانى بەر لە مىزۇو ئەنجامدراون و تىياندا ھاتووه تىكىرى مىردن بەھۆكارى
توندوتىيىسى زۇرتەر لەوهى كە لە كاتى ئىستادا ھەمە. لەگەل ئەمەشدا، ناكىرى بۆ
رازىكەدنى خۆمان بەوهى كە ھەممۇ شىتىك باشە، بەھەلە ھەست بە ئارامى بىكەين،
چونكە ئەمۇز كە ھەمان پىداويسىتىمان نىيە، ناتوانىن پشت بە دابەزىنى ژمارە ئەو
كەسانە بېبەستىن كە بەھۆتىنەتەنەن دەدەن. بابەتە كە لىرەدا
پەيوەستە بە زانىنى ئەوهى ئاخۇ ئەو ھۆزە كەنەن بۇوه بەشىوهىكى باش
بەكارمانھەنئاوه؟ ھەرودە لەوهى بەشىوهىكى دروست بەئاراستە مۇدەيلە
پىشىكەوتتووه كان كەوتتووينەتە جوولە، زۆر بەسادىي ناكىرى و يېزدانغان بىيەنگ بىكەين.

دۇوهەم، پرسى نايەكسانى ھەمە بەگۈرىھى چەند توپىزىنهودك لە ويلايەتە
يەكگەرتۇوه كانەوە، من لەگەل ئەھەدەم جىاكارىي بۆ ماوەيەك لە مىزۇودا كەمبۇوهە.
لە سەرەتاي سىيەكانى سەدەي راپردووەوە لە سەردەمى سەرۆكى ئەمەرىكا فرانكلەن
رۆزفېلت تىكىپاى جىاكارى و نايەكسانى دابەزى و تا سالاتى حەفتاكان و سەرەتاي

هەشتاكان بەردەوام بۇو، بەلام لەم چەند سالىە دوايدا، بايەتكە جياواز دەركەوت و جارىيەتى دىكە تېڭىرى نايەكسانى و نابەرالەرى بەرزبۇوهە. وەلى ھەروەك پېشتر باسکەرد، ناكى خۆمان بە سەردىمە كانى رابردوو بەراورد بکەين. بۆيە پىويىستە بەئاتاگا بىن. ئىمە توروشى ئالۆزى پەنسىپەكانى نايەكسانى بۇوين و ئەمەش بۇو بە پەنسىپى يەكسانى، كە بۇ چەندىن سال پىرۇز بۇو، تېستا ئەمەجىي پرسىارە، ئەمەرىز كە چەندىن كەسايەتى گشتى دەيىنин و رۆزانە بەشىۋەيەكى جياواز لەجاران بارودۇخە ئابورىيەكەيان گەشە دەكت.

خۆپىشاندانەكانى لوينان

پ: تۈپەيى و نارەزايەتى بالى بەسەر شەقامەكانى لويناندا كىشاوه كە ولاتى ئەسىلى خۇتە، دەتوانى دەرىارەدىخى تېستاي ئەم ولاتە چىمان پىي بلىيەت؟ خۆپىشاندانەكان ماوەيەكى زۆر بەھۆى ئەم بارودۇخە سەختەي ژيان كە روپەرۇسى لوينانىيەكان بۇوەتەوە دەستيان پېتىرىدوو، چەندىن سال دەيىت، تەزۈمى كارەبا بەبەردەوام دەپرىت، ھەندىيەكىجار پىنداويسىتىيە سەرەكىيەكانى وەك نان و داولو دەرمان كەمن و بەش ناكەن، تەنانەت ئاوى خواردىنەوش بە ئەستەم دەستىدە كەۋىت. لە لوينان خەلک زۆر بەدەست ئەم دۆخەوە دەنالىيەن، لەم چەند ھەفتەيە دوايدا، سەپاندىنى باجى نوى بەسەر بەكارھىيانى ئەپلىكەشنى "واتسات" نارەزايەتىيەكى جەماوەرى لېتكەوتەوە وايىكەد بۇ دەرىپىنى ئەم نارەزايەتىيە خەلک بېرىزىنە سەر شەقامەكان، نازام ئەم خۆپىشاندانە بۇ كۆى دەرۇن، يان تا كەي بەردەوام دەبىيەت، چونكە رېتىمى سىياسى لە لوينان ھەرچەندە كەردى كەنەلەكaranەي ھەيە، بەلام زۆر بەھىزەو رەگى داکوتاوه، بەجۆرىيەك لابىدن و دوورخستنەوەي ئەستەمە، نازام خۆپىشاندان دەتوانى چى بىكەن، بەلام بەدىلىيەيە نىازيان زۆر پاك و رەوايە.

سودان، جەزائير، عىبراق

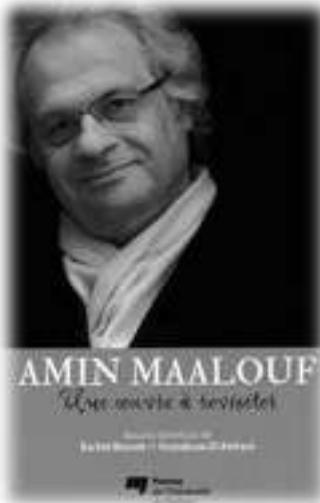
پ: بارودۇخىنەكى دىكەي ھاوشىۋە لە جەزائيردا ھەيە، لەمەي كە ناوى بىزافى مىللەيە، پېتىوايە گەلى جەزائير لە كۆتايدا بە دامەزراندى دیوکراسيەتىكى ئازاد خواستەكەي بەدىدەھىنەت؟

ئەمین مەعلوم: بە تەنھا جەزائىر تاكە ولات نىيە بەم شىّوەيە بژيت، لەم چەند مانگەي دوايدىدا چەندىن ھەلۋىستى جىي سەرنج لە ولاتانى دىكەدا رووياداوه، وەك سودان، كە نارەزايەتىيەكانى بۇونە ھۆى ھاتنە كايىي گۈرانكارىيەكى راستەقينە. نازام لە ئايىدەدا چى روودەدات، بەلام لە ئىستادا، حکومەتىك پىتكەتىراوه پىددەچىت لەلایەن گەلى سودانەوە قبولكراوه، كە تىپروانىنىكى نوىيى بىز ئايىنە ھەيىء، بۆيە پىيوىستە چاودەرى بىكەين.

بە هەمان شىّوە، هەمان راستى لە عىراق روودەدات، ھەرچەندە نارەزايەتىيەكان لەم ولاٽەدا توندوتىزىر بۇون، كە بۇوەتە ھۆى ئەودى سىستىمى سىاسى مەتمانەي نەمىنیت. دۆخى عىراق تاراپادىيەك ھاوشاپەيە دۆخى لوپىنانە، وېپاى ئەودى سىستىمى سىاسى لە عىراقدا وەك پىيوىست بەھىز نىيە، بەلام لە گەل ئەوەشدا گۈرپىنى ئەستەمە، چونكە لەسەر بىنەماى ھاوسمەنگى نىوان پىكەتە جياوازەكان ھاتۆتەسەرپى. گۈرپىنى سىستىمى لەم شىّوەيە زۆر ئەستەمەو تا ئىستاش ھىچ گۈرانكارىيەكى رىشەيى رووپەنداوه.

بەلام سەبارەت بە جەزائىر، دۆخەكە تۆزىك نامۇ دردەكەۋىت. وېپاى ئەودى خەلک چەند مانگىيەكە لەسەر شەقامە، بەلام خۆپىشاندانە كە ئارامو بەرپرسىارانەيە. ئەودى لەم بابەتەدا نامۆيە خەلک ھىشتا ئالىتەرناتىقى پىشكەش نەكەردووه دەشلىن ئەم سىستىمە سىاسىيە پې لە مافياو گەندەلىيەمان ناوەت. وېپاى سەركەوتىيان لە لەكارلادانى ھەندىيەك لە دەسەلاتداران، بەلام سەركەدەي سىاسى وايان نىيە بتوانن بەرپرسىارىيەتى لەئەستۆ بىگەن و خۆيان گۈرانكارىيەكە ئەنجامىدەن.

خۆپىشاندانى ئەنچەمانى ھەلبىزاردەن رەتەكەنەوە، چونكە لەو بېۋايىدەن ئەو كاندىدانەي دىئنە ناو ھەلبىزاردەكەوە سەر بە رېتىمى كۆنن، لەبەرئەوە، لەسەر ناراپازىيەكان پىيوىستە كاندىدى خۆيان ھەبىت. نازام لە كۆتايدىدا ئەم رىگايە بەرەو كۆتىيان دەبات، بەلام لەو بېۋايىدەم زۆر تەندروستە كاردانەوەي لەو شىّوەيە بىبىن.

دووشتی جیاواز

پ: کهواته، دهشی غوننه که لیرها تونس بیت. بهلام ثایا نهگری بهیده کوهژیان له نیوان دیوکراسی و نیسلامدا همیه؟

ئەمین مەعۇلۇف: ئىمە دەربارەي دوو شتى جیاواز دەدويىن. پىيمانىيە پېتىست بىت هيچ بازىيىكى ئايىنى رۆلى پشتگىرى، يان دەزايەتىكىرىدىنى دیوکراسى بىگىرىت. لەو بپۇايەدام گەلان دەتوانى دیوکرات بنو كۆمەلگا سىستەمىكى ھەبىت لەسەر بىنەماى ھەلبىزاردەن ھاتبىتەتاراوه، لەھەمان كاتدا دەكى خاوهنى ئەو بىرۋاواھە ئايىنىيە بن كە خۇيان دەيانھویت. باوھرم بەھىچ جۆرە سازان يان دەزىيە كىيەكى نىوان ئايىن و سىستەمى سىياسىي نىيە، چونكە دوو قەوارەي سەرىيەخۇن.

لەبەر ئەم ھۆكارە ئەوهى كە ئەمرۆكە لە تونس روودەدات جىيى سەرسورىمانە، تەنانەت تونسىيەكان خۇيشيان سەريان سورىماوه. سەرۆكى نوى قەيس سەعىد بەم جىهانە نامۆيە. خەلک بەباشى نازانى ئەو بېيارانە چىن كە وەك سەرۆك دەريان دەكات. پىيموايە بارودۆخى تونس تەندىروستە، باشتە بۇ ئەوان ھەلبىزاردەن ئەنجامىدەن و ئەو كاندىدانە ھەلبىزىن كە سىاستكاري پەزىشنىڭ نىن، ھىوابى باشتىر بۇ ئەم ولاتە دەخوازىن.

عەرەب و ئىران

پ: لەپىناو بەتهواوهتى نىشاندانى وينەي ناوجەكە، پېتىستە گۈزىيەكانى ناوجەيى كەنداو لەبرچاو بىگىرىن، كارىگىرى ناكۆكى و دەركىيەكانى ناوجەكە چىن بەسەر گەلان لە عەرەبستانى سعودىيە ئىمارات و ئىران و سورىاۋ.. تاد..؟

ئەمین مەعۇلۇف: ھەمووان لەسەر ئەو بپۇايە راھاتۇن كە پىيموايە ئەوهى لە ناوجەيى كەندادا روودەدات كارىگەرى بەسەر بەشەكەي ترى جىهاندا دەبىت، چونكە ئەم ناوجەيە بە دلى ئەمبارى نەوتى جىهانى دادەنرىت. بەم دوايىانەش رووداوى ھېرېشكەرنە سەر دامەزراوه نەوتىيەكانان بىنى، لەدەرەنجامى ئەمەدا نىيۇدى بەرھەمھىننانى سعودىيە وەك گەورەترين ولاتى ھەنارەتكارى نەوت لە جىهاندا دەستا، ھىچىش رووينەدا، قەيرانى گەورە رووينەدا، تەنانەت نرخى نەوتىش بەشىۋەيەكى دوورمەودا بەرزبۇونەوهىكى زۇرى بەخۆيەوە نەبىنى، بەلکو تەنها لە چەند رۆزى دواى رووداوهكەدا نرخە كان ناجىيگىر بۇون.

له‌وی شتیک رووده‌دات، به‌لام رونه، قهیران له که‌نداو وک پیمان‌ابوو کاریگه‌ری به‌سهر جیهاندا نایت.

ئه‌وهی ئه‌مېز رووده‌دات ملمانیتیه له نیوان ولاتانی جیاواز. بىنگومان ئیران هیزیتکی هەریمیتیه کاریگه‌ری زۆرى به‌سهر ولاتانی دراویتی-عیراق و سوریا و لوبنان و فەلەستین و يەمن- هەمیه و كىپرەكىكارانی له‌هەمان ئاستدا نین. سعودیتیه ولاتیکی دەولەم‌نەدە، به‌لام هەمان کاریگه‌ریتیه و ئاستى سوپاکەی ھاشیشیوەتی ئیران نیيە.

ئیران لایه‌نیتکی گرنگى كلاسيكى، له بەرئەوهى ئەگەر ولاتە يەكگەرتووه‌كان له ناوجەكەدا بىكشىتەوه، كە پىندەچىت رۆزىك ئەمە رووبدات، ئەوا رەنگە ئیرانىتەكان له‌ناوجەكەدا هەزمۇونىيان زياتر بىت، له كەل ئەمەشدا، ھىشتا ۋابورىيەكەيان خالى لوازىيانە، چونكە قەدەغە و سزاي له‌سەرە، ئەمەشيان بەم دواييانە کاریگه‌ریتیه نەريتى بۆ ئەم ولاتە ھەبۈوه.

عەرەب و گۇران

پ: لەسايەت ئەوهى كە ئەمېز بەھۆى پەرگىرى ئىسلامى و تۈندۈتىۋىيدا رووده‌دات، زۆر كەس بە ئەستىم باوھر دەكەن، سەردەمەتىكى وا ھەبۈوه وک ئەوهى كە لوبنان پىتى وەسفەكرا، سەردەمى بەيە كەوھ ژيانى نیوان ئايىن و كەلتۈرە جیاوازەكان بەشىوهەكى ئاشتىيانە، ئەو بارودۇخە چىيە لەو كاتەدا كەبوارى بەيە كەوھ ژيانى لەو شىۋەيەمى رەخساند، به‌لام ئەمېز كە ناكىتتى؟

ئەمين مەعلوم: پرسىيارىتىكى جوانە و ولامدانەوهى ئاسان نیيە، بەيروت ئەوهندەي من بىناسىم تا شەستەكانى سەددەي راپردوو، بەوه جيادە كرايەوه تىيىدا بەيە كەوھ ژيانىتىكى هارمۇنىكى لە نیوان خەلک و لايەنى بىرۇباوھر جیاوازدا هەمە، پىيموايە دەكىرى رىنگاى لەم شىۋەيەمى ژيان بگەرىتەوه، ھەرودەها پىيموايە ناكىتتى دەستبەردارى ئەم بىرۇكەيە بىن، به‌لى، دەشى بە ساتە وەختىتكى سەختدا تىپەرین، به‌لام ھىچ پىويست نیيە ئەم ماوەيە تا ھەتايم بەرددوام بىت. رەنگە جيەنانى عەرەبى رووبەرروى كۆرانكارييەكەن بېيتەوه، پىويستە ھەولېدەين شتە كان بۆ رىنگايك بگۆپىن كە بوارى بەيە كەوھ ژيانغان پىيدات.

پ: مەترسیداره بىر لە كەوتى جىهانى عەرەبى بىكەينەوە، ئايا مەتمانەت بە لاوان
ھەيە ھەلەكانى رابىدوو راستىكەنەوە، ئايا گۆرانىتكە لە ئاسۇدا دەبىنىت؟

ئەمین مەعەلوف: لاوان پىيوستە درك بە پىيوستى گۆرانكارىي بىكەن. جىاوازى لە
نېوان نەوەي ئىيمەو نەوەي نۇرى ئەوەي لاوان بۇ جىېبەجىنگىدىنى ئەم گۆرانكارىيىانە توانى
گەيشتن بە سەرجمە ئامرازە كانىيان ھەيە. من لەبەرامبەر ئەمەدا گەشىبىنم. بەلى دەشى
گۆرانكارىيە كان رووبىدەن.

پ: دوا پرسىيارم كە بىرۈكەكەيم لەوەو بۆھات ئىستا لە مەدرىد لەگەلماندايت:
ئىسپانيا دەتوانىتتىچ رۆلىك لە پەيوەندى لەگەل جىهانى عەرەبىدا بېبىنىت؟

ئەمین مەعەلوف: ئىسپانيا بەوە دەناسرىت كە پەيوەندىيەكى كۆن و قۇولى لەگەل
جىهانى عەرەبىدا ھەيە، لەھەمانكاتدا مەملەننەيەكى راستەقىنەي نىيە، وەك ئەوەي
لەگەل ھىزە كۆلۈنیالە كۆنەكاندا ھەبۇو. ئىسپانيا وەك ھىزىكى كۆلۈنیالىيەت
نەھاتوروەتە ناوجەكە، بۇيە زۆر ئاسانە بۇ ولاتانى نا كۆلۈننەيلىيەتى وەك ئىسپانيا رۆلى
نېۋەندىگىر لە نېوان جىهانى عەرەبى و ئەورۇپادا بىگىرەت.
بىتىگومان، چونكە ئەو گرفتە راستەقىنەي كە ولاتان بەدەستىيەوە دەنالىنن، لە
بنچىنەدا، گرفتى ئابورى و كۆمەلەيەتىن، پرسى ئابورى و كۆمەلەيەتى كىنگن، بەلام
پرسى دىكەش ھەن كارىگەريان بەسەر شىكۇ شۇناسدا ھەيە، لە راستىدا ناتوانى ئەم
پرسە جىاجىيانە، كە كۆمەلەيىك پرسى لە ئاران لەيەكتە جىابكەيتەوە.

ئەم وتوپىزە لە مەدرىد لەلايدن:

خانىر ھېرناندز ئەرىپىاس، ھېنار ھېرناندز، نور عمار لە عمرتى، ئەنجامدراوە.

*سەرچاواه: گۆئەرەجىد - ژمارە ٥٨ - نۆڤىمېرى ٢٠١٩

دؤسیه‌ی ڙماره: ده ربارة‌ی گایست، هوش یان روح

* لەبارهى چەمكى گايىت لەلائى ھېڭل
رېبىن رەسول ئىسماعىل

* چەند سەرنجىڭ دەربارهى چەمكى گايىت
ئىسماعىل حەممەنەمىن

* كېشەن توپىرىنىه وەن فەلسەفەيىن
د. كاوه جەلال

له بارهی چەمکى گایست - Geist له لائى هيڭل

رېبىن رەسول ئىسماعىل

(۱)

ويكىپېدياى ئىنگلىزى لەبارەي چەمكى گایست دەنۈسىت: "گایست Geist ناوىيىكى ئەلمانىيە، له نىتو فەلسەفەي ئەلمانىدا بايەخىيىكى زۆر گەورەي ھەمە. بوارە دەلالىيە كەم چەمكە لەگەل تارمايى ghost، روح spirit، عەقل mind، بىركردنەوەي intellect - ئىنگلىزىدا دەگۈنجىت. ھەندىيەك لەوركىپە ئىنگلىزەكان تاۋەك بىتوانى ماناي ئەم تىرمە بىگەيەن بۇ ماناي چەمكى گایست روح - عەقل mind/spirit، يا "روح (عەقل) (mind) spirit" بەكاردىن. چەمكى گایست Geist له نىتو كىتىبى

(فینومینولوژیای گایست-Spirit) گرنگییه کی سینته‌ری
ههیه^{(۱).۱۱}

دیاره لیزدا نیمه ده‌توانین تیبینی ئهوه بکهین چون کتیبی (فینومینولوژیای گایست) هیگل، که به‌ئه‌لمانی ده‌بیته (Phänomenologie des Geistes) له‌لاین به‌شیک له‌درگیره تینگلیزه کان و‌ها و‌رگیرداوه کراوه‌ته (فینومینولوژیای روح The Phenomenology of Spirit).

لیزدا پیویست ده‌کات ئاماژه بو ئهوهش بکهین که چه‌مک یا تیرمی گایست له‌نیو زمانی ئه‌لمانی به‌کومه‌لیک وشهی تریش نوساوه ماناوی پیبه‌خشیون، چه‌مکی و‌هکو: گایستی جیهان Weltgeist، که به‌ئینگلیزی کراوه‌ته World spirit، گایستی خەلک-میللەت Volksgeist، که به‌ئینگلیزی کراوه‌ته national spirit، گایستی کات spirit of the age Zeitgeist، که به‌ئینگلیزی کراوه‌ته.

ئه‌گەر بەوردى تەماشای ودرگیرانی تینگلیزی ئەم چه‌مکانه بکهین، بەراوردیان بکهینه‌وھ بەمانا ئه‌لمانییه‌کەی، دەیینین جیاوازی زۆر لە‌گەل مانا ئه‌لمانییه که بەدی ده‌کهین، ئهوهش يەکىكە له‌کیشە‌کانی ودرگیرانی تیرم یا چه‌مک بە‌گشتی بو سەر هەموو زمانه جیهانییه‌کان.

(۲)

چه‌مک و تیرمی گایست Geist له‌نیو زمانی ئه‌لمانی کۆن ههیه، له چه‌مکی گایستی لاتینییه‌وھ هاتووه که بەمانای روح بە‌کارهاتووه، بەلام لە‌برئه‌وھی زمانی ئینگلیزی خۆی سەر بە‌خیزانی زمانه جیئرمانییه‌کانه، له‌میانهی گەشە‌کردنی خۆیدا له‌بری گایستی لاتینی و ئه‌لمانی، هاتووه روحی جىڭىرکدووه، پوھیش لیزدا له‌نیو زمانی ئینگلیزی زیاتر بە‌لایه‌نی ماناوی تارمايی بە‌کارهاتووه.

ئەم تیرمە خۆی هەلھېنجراوی رېشەی وشهی PIE root *gheis* لاتینییه و بەمانای "ھەیه‌جانت ھەبیت و بترسییت" بە‌کارهاتبوو. بەو ماناویی وشهی PIE root *gheis* لە‌بنەچەدا بو بىینىن و دەركەوتى تارمايیه ترسناك و تۆقىنەره‌کان بە‌کارهاتبوو، بەلام بىگومان ماناوی تريشى ھەبۈوه و‌کو "وروۋڙان، تووردۇبون" ي پەيوەست بە‌پەرسىتنە ئه‌لمانییه کۆن‌کانی ھەسارەد-مېركورى Mercury.

دیاره ریشه‌ی وشهی PIE root *gheis* لهنیو زمانی *θin̥gliz*یدا بۆ که *fghastly* نزیکه لهمانای گایستی *θel̥mānī*، بهلام بههمان ئەو تیگهیشتەن و چەمکەی گایستی *θel̥mānī* بهکارناهیتیریت، بهلاینه کەم لهنیو نوسین و تویشینەوە و درگیرانه فەلسەفییە کاندا.

وشه کۆنە لاتینیبە کەم روحیش *Spiritus* لهنیو زمانی گریکى کون altgriechisch *πνεῦμα* nous بهكارهاتووه، يا بهمانای دهروون *ψυχή* psyche بهكارهاتووه لهنیو زمانی لاتینیش لهگەن پیشکەوتتنی ئەو زمانەدا بۆتە spiritus، دواتریش لهنیو زمانی *θin̥gliz*یدا بۆتە "روح" "breath, spirit".

بهلام، وشه ئەمانیبە کە هەر زوو لهگەن سەردەمی يەکەمی بلاوبونەوە مەسیحییەت بهنیو ئەوروبادا، مانایەکى روحیمانەی وەرگرتۇوەو بۆتە ئاماژدەك لەسەر "روحى پېرۇز" der Heilige Geist "، يان بهمانای *θin̥gliz*یدا کون کە بەم شیوەيە "the Holy Ghost" يا "sē hālga gāst" نوسراوەتەوە.

(۳)

لیزدا دەرفەت ودردەگرم و چەمکى هەناسە breath لەدەرەوەي مانا باوه تیگەیشتراوەکەی دەخەمە پوو، تاواھ کو بزاپىن چۆن هەناسەدان، هەناسەھەلکیشان، هەواھەلکیشان، هەناسەدانەوە، راستەو خۆ پەيوەستبۇوە بەيەكىك لەماناكانى گایست Geist.

ئەم تیگەلاوییە لهنیوان هەناسە *Geist* بەتەواوی بزر بۇوە، بهلام ریشه‌یەکى میتافیزیکانەو ئايىنى زۆر كۆنی هەيە، چونكە راستەو خۆ پەيوەستە بەروح، بەزىيان، بەگایست Geist. زيان بەبى هەناسەدانو هەناسەھەلکیشان و هەناسەدانەوە ئەستەمە، "گایست-گيان" ناتوانىت بەبى هەوا بىثىت، دەخنکىت و دەمرىت. بۆيە هەناسە بەشىكە لهەبۇونى گایست بەشدارىكى گرنگ و سەرەكىيە بۆ هەبۇون، سەرەھەلدان، دروستبۇون و مانەوەي گایست Geist.

هەناسە لیزدا گۈزارىشتە لە زىندهدارى، لەزىنندۇويى پوح، پوح بەزىنندۇويى گرنگە، ئەگەر هەناسە نەبىت دەمرىت و زىندهدارى خۆى لەدەست دەدات. لیزدا هىزىرى

میتافیزیکی لاهوتی ئایینى دىت هناسە دەكتە مەرجىيکى سەرەكى بۆ ھەبۇنى گاىست Geist.

لەنیو وەركىپانىكى لۇتەر بۆ كىتىبى پىرۇز der Bibel، دەيىنин دەنۈسىت: "ئاسمان بېيەك وشەي خوا دروستبوو، ھەموو سوپاڭەيشى لەميانەي فۇويىكى دەمىيەو گيانى بەبەرهات". لىرەدا سپېرىتىس spiritus ئەلتىنى جىڭە لۇدەي ھەمان ماناي گاىست Geist دەبەخشىت، لە ھەمان كاتىشدا سەرەلدىنى مروق پەيدەست دەكت بە ھەناسەيەك لەدەمى پوھى پىرۇزەوە. كەواتە، ئەوه پۇرسەي ھەناسەھەللىكىشان و ھەناسەدانەوەيە وەكۇ پۇرسەيەك بۆ زىننەدارى و زىندۇويتى مروق.

كەواتە، ئەگەر تىرمە ئەلمانىيە كە نزىكىش بىت لەمانا ئىنگلىزىيەكان، بەلام ھەمان مانا نابەخشىت، بۇيە رەنگە وەركىپانى چەمكى گاىست Geist بۆ سەر زمانىيکى تر، كارىكى دروست نەبىت، ئەگەرچى وەركىپ لەھەر زمانىكدا بىت، ھەولەددات تىرمە چەمكە كان وەربىگىپىتە سەر زمانى خۆى، ئەمەش مافىكى رەواى ھەموو وەركىپىكە.

(۳)

كىشە كە لەودايە ئەم تىرمە وەنالىكىپىت، ھىچ مانايەكى تەواوو يەكاويمەكىش، نە لەنیو زمانى ئىنگلىزى، نە لەنیو زمانەكانى تردا نىيە، چونكە تىرمە چەمكىكى داھىتىراوى ئەلمانىيە، بۇيە لەبارى ئەۋهادا، رەنگە باشتىر بىت ئەگەر وەركىپ ئەم چەمكە وەرنەكىپىت، ئەگەرچى من خۆيىش لەوەركىپانەكاندا، بەپىي ئەو چەمكەي وەركىپە عمرەبە كان دايىناناوه، پىشىت ئەم چەمكەم وەردەكىپاوه، ئىنجا وەركىپى عەردىپىش ھەر وەكۇ وەركىپى ئىنگلىزى ھەمان كىشە وەركىپانى ئەو چەمكەي ھەبۇوه.

لەكتى وەرنەكىپانى ئەم چەمكەو ھىشتىنەوە بەكارھېتىنى چەمكى گاىست Geist ئەلمانى وەكۇ خۆى، باشتىر كار ئەگەر وەركىپ بتوانىت بىكەت، بىتىيە لەشىۋە كەدنى ئەم چەمكەو خستەپەروى ھەموو مانا پەيدەستەكانى، ئىنجا رېيگا بەخۇينەر بىدات بەپىي تىيگەيىشتنى خۆى، دور لەھەموو كلىشەبەندىيەكى وەركىپ مانايەك لەمانا بەردەستەكان بەم چەمكە بېبەخشىت. لەبارىكى ئەۋهادا، ئىمە وا لەخۇينەر دەكەين ئەۋىش وەكۇ خويىنەرىكى چالاك لەگەل ئىمەي وەركىپ لەدارپىشتنەوەي ئەم چەمكەدا بەشدار بىت. راستە چەمكى گاىست Geist ئەلمانى تا راپادەيەكى زۆر نزىكە لەچەمكى پوھى ئىنگلىزى spirit وەكۇ جۈرىيک لەدەركەوتىن و بەرجەستەبۇنى تارماقى،

یا تارمایی و روحی مردووان، بُویه گایست Geist ای ئەلمانی گوزارشته له فیگەریکی نه بینراو، فیگەریک ناتوانریت ببینریت، بەلام دەتوانریت هەستى پیپکریت و هەیه، ئەندەش زیاتر لەمانداو چەمکی ھوش نزیک دەکەوتەوه، بەلام ماناپە کی پرپەپیست نییە.

(६)

نهاده هلهیانجاه زمانه و اینیمه به روی کارهای خود را می‌کند. هلهیانجاه را می‌توان در دو شکل اینسانی و غیر انسانی داند. هلهیانجاه انسانی را می‌توان با نام "روح" یا "روحیت" نامید. هلهیانجاه غیر انسانی را می‌توان با نام "روحیت" نامید.

بەلام، بەشیکى زۆر لە شەرقەيە لەبارەي چەمكى گايىست كراون، جەخت لەوە دەكەنەوە ئەم چەمكە، بەپىي بەكارھېتىنانى لهنىو بوارە مەعرىفييەكان، بەماناى جىاواز بەكاردىتەوە بەكارھاتۇرۇ، بەكارھېتىنانى لهنىو بوارى فەلسەفە، جىاوازە لە بەكارھېتىنانى لهنىو بوارى لاهوت، يا لهنىو بوارى سايكۆلۆژياو زمانى رۆزانە. بۆيە پىيم وايە باشتەرە وەرگىپەر لە كاتى وەرگىپەر اندا، مانايىكى دىيارىكراوى دورى لەوە هەممۇر مانا دەولەمەندە باوهى خۆى يېنەدات و لە قالبى نەدات.

ئەو مانا تاييەتهى چەمكى گايسىت Geist ئەلمانى، بەلايەنى كەم لە ئىستادا، ھەركىز بەمانى تارمايى و پوھى مردووان، بەمانا ئىنگلىزىيە كەن نايەت، ئەگەرچى رەنگە بەھۆى پىيەندى و يەك خىزانى زمانى و بەھۆى ئۇوهى زمانى ئىنگلىزى خۇزى سەر بەزمانە جىرمانييەكانە، لەكۈندا بەھۆى رەگورپىشە ھاوېشى زمانىيەوە، ھەمان ماناشى نەبۈرىت، بەلام مانا يەكى لەمە نزىكى، ھەبۇوه.

نه لاینه نزیکیه زیاتر له میانه‌ی چه مک و تیکه‌یشتني ئایینی مه‌سیحییه‌وه دروستبوود، و دکو ئایینیک که پیشتر له سه‌ردمانی پیش سره‌له‌لدنی زمانی نه‌ته‌وه‌بیدا، ویزدانیکی هاویه‌شی له نیوان گه‌لانی جیرمانی زمان و لاتینی زمان دروستکردووه. لم روانگه‌یوه ئیمه ناتوانین کاریگه‌ری تیکه‌یشت و شرۆفه و راشه‌کردنی ئایینی له پرسی ئەم چەمکەدا به دور بگرین. ئەوهش باسیکی ترە ئیمه لیرەدا ناچینه ناوی.

(۵)

بپروا وايە ئەو تىيگەيشتنە تازەيە بۆ چەمكى گايسىت Geist ئەلمانى، لە دەرەودى مانا باوه کانى ئەو چەمكى يە لەنئۇ زمانى ئىنگلىزى و لە كۆتايسىه کانى سەددى حەقىدىەم و سەددى هەۋەدەيدەمدا جىڭىربۇوه. لەو قۆناغەدا ئەم چەمكى لەنئۇ فەلسەفە ئەلمانى ماناي تايىھەتى خۆزى پىىداروھ بەو مانايىش بەكارھىتزاوھ، بۇيە ليزەدا لەمانا باوه كەمى نىئۇ زمانى ئىنگلىزى دادەپرىت و جىا دەبىتەوھ، هەرتەنبا وەكى ماناي وەركىپەدرارو نا، بەلکو وەكى چەمكى تىرمۇ تىيگەيشتنو شىرقەش.

لىزە لەو قۆناغەدا گايسىت Geist لە مانا رۇحىيە-ئايىنىيە كە دادەپرىت و لەنئۇ فەلسەفە ئەلمانىدا جىڭگايى درەشانەوەي ھزرى و زىرەكى و بلىمەتى و داهىتىنار فەرزانىيارى و زۇر ماناو چەمكى تر دەگرىتەوھ. هەر لەو سەردەمەش جىاكارى لەنئۇان لايەنلىپەن ۋەكى سىفەت "گايسىتلىش geistlich" لەبەرانبەر لايەنلى ھزرى وەكى سىفەت "گايسىتىگ geistig" جىڭگىرکرا. بەو مانايىيە لەو كاتە بەدواوھ ئەو چەمكە بەتەواوی لەلايەنلىپەن ۋەجەتى داماللاراو، وەكى چەمكىنىكى ئەبىستراكت لەنئۇ ليكۆلىنە وە فەلسەفييە كان بەكارھىتزا. دواي ئەو جىڭگىرگەن ئەبىستراكتە، تارمايى و ۋەجەتى مەردوان لەنئۇ زمانى ئەلمانى بەماناي "گايسىتىرەفات geisterhaft" بەكارھات.^(۲)

ئەگەر بانھويت بەو شىيودىيە لەنئۇ سياقى زمانى ئەلمانى بەكاردىت، لە مانا جىاوازەكانى چەمكى گايسىت Geist تىيگەين، پىيىست دەكەت ليزەدا ھەموو ئەو ماناييانە بخەينە رپو، كە بەكارھىتىنە جىاوازەكانى ئەو چەمكە بەپىي بوارو كايىيە جىاواز دەبىھەخشنو لەبارەت توانا مەعرىفييە كانى مەرڙقىشەوھ ئاماژە بۆ وشە گايسىت Geist دەكەيت.

(۶)

دەشىت تىرمى گايسىت ھەموو ئەو مانا جىاوازانە خوارەوە لەخۆزى بىگرىت: عەقل، رپح، دركىردن، دەرۈون، فيرپۇون، بېرکەوتىنەوە، خەيالكىردن، ھەموو شىيودو فۇرەمە كانى بېرکەرنەوە، ھەلبىزاردەن و بىزاردەي ژيانى رۇۋانە، بېياردان، مەبەست، پلاندانان، بەدواداقچۇنى ستراتىتىزىتە كان، پېشىپەنلىكىردن، ھەلسەنگاندن، كۆنترۆللىكىردن، چاودىيېكىردن، وريايى و ھۆشىيارى...تاد. ھەموو ئەو حالەتانە بەشىكەن لەتونا مەعرىفييە كانى مەرڙق.

وشهی گایست لهزمانی ئەلمانی لهسەدەکانی ناودەراستى بالاًدەستى مەسيحىيەت و لاهوتى مەسيحى، كەوتۇته ژىئر كارىگەرى وشه لاتينىيەكەى Spiritus و وشه يۇنانىيەكەى pneuma كە بەماناي ھەوا، ھەناسەدان و روح ھاتووه. ئەوه لهپاڭ كەوتۇنە ژىئر كارىگەرى وشه چەمكى نۆس Nous كە بەماناي زەين ياشەن بەكارھاتووه دواتر لەبەشەكاني داھاتوودا، بەوردى ئىشى لهسەر دەكەينەوه.

مېخائىل ئەنۇود لهنىيۇ كىتىبى (فەرھەنگى زاراوهكاني هييگل)، لمبارەي چەمكى گایست دەنۈسىت": وشهى گایست زنجىرىدەك ماناي ھەيە، بەم شىۋەھەي خواردۇ:

۱-روحى پىرۆز^(۳) كەسى سىيەم لهنىيۇ سىييانەي پىرۆز.

۲-لايەنى روحى يانامادىيانەي نىيۇ مەرۇش، لەبەرانبەر جەستەدا.

۳-روح بەماناي روحى پارىزەر، ئىبلىس، جنۇكە.

۴-زىنەدارى، چالاكمى.

۵-لەبەكارھەيىنانى كۆدا دەلىيىن روحەكان، وەكۇ روحە بالاًو بەرزەكانى سەرەدە، مەرۇش روحى بەبەردا ھاتمۇه ... تاد.

۶-روح لهنىيۇ كىميا بەماناي گۆرانى چىيەتى دىيت، كاتىيك دەلىيىن روحى كافوور، ياخۇشى كەوتۇنە، بۆيە لىرددادا روح دەبىتە كەوتۇنە. هييگل تارادەدەك ئەمە شەرقە دەكتە دەلىيىت حەقىقەت جۆرىك لەنەشۇدو مەستى لەخۆدەگىرىت، بۆيە حەق ياراستى بىرىتىيە لەنەشۇدەيەكى باخۇسىييانەوەمۇر ئۆرگانەكان تىيىدا مەست دەبن.^(۴)

۷-زەين، عەقل، بەماناي گشتى تاكىيانە. لەو حالاتەدا وشمى دەرھەست لەوشهى عەقل گۇنجاوتىرە، ئەگەرچى زۆر جار سىفەت روحىيانە دەبىت، زىاتر لەمۇدى دەرھەستىيانە بىت.

۸-ھەلۆيىستى عەقللى، روح، بلىمەتى، بۆچۈون و مۆركى سەرددەم، روحى گەل، روحى مەسيحىيەت ... تاد.^(۵)

بۆ رۇونكىرنەوەي زىاتر، دەلىيىن چەمكى گایست Geist لهنىيۇ زمانى ئەلمانى، جىڭ لەو مانايانە، بەماناي ترىيش بەكارھېنراوه وەكۇ: عەقل، دەرھەست، خەيال، ھزر، چىيەتى، تارمايى، دەرۈون، روحى پىرۆز، نىاز... تاد. بۆيە تاوهەكى ئىيمە جوانتر لەنۇسىنەكانى هييگل تىيىگەين، دەبىت ھەولىبدەين بىزانىن لەھەر شوينىك بەج مانايەك بەكارھېنراوه، نەوهەك بەردەوام يەك چەمكى ماناي پىيىدەين.

(۷)

له لایه‌نی ئایینی و لاھووتی مرۆڤه‌وه، ئەم چەمکە بەمانای پوھى مرۆڤ بەکاردیت، پوھى مرۆڤیش کۆمەلیک گریانە له خۇ دەگریت و کۆمەلیک گریانە لاحووتی و میتافیزیکانە قوولۇ دوورمەودای له پشتەودىه. بۆیە دەشیت تىرمى گایست ھەموو ئەو مانا جیاوازانە خوارده له خۇ بگریت: لایه‌نی پوھى مرۆڤ، لایه‌نی دەروونى مرۆڤ، بىگەردى، رەھايى، بالاپى، پاکى دەروون... تاد.

ھەموو ئەو تىگەيشتنانە ھەلھېنجر اوی بپواي ئایینى مەسيحىن، له ويۋە ھەلدىقۇولىئىن و سەرچاوا دەگرن، بەتاپىھەتىش گۈنگۈرۈن چەمکو تىگەيشتنى نىّو مەسيحىيەت كە "پوھى پىرۆز Heiliger Geist" وەكو "پوھى خوا

له خۆدەگریت. لىرەوھ پرسى سروشت و پىكھاتەمى گایست Geist، خۇ بابەتى سەرەکى و سېنتەرى نىّو میتافیزىكا يە. ئەگەرچى له نىّو نەرتى ئايىدالىزىمى ئەلمانىدا، ئەو تىرمە ئامازىدە بۆ بونىادىكى سەرروو تاكگەرايانە überindividuelle Strukturen، ئەم تىگەيشتنە له نىّو فەلسەفە ئىنگلىشدا رەنگىدا وەتموھ.

كەواتە، گایست Geist له دوو رەگورپىشەوھەلدىقۇولىت، يە كىكىان رەگورپىشە ئایينىيە له نىّو ھەردوو كتىبى

ئایىنى چاخى كۆن و چاخى نوى der Bibel، ئەويتريان رەگورپىشە زمانەوانى كۆنى لاتىنiiيە كە بەماناي سپيريتوس spiritus به كارهاتووه.

ئىمە گوتمان سپيريت ھەمان ماناي دەقاودەقى چەمكى گایست نابەخشىت، بۆيە ئەگەر كۆنتر بەنىّو رىشە زمانى هيندو- جىرمان indogermanischen شۆرىيەوە بچىنە خوارى، دەبىنەن گایست Geist لەوشە gheis ھەلھېنجر اوھە كە پىشتر گوتمان بەماناي شلەزار و ترس و حەمسەت به كارهاتووه.

دواتر بەھۆي پىشىكەوتى زمان و دابەشبوونى بنەمالە زمانى جىرمانى بەسەر لقى زمانە جىرمانىيە خۆرھەلاتىيە كان و لقى زمانە جىرمانىيە خۆرئاوابىيە كان، دەبىنەن له نىّو

لقی زمانه جیرمانییه خۆرئاواییه کاندا به مانای ghoizdo-Z واتا بونه و هری سه روو سروشت، یا بونه و هری میتافیزیکی به کارهاتووه. ئەو تىيگەيشتن و چەمکەی- ghoizdo Z لەگەن بلاو بونه و هری مەسیحییه ت و بە مەسیحی بونی ئەلمانییه کان، سەرلەنوی راپە کراودتەوە دارپىژراودتەوە.^(۱)

رەنگە لىرەدا شياوی باس بىت ئەگەر بلىيئن ئەو کارەی هىرەدەر Johann Gottfried Herder لەبارەی روحى مەسیحییه کردی، کارىگەرىيە کى زۆرى بۆ سەپاندىنى چەمکى گايىست Geist و بە کارهەتىنانى وەکو چەمكىكى تايىېت و جياواز بە كولتسورى ئەلمانى ھەبۇو. بەلام، جىنگىرەرنى ئەم چەمکە لەنیو جەركەي كولتسورى ئەلمانى، لەگەن ھىيگەل دەستى پىكىرددووھە تا ئىستاش درىيەھى.

(۸)

لە كۆتايى ئەم شىرقەيەدا، پىويىست دەكەت ئامازىيە کى وردىر بۆ ناوى كتىيە كەمە ھىيگەل بکەين (فینۆمىتۆلۆژىای گايىست)، تاوهەك بىزانىن ناوى ئەم كتىيەي خۆي لە كۆتۈھەنەتەوە بەچ مانايەكىش بە کارهاتووه. وشە يا چەمكى فینۆمىتۆلۆژىا-Phenomenology - دىياردەگەرایى خۆي لە بىنهەچەدا لە وشەيە کى گىركى كۆن وەرگىراوە بە مانای لوڭوس Logos، ئەم وشەيە وەکو چەمكىكى لەنیو كولتسورى يۇنانى كۆن و شارتانىيەتى ئەوروپى دواتردا، کارىگەرىي زۆرى ھەبۇوە بە ماناي جياوازىش بە کارهاتووه. دواتر لە بەشىكى تايىېت ئەم پرسەي لوڭوس، بە درىيە دەخەينە رۇو، لىرەدا تەنبا ئىش لە سەر ماناي چەمكە كە دەكەين.

وشەي لوڭوس دەكانە: وشە، عەقل، تىيۆر، بىرۇر... تاد. بەلام وشەي فاینۆمىنۇن Phainomenon بە ماناي (ديار) بە كاردىت و لە سەدەي حەقدەيم هاتۇتە ناو زمانى ئەلمانى. وشەي فاینۆمىنۇن Phainomenon بە ماناي (ديار) و كىدارى فاینېستىاي Phainesthai بە ماناي (ديار دەبىت)، دوو وشەي ئالۆزىن و بەچەند مانايە كى جياوازىش بە كاردەھىيىرەن. (ديار) يا (ديار دەبىت) بۆ رەوش و بارودۇخى ئىستاۋ كاتىيە. (ئەوەي دىيار دەبىت)، (دەبىت، دەبىنرىت و دىارە) بەھەر دوو ماناي راستەو خۆي وشە كەمە مانا خوازىيە كەم وشەيە.^(۲) لىرەوە چەمكە وشەي Phenomenology - دىياردەگەرایى بىرىتىيە لە توپىشىنەوە لىكۆلىنەوە لە دىياردەو شتە دىيارو بىنراوە كان.

ئەم وشەيە بۆ يەكە مجار لەلای (ج. ه. لامبىرت) لەنیو كتىيىنگىدا بەناوى (ئۆرگانۆنى نۇى، يا چەند ئايىيايەك لەبارەي لىكۆلىنەوە دەلالەتى حەقىقتە جىاكردنەوە لەھەلەو گومراپۇون) بەكارھىتىراوە كە لەسالى (١٧٦٤) نۇوسىيويەتى و بلاۋكراوەتەوە. ئەم كتىيە لەچوار بەش پىكھاتبۇو، كە برىتى بۇون لە:

(١) تىۈرىك لەبارەي ياساي بىركردنەوە.

(٢) تىۈرىك لەبارەي حەقىقتە وەكو ئەوهى دىزى ھەلەيە.

(٣) تىۈرىك لەبارەي دەلالەتى ئايىداو شتەكان.

(٤) دىاردەگەرايى يَا تىۈرىك لەبارەي دىار.

لەبارەي بەكارھىنانى چەمك لەلای ھىيگل، گايىست وەك نموونەيەك.

(٩)

ئەگەر تەماشاي كۆي كتىيە كانى ھىيگل بکەين، بەرۇونى بەر زمانىنىكى وشك و ئالۆز دەكەوين، ئەوه قىسى ئىيمە نىيە وەك كوردىك كە ھىيگل بەزمانى تر دەخوينىنەوە، بەلکو قىسى بەشىك لەنۇسەرە بېرىارە ئەلمانىيە كان خۆشيانە. بەشىك لەو ئالۆزىيەن نىيۇ زمانى فەلسەفى ھىيگل، پىوەندى بەشىوازى بەكارھىنانى چەمك و دەستەواژەر زاراوە كان ھەيە.

بەشىكى زۆرى ئەو چەمکانەي ھىيگل ئىشيان لەسەر دەكات، بۆ نموونە چەمكى وەك گايىست، ھەرگىزاو ھەرگىز بەيەك مانا بەكارىنانەيىت، بەلکو ئەو چەمك ھەلگرى ھەموو ئەو مانيانەي پىشۇوتى خۆيەتى، ھەلگرى ھەموو مانا كۆنە كانى خۆيەتى، ھەر لەگەل گرىكە كانەوە تا دەگاتە سەردەمى ھىيگل خۆي. لەو حالەتەشدا ئىيمە دووچارى كىشە ئالۆزى تىيگەيىشتەن لە چەمك و زاراوە كانى دىين.

ئەو كارە لەلای ھىيگل، پىوەندى بەكۆمەللىك پىنسىپى تايىيەت بەخۆي ھەيە. لەلایەك، چونكە ئەو بەردوام بایەخى زۆر بەمېزۇو دەدات، بەتايىيەتىش بەمېزۇو فەلسەفە، بۆيە لەميانەي ھەلھىنجان و ئىشىركەنلى لەسەر فەلسەفەي كۆنلى گرىكى و قۇناغە كانى دواتر فەلسەفە تا دەگاتە دىكارت و كانت و ياكۆپى و فيشتمو شلىنگى

هارپی، پیتی وايه ئهو چەمکەی پیشتر لەلایەن فەلسەفە کارانەوە بەکارھاتووە، ئەگەر ئەویش بەکارى بىنېتەوە ماناپە کى تازەپەشى پېبدات، بەلام دەبىت لەھەمان كاتدا دەبىز بتوانىت وەكۆ چەمکىك ھەلگرى ماناپەنى پېشۈوتى خۆى بىت.

لېرەدا ھېنگل ئەگەرچى دىت
ماناپە کى تايىھەتى خۆى بە
ھەندىك لەو چەمکانە داوه، بۇ
نمۇونە بەچەمکى گايىت، بەلام
دىسان گايىت ھېشتا ھەلگرى
ھەموو ماناپەنى خۆيەتى لەنېي
كولۇورى زمانى ئەلمانىدا.
بىڭۈمان كارى لەم شىۋىدە، دەبىتە
ھۆى دروستكىرىنى كېشەو ئالۇزى
لەلای خويىنەر لېكۈلەران.

دەستنېشانكىرىنى ماناپە کى
تازە بۇ زاراوه و شەيەك، داتاشىنى
چەمكىكى تازەو كارىكى ئاسان
نېيە، چونكە جىل دىلۈز لەكاتى
پېنناسەكىرىنى فەلسەفە كارىدا،

جەخت لەوە دەكاتەوە دەلىت كە بىرتىيە لەچەمكسازى و داتاشىن و داهىنەن و
دروستكىرىنى چەمك. لېرەدا كاتىك ھېنگل چەمكە كۆنەكان بەكاردىنېتەوە، ماناپە
تازەپەشىت و بەتىكەپەخشىتى تازەو ماناپە تازە بەكاريان دېنېت، چونكە لەو
باوەرەدایە فەلسەفە كار دەبىت بەقۇولى رۇبچىتە ناو ئىشەكە خۆى، بەقۇولى راپېنېت و
فەلسەفە كارى بىكەت.

خۆ ئەگەر ئەمەن بۇ نەچۈرۈچە سەرە نەيتوانى بەو شىۋە قۇولە لەنېي خۆى راپېنېت،
پېنېت دەكەت چاودىرى و شەو چەمكە كان بىكەت، مىئۇرۇ و شەو چەمكە كان بىزانېت و
بناسىت، باكىراوندە كەيان شارەزا بىت، بىزانېت چۈن و كەن و لەكۈن و لەسەردەستى كىن
گەشەيان كەدووھە ماناپە تازەپەشى و دەرگەرتووھە گۆرەوان، فيېبىت لەكۈن بەكاريان دېنېت.

(۱۰)

لەبەرئەوەی ھىڭل پىتى وايە فەلسەفە جىڭگاي ھىچ جۆرە گريانەيەكى پىشۇھەنەو پىشىنەي تىدا نابىتەوە، بۆيە پىويست ناکات ئەو چەمکانە لەلاي بىريارو فەلسەفە كارانەوە بەشىوەيەكى رۇون ديارىكراو دەستنىشان بىكىن، نابىت فەلسەفە كار بىت لەسايەي گريانەيەكى پىشۇھەنەو بەخويىنەرى خۆى بلېت لىرەدا ئەو چەمە بەو مانا يە بەكاردىنېت، يان لەويىدا چەمكىيەكى تر بەمانا يەكى تر بەكاردىنېت.

لىرەوە ھىڭل پىتى وايە بەھۆزى نەبوونى ھىچ گريانەيەكى پىشىنەو پىشۇھەنە، بۆيە ھەر وشەو چەمكىيەش لەميانە ئىشكەرن لەنیو فەلسەفە، مانا يەكى تايىھەت بەخۆى وەردەگرىت و بەپىي پوانىن و روانگەي فەلسەفە كارو خودى نۇوسەرەكەي دەبىت. ئەو چەمكە و شەيە لىرەدا دەبىتە بەشىك لە فەلسەفە جىڭگاي خۆى دەكتەمۇدە، بەلام ھەلگرى مۇركى ئەو بىريارو فەلسەفە كارەيە كە دايىدەھىنېت، ياشەمى پىددەرات.

ھىڭل لەميانە بەكارھىنانى چەمكى گايسىتەوە، بەشىوەيەك ئىشى كردووە كە دەتوانىن ئەوھا وەسفى بىكەين و بلىيەن وە كو ئەوھىپە پرۆسەيەكى فەلسەفە - مىژۇوبى لەسەر ئەو چەمكە دامەزرانىت. لەلايىك ئەو چەمكە بە مانا باوهەكى خۆى بەكاردىنېت، ئىنجا دېت لەميانە پرۆسەيەكى بىركەنەوە لەميانە پىشت بەستن بە باكىگەوندىكى قۇولى مىژۇوى فەلسەفە، مانا ئەو چەمكە گەشە پىددەرات و مانا جىاوازى پىددەرات. لەگەل ئەوھىدا، ھەمېشە ئەو چەمكە تازەيە، بەشىوەيەكى شاراوه، ھەلگرى ھەموو مانا تايىھەتىيە كۆنەكانى خۆيەتى. چەمكى تازە داتاشراوو بەرھەمهاتوو، ياشەقسى دۆلۈز چەمكى داهىنراو، پارىزگارى لەو رېرەوە دەكات كە لەپايدەوە هاتووەو لەئىستادا پىي گەشتىووە. ئەو جوولەيە، يەكىكە لەو ھۆكارانەي وَا لە چەمكە و شەيە تازە دەكات، ھەر چەندە داتاشراپىت، ھەرچەندە ئىشى لەسەر كرابىت و ھەمواركرابىت، بەلام ھەمېشە دەتوانىت بەمانا كۆنەكەي خۆى بەكاربەيىتىتەوە.

ئىنجا يەكىكى تر لەتەكىكە زمانەوانىيەكانى ھىڭل، برىتىيە لەوھى ئەو چەمكە تازەيەي، تەنبا پىشت بەتىيگەيىشتىنى تازەو زاراوه و شە تازە كە نابەستىت، بەلكو شىوارى بەكارھىنانى لەنیو سىستەمى و شەكان، گرنگىيەكى زۆرى ھەيە. ئەو حالەتە بەتايىھەتى لەكاتى ئىشكەرن لەسەر چەمكە ھاوشىوە لىكچۇوە كان بايەخىكى زۆرى ھەيە. ئىمە

له میانه‌ی تیگه‌یشتندو خویندنه‌وهمان بُو سیسته‌می دیالیکتیکی له لای هیگل، ده‌توانین باشتر له داتاشینی چه‌مک و شه‌سازی نیو زمانی هیگل تیگه‌ین، چونکه شیوازی ئیشکردنیشی له باره‌ی زمان، تهرزیکی دیالیکتیکیانه‌ی هله‌گرتوده. ئهو فورمه دیالیکتیکیه هیگلی وا لیکربو له نیو چه‌مک و شه‌کاندا ئیش له سه‌ر مانا‌ی جیاواز بکات، بگره هه‌ندیکبخار به‌شیک له مانا جیاوازانه، خویان له گمل يه کتیدا ناکزک و ناته‌بان و دژکاری دروست ده‌کهن. ئیمه همر ته‌نیا له میانه‌ی خویندنه‌وه سیاقی ده‌قهه‌ه، ده‌توانین يه‌کیک له مانا‌کان به‌شه‌یه‌ک یا چه‌مکیکی له م شیوه‌یه بدین.

ئهو جیاوازیه له مانا‌ی وشه‌و چه‌مک‌ه کان، خوی له خویدا ره‌نگدانه‌وه ره‌گورپیشه‌ی کون، مانا‌ی ئه‌سلی، چینیک له‌چینه کونه‌کانی مانا، یا همر پوخساریکی تر له پوخساره‌کانی گورانی وشه‌و چه‌مک بیت. له گمل ئه‌وه‌شدا، هیگل بروای بهوه نه‌بوو ئهو چه‌مک و وشه‌و زاراویده‌ی له کوندا هه‌بووده به‌کارهاتووه، هه‌رگیز رسه‌نترو گرنگتر نین، له‌و وشه‌و چه‌مک‌هی ئهم خوی دایده‌هینیت.^(۹) هیگل بیر له‌پرسه‌یه کی می‌ژوویی ده‌کاته‌وه، پرسه‌یه‌ک له سه‌ر بنه‌مای گه‌شکردنی می‌ژوویی دامه‌زراوه‌و فینو‌مینولوژیا‌یه کی فره پوخسارو فره ماسکه.

له باره‌ی تیگه‌یشتندی هیگلیش بُو چه‌مک و وشه‌ی فینو‌مینولوژیا که پیشتر به‌کورتی ئاماژه‌مان پیکرد، لیزه‌دا هه‌ولده‌ده‌ین وردتر بچینه‌وه سه‌ری و ئیشی له سه‌ر بکه‌ین، چونکه پیمان وايه له‌ویدا ته‌نیا سه‌ردیزیکمان خستوته رهو، پیویستی به‌روونکردنه‌وه زورتر هه‌یه له باری زمانه‌وانی و مانا‌ی چه‌مک و وشه‌که.

هیگل خوی له نیو به‌شی شه‌شمه‌می کتیبی (فینو‌مینولوژیا گایست) بهم شیوه‌یه پیناسه‌ی خوی له باره‌ی گایست باس ده‌کات و ده‌لیت: "عه‌قل گایسته‌و به‌دلنیابیه‌وه پیالیستیه و له‌خودی خویدا به‌ره و حه‌قیقت بالا ددکا، هه‌روه‌ها له جیهانی خویدا وشیاره. به بوونکرده‌یی گایست ئهو جووله له پیشینه‌مان نیشانده‌دات که چون هه‌شم‌ندی وده کاتیگورییه کی پاک و ره‌وان به‌ره و ئاستی چه‌مکی عه‌قل به‌رز ده‌بیته‌وه". که‌واته، له‌پیناسه‌ی هیگل خویه‌وه ده‌توانین وشه‌ی روح به‌کاربھینین بهوه روح له‌پرسه گشتگیرییه هه‌شم‌ندی و ئاگامه‌ندییه کمیدا له جووله‌دايه و به‌ره عه‌قل بالا‌بووه. لیزه‌وه گایست پرسه‌یه هه‌وش و جووله‌ی هه‌شم‌ندییه که به‌ره و عه‌قلانییه ده‌جوولیت.^(۱۰)

(۱۱)

گوتمان فینۆمینۆلۆژیا بەمانای دیاردەناسى یا دیاردەزانى دىت، بەلام ئەو مانايمانايىكى رۇخسارەكىيە، ياخۇزى وابېشاندەدات كە ئەو مانايمان دەبەخشىت، بۆيە كەمىيەك سەرمان لى دەشىۋىنېتىو گومرامان دەكات و بەلايەكى ترماندا دەبات. فینۆمینۆلۆژیا بەپىيى بەكارھىنانى لامېرىت لهنىو كتىبى (ئۇرگانۇنى نوى) بىرىتىيە لە خۆلادان و خۆبەدورگەرن لەدىار، دىيار وەك جۆرىيەك لەودەم و گومرايى، ئەوهش لەپىناو گەيشتن بە حەقىقەتە. لە گەل ئەوهشدا، دىيار خۆزى ساختىيەكى پۇون و ئاشكرا نىيە، بەلکو دەكەويتە نىيوان حەقىقتە ساختەبىي. ^(۱۱)

لىېرەو دىاردەگەرايى ھەولددەت ئەو ياسايانە بەۋىزىتەوە لېيان بکۆلىتەوە كە دەبنە ھۆزى ئەوهى مەرۆڤ بتوانىت لە مىيانەرۇخساري دىارو بىنراوييەوە، سروشتى راستەقىنەي شتىكى لە شتەكان، دەستنىشان بکات و لىيى تىبگات. كەواتە، ھەموو شتىكى دەكەيت وەك دىاردەدەيك تەماشاكەيت و لىيى بکۆلىتەوە، لە ياساكانى تىبگەين، ھەموو ئەمانەش لە مىيانەرۇخساري دىارو بەرجەستەبۇوۇ شتەكانەوە ئەنجام دەدرىت. بۆيە مەرۆڤ دەتوانىت لە رۇانگەيەكى دىارىكراوى شتىكەوە، لايەنلى سروشتى شتەكە دەستنىشان بکات. ئەوهى دەستنىشان دەكەيت، ھەرتەننیا پشت بەلايەنلى دىارو بىنراوى شتە كە دەبەستىت، بۆيە نە حەقىقەتىيەكى تەواو دەبىت، نە ساختەيەكى تەواویش، بەلکو حالەتىك دەبىت لە نىيوان ھەردۇو باردا.

ھىيگل ھات لە بىرى ئەوهى فینۆمینۆلۆژیا بەوھەم و گايسىت بىبەستىتەوە، ھات بە دىارو بەرجەستەبۇو بەستەوە. بۆيە كتىبى (فینۆمینۆلۆژىيى گايسىت) دەكەيت ناونىشانىيەكى ترى وەك (تىبۈرىيەك لەبارەي فینۆمینۆلۆژىيى گايسىت) يىشى ھەبىت. بەلام، لېرەدا ھىيگل ئەم گوزارشته بەزىياتر لە مانايمانىك بەكاردىنېت:

- ۱- گايسىت بە رادەدە دىارە دەرەدەكەويت كە وشىارە بەباھەتىكى تر، نەوهەك بابەتى خودى خۆزى. بە مانايمانىش بىت، فینۆمینۆلۆژىيا ھاوشانى مانايمان ئەنترۆپۆلۆژىيا دەبىت وەك توپىشىنەوەيدەيك لەبارەي ئەو گىانەر بەسەر خۆيدا داخراوەو ھېشتا وشىار نىيە بە باھەتە دەرەكىيەكان. ھەرەمەها بە مانايمان سايكۆلۆژىياش دىت وەك توپىشىنەوەيدەيك بۆ روح وەك ئەوهى خۆيدا ھەيە، بى رەچاوكىدنى پىوەندى ئەو روحە بە باھەتە كان.
- ۲- دەركەوتىنى روح- گايسىت بەو سىفەتەي وشىارىيە ياخۇزى، فۆرمىيەك نىيە لە فۆرمەكانى گايسىت، شىۋازىيەك نىيە بۆ ئەوهى لە سايەيەوە تەماشاي گايسىتى پىېڭىت.

بەلکو ئەوه زیاتر وەھمیک لەخۆی دەگریت، وەھمی ئەوهى گایست پرۆسەئ تاييەتى خۆى بەسەر بابەته کاندا دەسەپىنېت. بۆيە لەلای ھىڭل وشىاربۇون بە بابەته کان شىۋاھىتكى بالا نىيە بۆ تەماشا كەرنى گایست، تەناھەت فۆرم و شىۋاھىتكى بالا ترى گایستىش نىيە، بەلکو قۆناغ و تەرزىكە، فۆرمىكە، پىويسىتە كۆپى بىكىت و پۈچ بىكىتەوە.

٣- كىتىبى (فىنۆمېنۇلۇزىيى گایست) ئى ھىڭل ھەر تەنبا يەخ بەوەھمى گشتى نىو وشىارى نادات، بەلکو بایەخ بەو توانتىش دەدات كە رەنگە بچىتە سەر فۆرم و وىئەيەك لەۋىنەكانى وشىارى و بىتىھە دەھم، چونكە ئەو بابەتەنە مەبەستىيەتى، ئەو بابەتەنە وىتىيان دەكەت، رەنگە خۆيان لەگەن بابەته رەسەنە كان ھاوشىتوو لىنگچوو نەبن.

٤- بەم شىۋوھى دەبىنин لايەنى ديارى گایست لەنیو وشىاريدا تاييەت نىيە بە قۆناغىيىكى ديارىكراو، بەلکو لايەنى ديارى بىتىيە لەو لايەنە كە لەدىارو بەرچاوه، لەسەر تەختە شانۇدايە، يا لەكتى ھەلقۇولانىيەتى لە سەرەتا كانى نىو يەقىنى ھەستىدا.

مېخائىل ئەنۇد لە كىتىبى (فەرەنگى زاراوه كانى ھىڭل) لەبارە مانا گایست دەنۇسىت: " گایست خۆى چەند مانا يەكى ھەمەيە: مانا فراوانە كە بىتىيە لە وىنە بەرايىھە كانى ھوشىارى، وەكۆ يەقىنى ھەستى، بەو مانا يەش گایست ھەر لەسەرتاواھ تا كۆتايى بابەتى كىتىبى (فىنۆمېنۇلۇزىيى گایست). بەمانا سنوردار، گایست لەسەر شانۇ دەرناكەۋىت، بەلکو تەنبا لەميانە ئىلخانى ئەخلاقىيەنە ھاوېھىشى نىوان كەسە كان دايە. ھىشتى گایست بەمانا سنوردارە كە بەتەواوى بەدى نايەت، تەنبا ئەو كاتە نەبىت كە وەك مەعرىفەي رەھا - بەدەرە كەۋىت. بۆيە ئەوهى ئېمە ناوى دەنېنەن گایست بەمانا فراوان و كەورە كەي، ھەر تەنبا بىتىيە لە قۆناغىيىك لە قۆناغە كانى گایست بەمانا سنوردارە كەي. ھىڭل ھەر تەنبا لەنیو كىتىبى (فىنۆمېنۇلۇزىيى گایست) لە گایست ناكۆلىيەتەوە، بەلکو لەنیو كىتىبى (ئىنسىكلۇپىدىيە زانستە فەلسەفييە كان) يىش لەبەشى سېيىھە مدا لىيى دەكۆلىيەتە، بەلام بەشىۋوھى كى زۆر سنوردار تر لە كىتىبى (فىنۆمېنۇلۇزىيى گایست)".^(۱۲)

سەرچاودو پەراویزەكان:

^١) <https://en.wikipedia.org/wiki/Geist>

^٢) <https://en.wikipedia.org/wiki/Geist>

^٣) هەرتەنبا بۆ پۈونكىرىدەن وە ئامازە بۆ ئەرە دەكەين كە ئىمام عەبىلوفەتاخ ئىمام خۇى ئەو چەمكەى بەماناي پوح وەرگىپاوهتە سەر زمانى عەرەبى، لەنیۆ ئەم كىتىبە مىخائىل ئەنۇدىشدا كە ئىمە كىدوومانەتە سەرچاوه، دىسان ھەمو گايسىتكانى بەماناي پوح وەرگىپاوه. ئىمە بۆ پاراستنى ئەمانەتى وەرگىپانەكە، وشە گايسىمان بەپوح داناوهتەوە، بەلام پىيىستى دەكىد ئەو پەراویزەى لەباره يەوه بنووسىن.

^٤) ئەو بۆچۈونەي هيڭل لەنیۆ پىيىشكى كىتىبى (فېنۇمىنۇلۇزىيائى گايسىت) ھاتووه.

^٥) معجم مصطلحات هيجل، مىخائىل انۇود، ترجمە: امام عبدالفتاح امام، منشورات المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ص ٥١٣.

6) <https://de.wikipedia.org/wiki/Geist>

^٧) معجم مصطلحات هيجل، مىخائىل انۇود، ترجمە: امام عبدالفتاح امام، منشورات المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ص ٤٠٢.

^٨) معجم مصطلحات هيجل، مىخائىل انۇود، ترجمە: امام عبدالفتاح امام، منشورات المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ص ٤٠٢.

^٩) معجم مصطلحات هيجل، مىخائىل انۇود، ترجمە: امام عبدالفتاح امام، منشورات المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ص ٤٠٤.

^{١٠}) چەند سەرنجىڭىك دەربارەي چەمكى گايسىت: ھۆش يان پوح، ئىسماعىل حەمەئەمین، كولتۇر مەگەزىن، (٣٠) ئايار ٢٠٢١.

^{١١}) معجم مصطلحات هيجل، مىخائىل انۇود، ترجمە: امام عبدالفتاح امام، منشورات المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ص ٤٠٢.

^{١٢}) معجم مصطلحات هيجل، مىخائىل انۇود، ترجمە: امام عبدالفتاح امام، منشورات المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، ص ٤٠٥.

چەند سەرنجىك دەربارەسى چەمكى گايىست "ھۆش يان بۇج

ئيسماعيل حەممە مىن

چەمكى گايىست Geist چەمكىيكتى ئالىزو فره پەھەندە، چەمكىيكتى وەرگىيرانى بۇ كوردى و زمانە كانى دىكە ھەميشە پې گرفتە، لەبەر ھۆكارييكتى سادە، چونكە ئەم وشەيە تەنها قۇولىيەكەي لەزمانى ئەلمانىدا بەرجەستە دەبىتەت و وشەيەكى ئەلمانىيە و ھىچ وشەيەك نىيە لە زمانىيکى دەرەوە ئەلمانى جىيگەي بىگرىتەوە. لەگەلن ئەمەشدا لە ھەمۇو زمانە فەلسەفييەكانى دونيادا بەكوردىيەتەوە ھەولىيانداوە ئەم تىرىمە ئەلمانىيە نىزىك بىكىتەوە لەزمانى وەرگىيرداو، ھەربۆيە مەبەستى ئەم گوتارە ھەندىك رۇونكىردنەوەي ھەزارانەيە لە پەراوىزى چەمكى گايىستداو ھىچىتە.

هر وەك ئاشکراشە كتىبى (فىنۆمۆلۆزىيائى گايسىت) ئى بەناوى (فىنۆمۆلۆزىيائى ھۆش) وەرگىپەراوەتە سەر كوردى. مامۆستاي ئازىزمان "د. موحەممەد كەمال" ئەم كاره گەورەيەي گرتە ئەستۆي خۆي، بەھۆي مامۆستاي ئازىزمان كتىبخانەي فەلسەفي كوردىي لەم كاره گەورەيە بى بەش نەبۇو. لەم كتىببە و ئىدى ئىمە بەرامبەر ھىنگل دەبىنەوە، بەئام بە كوردى، د. موحەممەد كەمال ھىنگلىكتىمان دەخاتە بەردەم كە بە كوردى دەدويت و چەمك و دەستەوازەو گەمە زمانەوانىيەكانى كوردىن، بەمەش زمانى كوردىي لە ئاستىكى فەلسەفەيى بالا و ترانسېندينتالدا گفتۇگۇ فەلسەفە و فىنۆمۆلۆزىيائى كانى خۆي دەست پىيەدەكتە. لىزەوە ھىنگل لە بىركردنەوە ئەلمانىيەوە باز دەداتە ناو سىستەمى بىركردنەوە فەلسەفيانەي كوردىيەوە. بەماناي، لەم كتىبە گرنگەوە د. موحەممەد كەمال ھىنگلىكتىكى كوردىي دەخاتەناو كايىھى بىركردنەوە كوردىيەوە، بۇ ھىچ نا، تەنها بۇ ئەوەي زمانى كوردى لەناو سىستىمى بىركردنەوە ھىنگلىيدا سنورەكانى لۆكالىيەت بۇ گفتۇگۇ گەورەكانى جىهان بېھزىتىت و بەرەو رۆحى جىهان و ھوش و ئاگامەندىبى دىاردەناسى بچىت. ئەم گوتارەش ھىچىت نىيە جىڭ لە پەراوىزىيەكى بچوڭ نەبىت، لە تەنيشت ھىنگلە كوردىيەكەدا بولەبۈللى فەلسەفيانەي خۆي دەكتە. لەم بولەبۈلە فەلسەفييەدا ھەول دەددەم دەربارەي چەمكى (گايسىت - Geist) بدويم و حەزدە كەم چەند سەرخىنلىكى دىكە بىخەمەپو كە دەشىت بەرچاۋ روونىيەك بىت بۇ خويىنەرى ئازىزى ئاشقى مەسەلە ھزرىي و فەلسەفييەكان، ھەرەوەها بەرچاۋ روونىيەك بىت بۇ تىيگەيشتنى خوشم دەربارەي گايسىت.

ئىنگلىيزەكان چەمكى گايسىت der Geist نىزكەدەخمنەوە لە وشەي (Mind) كە (ھۆش) دەگرىتىمەوە. مامۆستاي ئازىزمان د. موحەممەد كەمال لە وەرگىپەرانەكەي ھىنگلى بە (فىنۆمۆلۆزىيائى ھۆش) وەرگىپاوه. بىڭومان ھىچ قىسىيەك لەسەر ئەوە نىيە كە دكتۆر حەمە كەمال بە وەرگىپەرانى دوو كتىبى گرنگى جىهانى فەلسەفە (بۇونو كات) مارتىن هايدگەر پاشان كتىبى (فىنۆمۆلۆزىيائى رۆح) گەورەتىرين دامەززاندى لە زمانى كوردىدا دەستپىيەردووە توانييەتى فەلسەفە لەبوارى ئاوتۆدىكتاتەوە (خۇفيڭكاران) بگوازىتەوە بۇ زمانىيەكى دەزگايىي فەلسەفييەنەو بەمەش كۆتايى بەو وەھمە هات، كە دەيانگۈوت " زمانى كوردى زمانىيلىكى ديارىكراوە زانستى و فەلسەفە نىيە، جىڭ لە چوارخشته كىر كلاسيكىياتى شىعىرى و كورتە چىرۇك نەبىت، زمانى فەلسەفە زانست و رۆمانى گەورە نىيە. بىڭومان قىسە لەسەر ئەوە نىيە كە ئەم بىرپەرييە ئەقلەيەتى داگىر كەرانى كوردىستانە

که دهیانهویت مرؤشی کورد بخنه درهودی زمان و فلسه‌فه و فیکرو میژوهو همر خویان بالا ددست غایشگه، ئیمهش تنهها له ریزی دواوه هزو رو رهخنوه فه‌لسه‌فهدا و درگرو و درگیپری کاره گهوره کان بین له زمانی ثهوانهوه، نهک لمسه‌رچاوه ثورجینالله‌کهیوه، که ئیستا خوشبختانه زمانی کوردى بۆ و درگیپرانی کاره گهوره فه‌لسه‌فیه کانی خوئشاوا چیتر پشت به عهربی و تورکی و فارسی نابهستیت. سوپاس و خوشمویستیمان بۆ هه موو ثهوانهی و دک سهربازی ون ئەم ئەركهیان له خوگرتووه، بەتاپیت مامۆستای ئازیزمان د. موچه‌مەد کەمال. خوشبختانه ئیستا کتیبخانه کوردى و زمانی کورده بەھوی بەرھەمە کانی ئەم بیست سالهی دوایی، له باکورو باشور، بۆته يەکیک لەزمانه دهوله‌مەندو پر فەرھەنگه کانی دونیاو کوردلۆژی بۆته زانستیکی گهوره له زانکۆکانی دونیا دەخویتیریت. بەلی ئازیزام، د. کەمال هاتو بە ودرگیپرانی مارتین هایدگەر و هیتلر دوو کاره گهوره سەلماندی که زمانی کوردى زمانیکی فەلسى فى قولەو کاره گهوره کانی جيھانی لەناو ئەم زمانهدا جىگەیان دەبىتەوە. بىگومان ھولە کانی ھارپیانی نوسەريش لەم بوارەدا هەمان ئەركى بەجىنگەياندووه دەستى هەموویان دەگووشم.

لەم سەرنخەوە دەستپېتە کەم و دېمە سەر چەمک و واتا و شەی گایست Geist و لەو بپوایەدام دەشیت بەرامبەر و شەی (Mind) و (Spirit) بودستین و بیتلن "ئەم و شە ئىنگلىزىيە کە مامۆستای ئازیزمان (د. موچه‌مەد کەمال) بە (ھۆش) و درگیپراوه دەماخاتە بەرددەم چەندەها بپوراى دژبىيەك و گەتوگۈيەكى ھەمەلايانهوه.

يەکەمیان: و شەی گایست لە ئىنگلىزىدا بە Mind و درگیپردریت، بەلام ئەگەر لە بەرددەم مایند Mind بودستین، ئۇوا بۆمان دەردەکەوتیت کە ھەرگىز مانا پپواپە کەی Geist گایست بەرجەستە ناکات، چونکە مایند - ھۆش ھەمیشە تاکە و ناکریت بە کەسى سىپەم و ھەمیشە کەسى يەکەمە و سوپىكتىقە. بەلام بو کەسى سىپەم و ھەروەها بۆ کەسى يەکەم و بۆ شەکانىش (تۆجىيەكت و تۆجىيەكتىقەيشن) بەكاردیت و دک گایستى جىھان "Weltgeist" - لىردا ئىنگلىز ھاتۇن بۆ رەگە لاتىنييە قولۇ و دىرىنە کە گەراونەتموە Mind، يان واز لى هېتىناوه بەرەو (مانا رۆحىيە کەی) رۆيىشتۇن، بۆ ھىچ نا، تەنها بۆ ئەوهى خويىنەرى ئىنگلىز لە چەمکى گایست نىزىك بکەنمهوه ھاتۇن و شەی سپىرىت رەق-Spirit يان بەكارھېتىناوه. لىرەو سپىرىت ھەم مانا رۆحىيە کەی دەگەيەنىت و ھەم ئىلھامبەخشىيە لە شتىك و ھەم دوور دەکەوتىه و لە مانا ئايىنېيە مىتابىزىكىيە کەي

سەدەھى ناواھرەست، كە گيانيھ، يان زىلەمە بە ئەلمانى Soul و سۆلە die Seele بە ئىنگليزى، لىرەوھ هەمو مەسىلە دەروونى و عيرفانىيەكان، مەسىلەي گيانىن نەك رۆھى. لە زمانى ئەلمانىيادا خەمى گياني Seelsorge ماناھى كى ثايىنى قولى ھەيە كە كلىيسي كاتولىكى و ئىغانگيلوم قەشەكانى، وەك ئەركى خۈيان بەرامبەر ئىمانداران و تەنانەت بى ئىمانە كانىش پىنى ھەلدەستن. ئەويش گويىگرتۇن و راۋىنۇ گفتوكىيە لە گەلن مەرۆقە كان كاتىيەك بە دەست گرفتىكى دەروونىيەوە دەنالىتن. لىرەوھ رۆح گايىست سپېرىت Spirit جودا دەبىتەوە لەمانا گيانيەكەي، چونكە رۆح، گايىست، هەم ماناھى ئەقلەيە كە ش دەگەيەنېت - كە فيرىشتاندە بە ئەلمانى Verstand و لم بارەدا Spirit نىزىكتە لە Geist كە ئەقل و دەروونىش، ھەناسە دەگەيەنېت. بەلام كاتىيەك بە (ھوش) و درىدەگىرپىن ئەوا نىزىك دەبىنەوە لە مايند Mind ئەمەش وەك گۆتم تاكە كەسىيەو سەبېتىكتە، ناتوانىت ئۆبۈزىكتىش لە خۆى بگرىت. جىڭ لەو و شەرى (ھوش) و (ئاگامەندى) لە (كىدار) دانو زياتر بۇ كەسى يەكەمن، بۇ من و منىتىن نەك بۇ ئەو شەتكان. ھوش بە سوبېتىكت، سوژەو كەسەكەو پابەندە، كە مەرۆق لە ھوش خۆى چوو، چىدى ھوشى نامىنېت، بەلام رۆھى دەمېنېت.

راستە ھوش و شەيەكە لە چەمكى (گايىست) نىزىكمان دەخەنەوە، بەلام بە نیوھ ناچلى، بەلام رۆح زياتر هەم ناواھ دەچىتەن وەك گۆتم تاكە كەسىيەو سەبېتىكتە، ھوش زياتر سەبېتىكتەو لە خودەو نىزىكەو بە زەممەت دەچىتە ناو ئۆبۈزىكتەوە وەك (رۆھى جىهان) زياتر رۆھى شتۇ ھەبوومان پىتەلەت وەك لەوەي بلىيەن (ھوشى جىهان) چونكە لە كوردىداو تەنانەت وەك Mind كە (ھوش) و زياتر بۇ كەسى يەكەمەو چۈننى بۇ ناو زۆنى كەسى سىيەم زەممەتەو ھەنگەشەلىيە.

دەۋەم: لە كوردىشا ھەروايدى، ھوش زياتر بۇ كەسەو بۇ سوژەي، بۇ سوبېتىكتە، بۇ خودە، كورد دەلىت "ھوشى و بەردا ھاتەوە... يان دەلىت" بى ھوش بۇو... ھوش ھەميشه پابەندە بە سوبېتىكت - يان بلىيەن سوژەوە خودى كەسەكەوە، ھەميشه لەم چوارچىۋە زمانەوانىيەداو ھەم لەچوارچىۋە ئۆبۈزىكتىغىبۇون و بەشتبووندا كورت دەھىنېت، بۇ نۇونە" گرانە بلىيەن (ھوشى جىهان) و چونكە لە زمانى كوردىدا ھوش ھەميشه پابەندە بە كەس و سوبېتىكت و خودەو ناچىتە ناو سىنورى كەسى سىيەم و شتەوە. ھەربىيە لىرەدا كورد بەگەرانەوە بۇ رۆھى شتەكان و ئۆبۈزىكت دەلىت" رۆھى كردووھ بە بەردا. رۆھى تىدا نەماوھ يان دەلىن" دەقىكى بى رۆھە، موزىكىتى بى

رۆحه...تاد. لیزەدا کورد نالیت (ھۆشی تىدا نەماوه يان ھۆشی کردووھ بەبەردا) ياخود لە نۇونەيەکى تىدا كاتىك شەربەتىك دەخۆينەوە وەسفى دەكەين دەلین" رۆحى ھەنارەكە خۆيەتى...تاد. كەواتە لیزەدا رۆح ھەم زىنەگىيە و ھەم تۈرۈنىلىتىيە و ھەمۇر زىنەگىيەكىش ھۆشىيکى خۆى ھەيە، بەلام ھۆش زىاتر خودى كەس دەگىرىتەوە كە مەرۆفە. هەر بۇيە دەشىت لە زۇربەي شويىندا بى ترس (رۆح) بەرامبەر گايىست، Geist، بەكاربەھىنین، بەتاپىيەت لە تىيەمەكانى وەك (رۆحى جىهان) و رۆحى شتەكان و زۆرىتە.

سييھەم: ناكىريت گايىست (رۆح) لەدەرەوەي زانست بىيىتەوە، ياخود ناكىريت تەنها بەمانا ئايىنە-تى يولۇگىيەكەي راۋە بىكىت. چونكە ئىيمە لەبەردىم مانا يەكى گەورەتىيداين كە گايىست ھەم پەكى لەناو ئەقلدایي و ھەم لەناو تاك (ئىيندىشىدیوم) و ھەم وەك لە ئەنتىكادا (گىركى كۆن) ھاتۇوھ كە گايىست بەرامبەرە بە لۇڭۇس Logos كە لەھەمان كاتىشىدا ماناى ئەقل دەگەيەنیت. ياخود بەرامبەرە بە نوس Nus ياخود تىيمۇس Thymus كە لە دراما كانى ھۆميرقس بە "ئازەزۇو، دەرۇون، سۆز، ھەناسە، بەكارھېتىراوە. لاي پلاتۇن لە دىيالۇگى (كۆمار) و لە (فایدرەس) بە (دەرۇون) ياخود بە لۇڭۇس وەسەنگىراوە، كە مەرۆف بەرەو ئىرسو زالىكىدن و خۆشلەكىدن بۇ ئىرسو راپىتچىدەكت. لیزەوە لاي پلاتۇن (ئەفلاتۇن) لۇڭۇس بەكارھاتۇوە. ھەمۇر ئەم چەمكانەي وەك لۇڭۇس Logos، تىيمۇس Thymus، نوس Nus و دايىن Dymon و ھەناسەدان و رۆح و دەرۇون، لە يۈنانىدا دەچىتە ناو چوارچىيە پىتناسەي فراوانى گايىست لە ئەلمانىدا.

چوارەم: لە فەرھەنگى فەلسەفي ئەلمانىدا دەربارەي وشەو چەمكى گايىست باس لەوە كراوه" كە وشەي Geist لەزمانى ئەلمانىشىدا ناتوانىت تەواو يەك پىناسە وەربىگىت، چونكە ئەم چەمكە خۆزى بەسەر چەندەها چەمكى دىكەي وەك ھۆشمەندى، ئەقل، رۆشنىيرى و پېنىسىبى نىيەكى مەرۆف و زۆرىت پەرشەدەكتەوە. بەمانا گايىست لەھەر كاتىگۈرۈ و چوارچىيە دىكە مانا يەكى جىاوازلىرى وەردەگىرىت وەك لەوى دىكە.^(۱)

ليزەوە دەبىنин وشەي گايىست لە خودى زمانى ئەلمانىشىدا كىشەبەندىي خۆى ھەيە و پرۆبلىماتىكەو ناتوانىت كە ئەلمان زمانىك كە پېسىاري گايىستتلى دەكت يەك مانا و وەلامى پى بېھخشىت. لیزەدا (گايىست) دەشىت ھۆش بىت لە مانا ئاڭامەندىيەكەي و دەشىت رۆح بىت لەمانا گەورەكەيداو تەواو نىزىكە لە تىيەمە ئىنگىلەزىيەكە كە Spirit

سپیریته. لەم خاللەوە کاتیک ھۆش وەک وشەیە کى خودىيى و سۈزۈيى بىت، ئەوا ناتوانىت بچىتە ناو ئۆبىيكتەوە، بەلام دەتوانىن (رۆح) بۇ تىيگەيىشتەن لە رۆحى شتە كان بە کاربەھىيىن، بۇ نموونە” (رۆحىيىكى ثازاد) كە ئەبىستراكتە، يان وەك (رۆحى جىهان)، كە بىيگومان ئەمە لە (جىهانى رۆح) جودا دەبىتەوە كە مانا ئايىنى و رۆحانىيە كە دەگرىتەوە. بەمۇرە بە گەرانەوە بۇ كېشەبەندى وشەي گايسىت لە زمانى ئەلمانىداو بە پشت بەستان بە گرفتە ئەكادىيەكانى بازنهى فەلسەفى ئەلمانى، مانابەخشى و اتابەخشى گايسىت Geist جەخت لەوە دەگرىتەوە” كە ئەم وشەي بە پاپەندىبۇنى بە وشەي دىكەوە ماناى دىكە وەردەگرىتە دەچىتە كاتىگورى دىكەوە. هەر لەم بىرۇرا زانستىيەوە دەتوانىن” ھۆش بە کاربەھىيىن و لە كىداردا ئاكامەندى و لە شتە كاندا رۆح بە كار بەھىيىن وەك” رۆحى ئەم چەرخەو رۆحى شتە كانو... تاد.

پىئىجمە: گىرفتى گايسىت Geist لە خودى فەلسەفەدا. وەك لە سى خاللەكەمى سەرەوە ئاماژەمان پىيدا گرفتىكە لە رووى چەمكسازىيەوە (تىيرمىنitolوگى – Terminologie) بەيمىك رىستە يان يەك واتا شىرۇقە ناكرىت، بەلکو رەكەكانى دەگەرىتەوە بۇ جىاوازى پىناسەو بە كاربىدىنى ئەم تىيرمە لەلایەن هەر فەيلەسوفىيەكەوە لە ئەويىز. بۇ نموونە ئىمانۆيل كانت دەلىت ”من نازانم گايسىت ھەمە يان نا؟ من نازانم گايسىت ماناى چىيە؟ نازانم ئايا گايسىت بۇنى ھەمە؟”.^(۲) لېرەوە گايسىت ھىچ ماناىيە كى دىيارىكراوى نىيەو لەتارىكىدai، چونكە لە بىركىدنەوە ئەقللى پەتى كانتىدا، شتە كان (لە خودى خۇياندا ئەقلانىيەوە بەر توخەكانيان دەكەوين. لە دركىيىكىرنەوە بە پرۆسەيە كى مەعرىفانەدا شۇرۇدەيىنەوە لە شتە كانى چواردەوربەرمان تىيەگەين، لەدواى ئەزىزەن، بە پرۆسەيە كى ئەقلانىدا تىيەپەرىن بۇ بىپارپادان، ئەمەش (ئەقلانىيەتى بىپارپادە) كە لەسەر بىنەماى دركىيىكىرن و لەناو ئەزىزەن مەعرىفييەدا كارى خۆي دەكات. لېرەوە گايسىت لاي كانت ونە، خىۆيىكەو لە مىشكى خۆماندا بۇنى ھەمە، بەلام لەپىگەمى مەشقە ئەقلەيەكانمان بۇ گەيشت بە شتە كان و چواردەوربەرمان دەمانگەيەننە بىركىدنەوەيە كى ئەقلانى، تا تىيەدا بەتوانىن رەش و سېلى لە يەكتە جودا بەكەيىنەوە. لەو كاتەدا لە ناو شويندا، لە جەستەدا، لە ناو چىيۇدەيە كدا، ھەست بە گايسىت دەكەين.

لېرەدا من وشەي (چىوه) بە وشەيە كى نىزىيىكى (راوم Raum) تىيەگەم، چونكە چىوه ئەو فەزايىيە كە بۇنىيىكى دىيارىكراوى ھەمە هەم بۇ دىيارىكىرن وەك لە چوارچىوهدا،

ياخود بۇ ديارىكىرىدى بازنهيمك
كە چىوهكەي ديارى دەكەين،
ياخود وەك كورد دەلىت“
چىوه زەۋىيەكەمان شورا
كىردووه، پەرژىن كىردووه. لېرەوه
چىوه ئەو بۆشايىھە كە شوين
دياري دەكات و شوين و مانا
رەمىزىيەكانى بونى شتىك،
دروستدەكات. بەبىچىوه شوين
دروست نايىت كە بتوانىن تىدا

لە زەمنىيەك تىبگەين. لېرەوه چىوه-رەوم لەناوخۇيدا مانا قوللۇ سمبولىيەكانىشى
لەگەل خۇيدا ھەلگەرتۇوه، كە ئىدى دەشىت ئەمە چىوهكى زىنگەمىي بىت، ياخود
چىوهسازىيەكى كۆمەللىيەتى بىت، يان مۆرالى بىت. بەلام شوين رەوم نىيە بهمانا قوللۇ
فەلسەفيەكەي تەنها سۇورىيەكى ديارىكراوى فىزىيکى، بەلام كاتىكى شوين لەگەل زەمنى
كاتىكى ديارىكراوو سۈزەدا لىتكەدرىت بەرەو مانا قوللەكەي دەروات كە دەبىتە
ژورىيەك، شوينىيەك، زىنگەمىيەك، چوارچىوهكى مۆرالى يان سىياسى يان ئايىنى، لە
دواجاردا لە چىوهكاندا“ ئايدياكان، سۈزەكان، خودەكان، رۆحەكان كۆدەبنەوە كار لە
يەكتىرى دەكەن.

بەگەرانەوە بۇ تىبگەيشتن لە گايىست لەناو چىوهدا، كانت پىشىنيارى ئەمەمان بۇ
دەكات كە“ چىوهكەي بەھىنинە بەرچاومان، دەشىت مەركانەيەك بىت، ئەو ماتريالانەي
دەخريينە ناو ئەو مەركانە كە كۈپەكەوە دىرى بۆشايى ناو مەركانە كەن و (خۆخزىئەرن) بۇ
ناو چىوهكەي مەركانە كە، كە سەرەتا بۆشايى بۇوه پىپۇتەوە. لەو چىكە ساتەوە كە
ماتريالە نوييەكە، توخمە نوييەكان، مەركانە كە پىپەرەتەوە، ئەوا خۆى فرواندەكات
تاوهەكە خۆى دەدات لە لىۋارى چىوهكەي مەركانە كە. كانت دەلىت：“ چىوهكەي بەھىنن (بۇ
نمۇونە مەركانەيەك) پېرى بەن لە شتىك كە چىوهكەي پېركاتەوە، بە ماناي شتەكە
خۆخزىئەن بۇ ناو شتىكى ترو ئەم دىزەكارى ئەمۇتە، هەربۇيە كەس نايەت ئەو بونەوەرەدى
ناو چىوهكە بە گايىست (رۆح) ناوبىبات، بىڭۈمان ئەمە بە ماتريال ناودەبات”.

لیرده، له چیوهیه کی پرکراوهی و دک مهرکانه یه ک، کوپهیه ک، که دهشیت پری
بکهین له ثاو، نیسلک، یان هه رشتیک. دهشیت وینای جهسته‌ی مرؤفمان بیرده که ویته وه
که پره له ثورگان و شهو شتاته‌ی رۆزانه دینه ناومانه وه به رگری ده کات له گهله چیوهی
له شاندا، بۆ نموونه: کاتیک زور ده خوین و ورگمان له فورمی جهسته‌مان دینه ده رده وه
دەبینه هەلگری ورگ، شهوا مهرکانه کانتیبه که ده ھینه به رچاومان که ماتریاله کانی
دیکه پال به دیواری چیوه کانیه وه ده نین. لیرده کانت ئەم بونه ورهی ناو چیوه کان، ناو
جهسته، و دک له ئایندا هاتووه، روح یان گایست نییه، که خۆی خزاندیتتە ناو جهسته
مهرکانه مراڻ و جهسته مراڻ پر بوبیت له روح. کانت له مباره‌یه وه ده لیت: "ئیوه
ده توانن وشهی گایست بۆ خوتان هەلبگرن، گەر بیر له و بکنه وه که شهود بونه ره دی
چیوه کانی به ماتریال پرکرد ئەمه وه له ئیستادا ئاماده‌گی ههیه" لیرده له پهراویزدا،
کانت ئاماژه دهدا که "گایست له کۆننیتیکسته دا له چوارچیوه دا به شیکه له کۆی
جيحان، نهک روح و گایستی ئەبەدیي" که اوته تیگه یشتى ئیمانویل کانت بۆ گایست له
کۆننیتیکسته ئاینیه که دا نییه، که خوا رۆحیکی ئەبەدیي، نه خیر، شهود لە قدره بە
ماتریال‌کدنی گایستی ئەبەدی نادات بە تیگه یشتى میتافیزیکی کە لیرده دا خوایه.
نه خیر، بەلكو له چوارچیوه ماتریال و راوم، یان بلین" له چیوه دا، مامەلە له گهله
گایستیکدا ده کات که رۆزانه به ریده که وین. به مانای کانت، گایست له ئامانه وه
ده ھینیتە سەر زھوی ریال و مامەلە لە گەلدا ده کات، ئەویت کە پابەندە به روحی
ئەبەدی و تیولۇژیا یه و چىگەی گفتوكى کانت نییه.

بە محوره ئیمانویل کانت له کتىبى (خونه کانی گایست بینیک) جەخت له وه ده کاته وه
که وشهی گایست لای کانت نادياره و هەم خیوه و هەم نایناسیت. چەمکى گایست، روح
بە پەيوەند بە دوو پىنكاهاته و راشه ده کات "يەكەمیان چیوه (پوام - Raum -
شوینیک کە زەمەن و سوبېتىتى تىدا كۆدەبیتە و دووهەمیان ئەقل (فېرىنونفت
Vernunft). هەربۆیه له يەكەم بەشى كتىبە كەيدا ده لیت: "گایست مانای
بونه و درېيکه کە خاوهنى ئەقلە و پەرجوینى روحى نییه، ئەوهی مراڻقىك دەبینیت
دەزانیت کە بونه و درېيکه خاوهنى ئەقلە". بەمەش کانت ئەقل و گایست له يەكتىر نىزىك
دەخاتمه و، له هەمان كاتىشدا لە يەكتىيان دوور دەخاتمه و.

بۇئەوهى بىرمان نەچىت دەلین: ھېڭل دواي چەندەها سال لەزىز كارىگەرى كانت
لەبارهى پىناسەي گایست ده لیت: "ئەقل گایسته و بە دلىيائى یه و پىالىستىه و لە خودى

خویدا بهره‌و ههقيقهت بالا دهبيت." ليرهدا بهه‌مان ريشكه‌ي کانت دا دهروات و هيگل له ئەقله‌وه پىناسەي (گايست-رۆح-Geist) ده‌کات، بەلام قوللر لە‌کانت ده‌چييته ناو ماناو رەھەندە‌کانى گايسته‌وه.

وەك گومان نىمانویل کانت بەشىوازه بېركدن‌وه ئەقلانىيە پەتى و ئارگومىنتسازىيە‌كانى بەر شتە‌كان دە‌کەمۇيت و دەيەويت دياردە‌كان لە چوارچىوهى ئەقلدا پىناسە‌بکات، برواي وايه کە ناتوانين لە گايست تىيىگەين تاوه‌کو لە کاريگە‌رېيە‌كانى تىئە‌گەين، کاريگە‌رېيە‌كانى ئەوانەن کە خويان نىشاندەدەن و دەيىن و ھەستيان پى دە‌کەين و ديارن و بەريدە‌کەوين. کانت ئەمە ناو دەنيت کاريگە‌رېيە دەركىيە‌كان (die äußerliche Wirksamkeit) کە پەيدىندى کارو بە‌کاربەر ناوه‌كىيە‌كانى نىوخۇي die innere Tätigkeit کە ھەيە کەواته ئىمە گايست لە کاتىكدا دەناسىن کە کاريگە‌رېيە‌كانى دەرەوهى دەيىن و کاريگە‌رېيە‌كانى دەرەوهش پابەندە بە شىوازى کارکردنى ناو گايست خۇي، بەمەش کانت (گايست-رۆح) لە سىفەتە مىتافىزىكىيە‌كمى دەرە‌کات و دەيغاتە چوارچىوهى ماتىرىيە‌وه کە ماددىيە. ھەموو ماددىيەك، ھەموو توخىيىك، سوپستانسىك، بەرای کانت ھەم بە‌کاربەر ناوه‌كى ھەيە و ھەميش کاريگە‌رېي بۇ سەر دەرورىبەر ھەيە، کە ئەو بە‌کاريگە‌رېي دەرە‌کى ناوى دەبات.

کانت وەك باوکى رۆحى ئايدىيالزمى بالايى و فەلسەفەيى ترانسىنديتتال، لە‌گەل (گۇتفىيد لاپىتىز) يە‌کەدە‌گەرتىتە‌وه، بە‌ھەي گايست بە‌پىالىتتە‌وه پابەند ده‌کات، بە‌ھە ماناىيە‌رۆح لە رېيگە‌ي بۇنى راستەقىنه‌ي بەرچاولو کاريگە‌رېيە‌كانىيە‌وه تىيە‌کات، نەك لە رېيگە‌ي ئە‌ھەي کە چىوە‌پىالىتى و واقعىيە‌كمى پېرکەرەتتە‌وه، کەواته لە‌نیوان جەستە‌وه مىشىكدا بۇنىيىكى تر ھەيە کە پېنسىب و شتە ئە‌بىستراكتە‌كان، کە مەرقۇي پى دەناسرىتتە‌وه لەوانەش، "بىرورا‌كان، ھەلسوکەت، مامەلە، پېنسىبە‌كان، ئايدىا‌كان، بە‌ھە‌مەندىيە‌كان...تاد. ليرهود گايست ئەو (جولە)يەيە کە لە ناو شوئىنداد لە‌ناو چىۋەدا دەركە‌وتىيىكى ھەيە و وەك ھەموو ماترىيالىك کاريگە‌رېي دەرە‌کى ھەيە کە پابەندە بە‌کاربەر ناوه‌كىيە‌وه. گەر شتىيک ئەم ھاوكىشە‌ي سادە‌بەكەيىنە‌وه دەلىن" ھەستىكەن بە خودى خۆمان کە مەسەلە‌يە‌كى گىانى و دەرۇنیيە‌لە شوئىندايە، لە چىوە‌راو‌مدايە، لە ناو جەستە‌ماندايە کە لە ھەلسوکەتىدا دەيىن. ھەربۆيە نىمانویل کانت ناتوانىت مەسەلە‌رۆحىيە‌كانى مەرۆۋ لە دەرەوهى ماترىيال مەزنەدە‌بکات بکات، بۆيە دەلىت: "لە كويىدا ھەست بکەم لە‌وېدا ھەم"، ليرهود گانت جياوزى لە‌نیوان گيان (زىلە-Seele) و

رٽح (گایست-Geist) ده کات و ده لیت: "لەدواجاردا من ده رک بە خەسلەتە رۆحىيەكانى گیانى خۆم دەكەم"، كانت لەو بپوايەدایە "لەو دەچىت رۆحىك لەناو ماتريالدا ئامادەگى هەبىت و پىوهى پابەند بىت، بەلام كاريگەرى لەسەر ھىزى پىكھاتە كان نىيە كە لەگەل يەكتىدا مامەلە دەكەن، بەلکو كاريگەرى لەسەر پېنسىبى نىخۆى و بارى ھەبۇو ھەمەيە. لەدواجاردا ھەممۇ توخىكى پىكھاتەيە كى سادەي ماتريالە دەبىت بەكاربرىدىيىكى و كاريڭىكى نىخۆكى، وەك بىنەمايەك بۆ كاريگەرى دەرەكى ھەبىت، بەجۈرە رٽح تەنها ئەقل نىيە، بەلام لەناو چىۋەدا، لەناو شويىندا، لەناو جەستەدا، كاريگەرىيە دەركىيەكانى دەبىنەن و مەزنەدە دەكەين.

لەھەمانكاتدا لم کىتىبەدا (خەونەكانى گایست بىنى) كانت بۆ گایست، بۆ رٽح، لەجولەيدا، لەنېوان مىشكو جەستەدا لە پېنسىب و ئەبستراكتدا خۆى دەبىنەت كە ھەم لەناو ماتريالە وەھاتۇن و ھەم بۇنىيىكى كاريگەرۇ ئەبستراكت و رەمزى و زمانەوانى و ئەقلىان ھەمەيە. ھەر بۇيە گایست لەناو راومدایە، يان باپلىئىن: "رٽح لەناو شويىندا بۇنى ھەيە.

بىنگومان پاشان ھىنگل ئەم بىركدنەوە كاتتىيە لە فيئۇمۇلۇزىياكىدە بۆ دامەزراندى سىيستەم و مىشۇوگەرايى پەردېددات و بىنگومان لەچوارچىۋە (ئايدىالزمى ئەلمانى) باس لە رۆحى جىهان Weltgeist دەكات كە تىيگەيشتنە لە تۆتالىتىت و مىشۇوگەرايى راستەقىنە. بىرمان نەچىت، كاتىك ھىنگل لەشارى (يىتىا)، ناپۆلىيون دەبىنەت وەك سەركەوتۈرىيەك بەسەر ئەلماندا، وەك داگىرکەرىك خۆى دەكات بەشارداو لەسەر ئەسپە كەيەتى، ھىنگل لە ناپلىيون بۇناپارتدا رۆحى رۆشنگەرى دەبىنەت كە دىزى ئۆرستۆكراتىيەتى ئەورۇپى شەرەدەكات و حوكىمى گەل و پېنسىبەكانى رۆشنگەرى و شۆرۇشى فەردىنسى (برايمىتى و يەكسانى و دادېرودرى) لەگەل خۆيدا ھىنماوه. ئەو چىركە ساتە ھىنگل بە ناپۆلىيون دەلیت: "گیانى جىهان لەسەر ئەسپە" "Weltseele zu Pferde,,، بەلام لەدوايدا و شەرى كىيان (زىلە) دەگۆرۈت بە رٽح (گایست) و دەلیت: "رۆحى جىهان لەسەر ئەسپە,, Weltgeist zu Pferde,,." بەجۈرە ھىنگل مانايەكى گەورە بە رٽح و گایست دەدات، لە گیان يان زىلە، جوادىيان دەكاتەوە، چونكە رٽح، گایست، جولەي بۇناو مىشۇوە بۆ ناو راستەقىنەبى دونىيائە.

بەجۈرە وەك بىنیمان سەرەرائى ئەم ھەممۇ گفتۇگۇ ئارگومىنتسازى و حونجە كارىيە ئەقلانىيە دەربارە چىۋە، گیان، گەردوون، ماتريال، توخم، پىكھاتە، كاريگەرى،

به کاربهری...تاد. لای کانت هیشتا گایست لام جوله بهرد هوایدا بهناو ماتریال و توخر و جهسته و میشکدا، هر چه مکیکی نادیارو تاریکه و نهینیه کی سروشته.

به دیویکی تردا کانت، (رُوح-گایست-

(Geist) نیزیک ده خاته و له وشهی گینالیتیت Genialität که مانای (به هرمهندی) ده گریته وه. چونکه (به هرمهندی) مانای چه شه و سه لیقه کی تاییه ته و لای کانت به رهه می ثه قلم، به لام ناتوانین به پیوانهی ثه قلی دارنراو پیوانکاری بۆ بکهین، به لکو دهیت له رُوحه وه، له گایسته وه، لیی بروانین،

باتوزیک لام په ره گرافه کانت له کتیبی (رُخنهی ثه قلی بپارداده) رابینین:

"که سانیک چاوه رانیان له هندیک به رهه مهیه، که چ نهیت و دک به شیک له هونه ره جوانه کان نایش بکریت، به لام ثه مانه بی رُوح، بی گایستن. هر چه نده له زور لاوه و دک چه شهی گشتی گرفتی تیدا نییه، به لام هر بی رُوح. بۆ نمونه، شیعریک له هه مسو روویه که وه تهوا وه جوانه، به لام بی رُوحه (بی گایسته). یاخود چیرۆکیک له هه مسو روویه که وه تهوا و ریکه، به لام بی رُوحه. گوتاریک ده کریت له بنه ماسازی و ئاهه نگسازی وه تهوا و بیت، به لام بی رُوحه. هندیک قسه کردن و گفتگو ده کریت دریزه بکیشیت، به لام بی رُوحه. تهناهت ده کریت ژنیک جوان بیت، قسه زان و خاوند ئه ته کیت بیت، به لام بی رُوح بیت. که واته رُوح چیه و دهیت چون له رُوح - گایست تیبگهین؟ گایست له مانا ئیستاتیکیه کهیدا، پرسنیتیکی جوانی دلشارامیه".

لیرهدا کانت وشهی (Gemüt) به کار دینیت، که ورگیرانی بۆ ئینگلیزی زور سه خته، (چارلس دیکنز) رُمانوسی ئینگلیزی ئه وشهیه به comfort ورگیراو، به لام سه رهای ئه وه له مانا قولله کهی نیزیک نه بُوتھ وه، که مانای پشوودان و خوش بختی و شادی ده گهیه نیت له په یونهندی به شتیکی دیاریکراو ههیه، بۆ نمونه گورانیه ک، پارچه موزیکیک، دیه نیکی سروشته...تاد. خوش بختانه ئه وشهیه به تاسانی له زمانی کور دیدا بونی ههیه که ریک بهرام بهر وشهی (گیمومت Gemüt) ده بیته وه که ئه ویش (دلشارامی) یه. که هه ستکردن به دلشارامی له گهمل که سیکدا،

شیعیریکدا، چیروک و شانوگه رییه کدا.. تاد. لیرده له ریگه دلشارامییه وه، له روح و گایست تیده گهین، گهر کانتیانه بدؤین، له کاریگه مری دهره کی و به کاربه ری ناوه کی ناو چیوه که تیده گهین. به مانای ئیدی دهزانین ثهودی بهرامبهریان به هرمه ندھو ئەم کاره روحیکی به هرمه ندھو بھرمه میھیناوه، هبریوی لای کانت، گایست مانای به هرمه ندھو گینالیتیتی، به هرمه ندھو خاسیه تیکی تایبەتی کەسیکه له کاری داهینانداو سیفەتیکی گشتی هەمو مروقیل کانت لەریگه به هرمه ندھو بھرمه که یوه له ریگه ئیستاتکاو خەیالی بو ئایدیه کانه و دیه و چوونه بو ئەو دیوو سنوره کانی ئەقل و دۆزینه وه رەھەندیکی سروشته و له ناو خەیال و مەزندە کردندا روحی کاره کان دەناسینه وه. لیرده، روح گایست لای کانت شوینیکی تایبەتی له ئەركیتکی به هرھی تایبەتی ئەقلیدا هەیه و سیفەتیکی گشتگیری ناداتی، بەلکو له ئەركه ئیستاتیکی و به هرمه ندھیکەیدا، له چیوهدا، کە بەرھم خۆی چیوه یه کە بو روح، تیدا کاریگه ریه کانی هەستپیتکی دلشارامیمان پى دەبەخشیت و ھەست بە ئایدیا تایبەتی و پنتمە ئیستاتیکیه کانی دەکهین، کە هەرچەندە لەناو سروشته و ھاتووه، بەلام لەدواجارددا له سەررووی ھاوکیشە ئەقل و سروشتبیه و یاساو پیسای نوی دەدۆزیتەوە، پەیوهندی نوی دەدۆزیتەوە دلشارامییه کى سایکۆلۇزى و مەعریفیمان پى دەبەخشیت.

بو زیاتر رونکردنەوە چەمکی دۆزینه وه بە هرمه ندھانە روحی شتە کان له ناو چیوهدا، لەناو راوم و شوین و ماتریالدا دەتوانیت بلیئن، گهر ئالبریت ئاینیشتاین نەھاتبا رەھەندیکی دیکەی بو فیزیا و روناکی و خیرابی نەدۆزیابەیەتەوە، یاساکانی فیزیا و دەخوان دەمانەوە. گەر روحی بە هرمه ندھانە ئىزاك نیوتون نەبوايەو له پەیوهندی سیوو بەریووکەو درەختە بەرزە کە راپاییه درەخت و سیوو ھەر و دەخوبو، زانستیش نەدەگەیشته ئەو خالەی ئیستاو مروق دژە هېزى راکیشان و کیشانى نەدەدۆزیەوە. کەواتە لیرده له ناو چیوهدا، لەناو ماتریالدا، بېرىدەنەوەیک ھەیه کە تەنها ئەقل نییە، بەلکو لەتیوان ئەقل و ئەزمۇوندا وەستاواو ئایدیا کان بەرھە مدینیت و بە هرمه ندھو دلشارام بە خشى جىهانە.

لەم گفتۇگۆیەوە دەبىنин گفتۇگۆی گایست رەھەندیکی فراوانى ھەیه و تەنھا رەھەندە کى (ھۆشمەندى) و (ئاگامەندى) نییەو ناتوانیت لەناو (ھۆش)دا بە سادەبى پىناسە بکریت. بە پىچەوانەوە گایست روحە، چونکە دەچىتەناو كەسى سىيەم و ماتریالە و بە سەریک لەناو چیوهدايە و بە سەریکى تر لە ئەركى بە هرمه ندھى و کارى

داهیاناندا شیته‌ن ده کریته‌ووه پیناسه‌ی ده کریت. ههربویه لهدوا جاردا ئەم چەمکه ھیشتا جیگه‌ی سەرنجە لای کانت، بەلام پیناسه‌ی تمواو گشتگیری لا نییه، خۆ ئەگەر گایست ئەو مانا گشتگیرو سەرپاگیریهی هەبوایه لای کانت، وەك چۆن لای ھیگل Geist ھەیەتى، ئەوا کانت له جیاتى ناویشانى (رەخنه‌ی ئەقلی پەتى) دەھات (رەخنه‌ی رۆحى پەتى) بە کاردىتا، بەلام کانت ئەمەی نەکردوووه گایست لای ئەو به پابەند بە بەھرەمەندىي پیناسه دەکات، كە ئەمەش ھینگلی گەنج دواي کانت پەرەي پىددەت و گایست دەکاته چەمکى بىركىدنەوە فینۆمۇلۇزىيەكەي.

شەشم: دواي ئەم پىنج سەرنجە، چارمان نېيە دەبىت بگەرىتىنەوە سەر گرفته سەرەكىيەكە، كە له دواي کانت، ھینگل دىت و ئەم گرفته گەورەي چەمکى گایست له كتىبە گرنگەكەيدا كە لهسالى ۱۸۰۷ دا بلاوكىدەوە (Phänomenologie des Geistes) كە ھەندىكمان پىمانباشه وەك خۆي بلەين (فینۆمۇلۇزىيە گایست) و مامۆستاي ئەزىزمان (د. موحة مەد كەمال) له وەرگىرانە دانسقە كەيدا به (فینۆمۇلۇزى ھۆش) كردویەتى بەکوردى. له كتىبەدا ھینگل بەوردى سىستەمى بىركىدنەوە زانستيانە دەخاتە رۇو، كە بىنگومان ھەموويان له مەدارى (بىركىدنەوە - داس دىنلىك - Das Denken) دا دەخولىنەوە چەمکە كانى وەك (ھۆشمەندى - بىقۇست زاين Bewusstsein) يان رۆحى جىهان (قىلىتگايىست - Weltgeist) ياخود دەسەلەتتەخوازىي و كۆيلەگەرى Herrschaft und Knechtschaft يان زانىنى رەھا و ئەبسلىوت و گایست der Geist و دىالەكتىك و پرۆسىس و زۆرىتىر... ھەمۇ ئەمانە له چواد دروري دىاردەناسى گایست دەسۈرپەنەوە.

تىيگەيشتن لهم كتىبە (فینۆمۇلۇزىيە گایست) ھەمۇ جارىك دەمانختە بەردەم گرفتەوە، ههربویه ئەوانەي كە خەريكى خويىنەوەي ئەم كتىبە دەبن دەبىت پارچە له دواي پارچە بىخويىنەوە دووبارە پىيدا بچەنەوە پاشان بە گشتگىرى لەيمك پرۆسەدا بىخويىنەوە. خويىنەرى ھینگل دەبىت وەك فەلسەفەكەي بىركاتەوە ھەر وەك چۆن له ياساي دىاليكتىكدا باسى رەتكىرنەوەي رەتكىرن (نيگاتسيون دىئر نىگاتسۇن - Negation der Negation) دەكاو باسى دەنكە توۋىلەك دەکات كە دەبىتە لاسك و پاشان دەپىشكۈيت و دەبىت خونچەو پاشان دەبىتە گول. ئەوا دەبىت لهم بارەدا سەيرىكىن بۇ شتەكان و چركەساتى ئىمە بۇ تىيگەيشتن لە دىارده كان لەناو پرۆسەكەدا بىت، بۇ كۆي پرۆسە كە بىت بەرچاوجىرىنى پىيگەيشتنەي لەسەرخۇو رەتكىرنەوەي ئەم بۇ ئەويتىر، بەلام

ئەم سەيركىرنە، ئەم روانىنە دەبىت زنجىرىسى بىت و لەبارى (كىرىدىدا) بىت. بەمانى پرۆسەيەكى دياردىيە زنجىرىسى، كاتىك لەو دياردىيە دەرۋانىن و لە وردەكارى نەفيكىرنى لاسك بۇ تو وردەبىنەوە دەبىنەن كە چىت تۇو نەماودو بۇوە بەلاسک پاشان لاسكىش تاسەر نەماودو هەر بەلاسکى نەماودەتەوە دېشكوتۇوە بۇتە بەر يان گۈل و لە ژىرەوەش بۇتە رەگو لەناوەراستدا لاسك و قەد. بەجۇرە گەر ھايدىگەريانە قىسىمكەين، ھەمۇو ھەبووپەك (زايىنە Seinde- ھەپرۆسەيەك و كردەيەكى دىالىكەتىكىدا تىپەردىن، چۈن چىمنەتۇو بلۇك و م شىئىلمان و گەچ و ماتريالەكان لەگەل ھىزى ئەقلى و ماسولكەيى مەرقىدا، لەدواجاردا دەبىتە بالاخانە و خانوو. ئەواش ھەمۇو شتىك وەك دياردە، وەك فىئۇمىن، لە پرۆسەدايە دەبىت لە پرۆسەو لە كردەيىدا تىپەگەين.

لىرىدە چركەساتى مەعرىفى و زانىنى ئىيمە بۇ دياردەكان دەستپىيەدەكتە كە چركەساتىكى تىگەيشتنى ئەقلانىيە، چركەساتى تىگەيشتنە (فېرىشتىنەنلىك Verständnis) لە ياسا ناوهكىيە كانى ئەم پرۆسەيەو پابەندىرىنى دىزەكانە لەرىگەي بىركەنەوەيەكى دىالەكتىكىيانەو بەيەكتىيەوە، بەجۇرە ئىيمە رووبەرپۇرى تىگەيشتىكى كۆزى پرۆسەي (گايىست-رۇح) دەبىنەو كە كۆزى ئەم بەرىيەكەوتىن و چركەساتانەيە. لەم بارەيەوە ھىيگەل لەبەشى شەشەمى كتىبى (فېنۇمۇلۇزىيائى گايىست) بەجۇرە (گايىست- Geist) پىناسەدەكتە دەلى "ئەقل گايىستەو بە دلىيائىيەو رىالىستىيەو لەخودى خۆيىدا بەرەو ھەقيقتە بالا دەبىت، ھەرودەلە جىهانى خۆيىدا ھۆشىارە. بە بۇونكەنلىكى گايىست ئەو جولە لەپىشىنەمان نىشاندەدات كە چۈن ھۆشەندىيە وەك كاتىگۈرۈيە كى پاك و رەوان بەرەو ئاستى چەمكى ئەقل بەرزەدەبىتەوە".

كەواتە لە پىناسەي ھىيگەل خۆيەو دەتوانىن وشەي (رۇح) بەكاربەيىن بەوەي (رۇح) لە پرۆسە گشتگىرييە ھۆشەندىيە و ئاگامەندىيەكىدا لە (جولە)دايەو بەرەو ئەقلن بالابۇوە. لىرىدە گايىست پرۆسەي ھۆش و جولەي ھۆشەندىيە كە بەرەو ئەقلانىيەت دەجولىيت. تىپەيىنى ئەو بەكەن كە ھىيگەل وشەي جولە (بېقىگۈن Bewegung) بۇ تىگەيشتن لە دياردەكان (فېنۇمىنەكان) بەكاردىنىت. لىرىدە كە دەلىت ئەقل گايىستە، ئەوا تەواو لەگەل جولەدا پابەندى دەكت، رەگى ئەم جولەيەش لە رۇحدا ھەمەيە، نەك لە (گىان-زىلە- Seele)، كەواتە رۇح ھەم لە كوردى و عەرەبى و ھەمېش چەمكە تىپەلۇزىيە ئايىنسازىيەكىدا پابەندە بە جولەوە.

حه‌وتم: له ئاينيشدا وشهى روح ته‌واو نيزىكە له گايىستى ئەلمانى. بۇ فورونه له گيپانه‌وه كانى په يامبەردا هاتووه، ئىمام ئەحمدە، لەزارى (ئىبن مەسعود) وە دەكىيەتە وە كە لەگەل پىغىمبەردا لە شارى مەدینە بەرىگەدا دەرۇن، په يامبەر گۆچانىكى بۇ رۇيىشتن پىيە. جولە كە كانى مەدینە دەيانەويت بەپرسىيارىكى قورسى فەلسەفە و مىتافىزىكى په يامبەر سەرقال بىكەن و لىنى دەپرسن، ئەم مۇحەممەد روح چىيە؟ نەویش ھېشتا خۆى بە گۆچانە كى راگىركەدووه دەلىت: پرسىيارى روح لىدەكەن و توش وەلام بەدرەوە كە روح تەنها خوا دەيزانىت و مەرۋە زانستى دىاريکراوه". بىڭومان وەك دەلىن دواي ئەم رپوداوه (سورەتى ئىسرا) دادەبەزىت كە لە ئايىته مەدىنييەكانو لە بەشى ٨٥ دادا هاتووه: "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّيِّ وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا"، پرسىيارى روح لىدەكەن بلى روح فەرمان و کارى خوداى منه زانستى ئىيۇه دىاريکراوه كەمە.

گەر بەپىيى وشهى روح بىت لە زمانى قورئاندا وەك دەقىكى تى يولۇزى، ئەوا ھەمان ئەوكىشەبەندىيە گەورييە كە لە زمانى ئەلمانىدا ھەيءەتى، بەوهى گايىست دىيارى ناكرىت و يەكىكە لە چەمكە گشتگىرو گشتىيەكە دىاردەكان وەك چۈن لە قورئان و حەدىسەدا هاتووه يەكىكە لە وشهى چەمكە قۇولەكان كە مانا كانى لەلائى خودايه، وەك ئەقلەتكى گەورەي مىتافىزىكى. لىرەوه دەكرىت و دەشىت، وشهى (روح) بەرامبەر (گايىست-Geist) ئەلمانى و (سپىريت Spirit) ئىنگلىزى دابنىت، نەك تەنها لەبەر مانا تى يولۇزىيەكەي (ئاينىيەكەي)، بەلكو لەبەر ئەوهى لەناو ئاينيشدا روح وەك وشهى تىرم ھەمان قورسايى گايىستى لە ئەلمانىدا ھەيءە، كە لە ئايندا وەك وشهى روح بۇونى ھەيءە، بەلام لە ئاينى كريستيانىشدا چەندە روح نيزىكە له روحى خواو مىتافىزىك دە ئەوندەش نيزىكە له دەررۇن و كىيان Seele و تىپامانى ئەقلى.

ھەشتەم: بەگەرەنەوهش بۇ هيگل و چەمكى گايىست كە ئىيمە ھەولددەين لە وشهى (روح) نيزىكى بکەينەوه نەك (ھۆش) دەگەپىيەنەوه بۇ چەمكى جولە كە مەرجى سەرەكى گايىستە وەك چۈن لە پىناسەكەي هيگىلدا دەلىت: "ئەقل گايىستە و بە دلىيابىيە وە رېالستييە و لە خودى خۆيدا بەرەو ھەقىقەت بالا دەبىت، ھەرەوھا لە جىهانى خۆيدا ھۆشىارە. بە بۇنكىردىي گايىست ئەو جولە لەپىشىنەمان نىشانىدەدات كە چۈن ھۆشمەندىيى وەك كاتىگۆرەيەكى پاك و رەوان بەرەو ئاستى چەمكى ئەقل بەرزىدەبىتە وە".

ئىمە هاتووين (بۇونكىرىدىي) مان بەرامبەر وشەي قىردىن Werden بەكارھىتىناوه كە بەيەك وشە لە كىردىدا لە كىدارى (دەبىت) وە نىزىكە، ئەم بۇونەش كاتىيىكە لە كىداردا يە لەزمانى ئەلمانىداو بۇونى دۆخىك دەگۆرىت بۇ ئەويت. لەم بارەدا لەزمانى ئەلمانىدا werden-wird بەكاردىن، بۇ نۇونە كاتىيىك دەلىن، ھەموو شتىك باش

دەبىت Es wird alles gut sein

لەم خالقە وە بۇونى شتىك، دۆخىك
دەگۆرىت لە بارىكە وە بۇ ئەويت تو
لەپرۆسەي گۈراندا يە، كە لەزمانى
عەرەبىدا بە سەيرورە
وەريانگىزىدا، وەك كىرىدىي كى
بەردەوامى گۈرانكارى. لەم
خالقە وە گەر سەرنجى پەرەگرافە
گۈنگە كەي پىناسەي گايىست
بەدەين بەسەر دوو رىستەي گۈنگى

ئارگومىنتكارىدا دابەشدەبىت لە يە كە مىيان ھېنگل دەلىت: "ئەقل گايىستە وە دلىيابىيە وە رىيالستىيە وە خودى خۆيدا بەرەو ھەقىقەت بالا دەبىت، ھەروەها لە جىهانى خۆيدا ھۆشىيارە". لە دووهەمياندا بۇ شىكىرنەوەي ئەم رىستەيە دەلىت: "بە بۇونكىرىدىي گايىست Das Werden des Geistes ھۆشەندىيى وەك كاتىگۈزىيە كى پاك و رەوان بەرەو ئاستى چەمكى ئەقل بەرzed دەبىتە وە". لېرەدا دەبىنин چۈن گايىست دەچىتە دۆخى ئەقللىيە وە بەرەو چەمكى ئەقل بەرzed دەبىتە وە، بە جولەي پىشىنە لە دۆخى ھۆشەندىيى كى پاك و بەرەو ئەقل بەرzed دەبىتە وە. كەواتە گايىست جولەي كى دۆخى ھۆشەندىيى و ھۆشىيارىيە بەرەو ئەقل، بەلام ئەقللى رپوت و پەتى نىيە، بەلكو كۆي پرۆسە كە لە (جولەدا-Bewegung) لە دۆخىكە وە بۇ ئەويت دەجولىت و بەرە دەبىتە و بەرەو ئەقل. لېرەدا ئەقل بەشىكە لەو پرۆسە گشتىيە دىالەكتىكىيە ھېنگلىكە "كە لە نۇونە تۇر لاسك و گولدا باسماڭ كەر دە" و كۆي پرۆسە كە جومگەي دايىنامىكى روانىنى فىنۇمۇلۇزىي ھېنگلىيانە يە. كۆي روانىنە كە، كۆي گايىست، كەردىيە كى ھۆشەندىيە بەرzed دەبىتە و بەرەو رىيالىتى ئەقلانى. بەو ماناي لە پەزىدى، لە جولەي گايىستدا پرۆسە كە دەبىنەن و پەزى دەبىنەن و پرۆسە كەيە.

دەبىت ئەوەش بلىين كە (ھۆش) كردىيەكى سۈزىيە، بەشىكە، لەتىكە، لە كۆپى گشتى پرۆسە كە گايسىتە. ھۆش لەم بەشەدا بەرامبەر كۆپرۆسە گايسىت دەبىتەوە، كە ئەم جولەيە لە چەمكە تىپلۇزىيەكىداو چەمكە بۇونگەرايىھە ئۆنتۆلۇزىيەكىيى و هيئىتلىيەكىدا تەنها رەح Spirit وەرگىرپانى وشەي بەرامبەرەتى، چ وەك وشەو چ وەك چەمك، لە رەح نىزىكتە دەبىتەوە وەك لە ھۆش.

نىزىم: لە سەرنجى پىنچەم و شەشەم و ھەشتەمدا ئامازەمان بە دوو چەمكى دىكە كرد كە پەيىندىيان بە گايسىتەوە ھېيىو زىاتر وامان لىيەدەن بەرەو دىنامىيەكىيەت و شىبازى كاركىرىنى چەمكى (رەح-گايسىت-Geist) ھەنگاۋ بىنیيەن، كە ئەوپيش، جولەيە. وەك گوتقان ھىنگل لە پىناسەي گايسىتدا وشەي (جولە) بەكاردىيىت و لاي ھايدىگەريش (جولە) سىنتەرى سەرەكى بىركەدنەوە ئەنتۆلۇزىيە...

مارتن ھايدىگەر لە كتىبى (بۇون و زەمن- Sein und Zeit) باس لە جولەي دازاين Dasein دەكەت و لە ئاسۇڭو لە ناو پرسە ئەنتۆلۇزىيەكىدا گفتوكى دەكەت، بە جۆرىيەك، فەيلەسوفىيەكى وەك پىتەر سلۇتەردايىك لە كتىبە ناوازەكەيدا دەرىبارە ھايدىگەر (ھىچ قوتارى ناكات، ھەولدىنيك بەپىتى ھايدىگەردا دەلىت": "ھايدىگەر بىرمەندى جولەي بەرددەوامە" ھەرودە دەلىت": دازاين ھەمېشە لە جولەدايە" سلۇتەردايىك لە ھىزى ھايدىگەردا سى جولەي بۇونگەرايى، سى گەشتى كىنگى بۇونگەرايى مەرۇف ديارىدەكەت كە بەناو زەمندا Zeit رېدەكەت، سلۇتەردايىك دەلىت": "ئەو گەشتانە لىردا ناويان دەبەم، يەكەميان (دارپمان) و دووهەميان (شارەزايى) و سىيەھەميان پىچىكەرنەوەيە".

ئەم سى جولەيە دازاين و بۇونگەرايى لەناو زەمندا كە سلۇتەردايىك بە "رۇوخان، شارەزايى، پىچىكەرنەوە" پىناسەي دەكەت، فۇرمالى جولەي ھايدىگەريانەيە لە ھەلگەرانەوەي ھاوكىشەي كۆجيتسى ديكارتىدا "من بىردىكەمەوە، كەواتە من ھەم" ئەوا سلۇتەردايىك پىيوايە "من بۇونم ھەيە كەواتە جولە بەرەو من دىت، من ناوهستم كەواتە من فەيتىراوم" ئەم درامتۇلۇگىيە بۇون كاتىتكە كە دەجولىيەن، كە دەكەويىنە ناو جولەي ژيان و بىياردان و مىيىزرووھە، كاتىتك دازاين ناوهستىت لە پرسى ماناي بۇون، چونكە وەك ھايدىگەر دەلىت": "جەوهەرى دازاين لە بۇونىدايە". لەم جولەيەوە دازاين ناوهستىت و (فرىدان بۇ ناو جىهان) ئەو خەم (Sorge) و كەلکەلەمەيە سىنتەرالىيەيە كە لە جولەدايە و ئەو بەرىيەكەوتىنە (كاتىيەي) دەداتى كە لەناو بۇون و ماناي بۇوندا بەر پرسى

خۆی بکەویت. کاتیبۇون وەك ئەو تىيگەيشتنە بازارىيى و سەرەتايىيە بە بەرىيەكەوتن لەگەل كاتداو لە قۇناغىيىكى ترانسىندىتىالى و بالابۇونە بەرەو ھەستىرىدن بە گرفتى بۇن (زاين-Sein) لە ناو زەمەندىا (تسايت-Zeit) و بىنىنى زەمەنە وەك ئاسمانىيىكى گەورە، وەك تىپەربۇنىيىك بەنىيىدا كە لەگەل كۆتايى زەمەندىا بۇنىش مالىشاۋايى بەرەو نەبۇون دەكات.

لىيەرەو تىيگەيشتنى سەرەتايى بۆ كات، ئەو خەمەي لىيەرەبۇونە (دازايىن-Dasein) كە بۇنى ئىيمە لەگەل كۆتايى زەمەندىا فېيىدەرىيەو دەرەوە كۆتايى دىت، ئەوا "تىيگەيشتنى بازاريانە سادەمان دەربارەي كات" Das vulgäre Zeitverständnis لەلا دروست دەبىت، ئەمەش لاي ھايدىگەر بە كاتىتى (زايتلىشكىيات-Zeitlichkeit) پىناسەي كراوه، ئەمەش كاتىيىك پوودەرات كە سەرەتايانە سادەو ساكارانە ھەستىدەكەين "لەناو كاتداين" ئەمەش وەك ھايدىگەر ئامازەي بۆ دەكات "بەشى خۆي تارىكە". لم ھەستە بازارىيى سەرەتايىيە بە كات و كاتىبۇون، ھەبۇو (زايندە-Seinde) بازھەلددەتە ناو خولگە گەورەكەنی بۇون (زاين-Sein) و لە كاتىشەو بۆ زەمەن و Zeit پاشان بۆ خەمە گەورەكەنی بۇون و زەمەن دەرۋات. ئىدى لىيەرەو ئەو ھەبۇو و خەمى ماناي بۇون ھەلددەگىت. ھايدىگەر گوتەنی: "ئەو ھەبۇو ھەپرسىارى پىشەنگى ماناي بۇون دەكات و خەسلەتى دازايىنى ھەمەيە". بەمۇرە لە نىيۇ دازايىن (لىيەرەبۇون-Dasein) بەدۇرى ماناي بۇوندا، ماناي زايىن دادەگەرى و ھەستىرىدىنىش بە خەم (زۆرگە-Sorge) پىيىدەگات، كە خەمەيىكى دەرۈونى نىيەو پابەند نىيە بە خەفتە خەمەو، بەلکو لە ئەلمانىدا دىيۆيىكى ترى ئەم وشەيە ھەمەي كە دەبىتە كەلگەلەو بېركەنەو و نىكەرانىيە كى ئەقلانى، بەھۆيەوە دازايىن ھەستىدەكات فەيدەرەوەتە جىهانەوە، لىيەرەو گەشتى ئىيمە لەگەل زەمەن و جىهاندا دەستپىيدەكەت. تەنها تىيېنېيك بۆ خويىنەرە ئازىز، كە مارتىن ھايدىگەر لە لاپەرە پەنجاۋ يەكى كەتىبەكەيدا (بۇون و زەمەن) ئەو خەم و خەفتە لە خەمى دەرۈونى و كەسى جودا دەكتەوە، بۆ خەمى دازايىن لە ناو ھاوكىشەي ئەنتۆلۈزى دەگەرپىتەوە، بەمەش ھايدىگەر تىرمىنۈلۈزى خۆي بۆ خەم لە زانسىي سايىكۈلۈزىيا جودا دەكتەوە.

لىيەرەو بەگەرانەوە بۆ تىيزەكەي سلۇتەردايىك لەمەر (جولە)ي ھايدىگەريي، سلۇتەردايىك باس لە "ھېرىشى جولە" دەكات كە دازايىن لەناو جىهاندا لە جولەيدايەو لە كەوتىنیدا بۆ ناو جىهان و لە كاتىتىيەوە كە سەرەتا تىيگەيشتنىيىكى شەلگەرانانە بازاريانەيە بۆ كات،

هەنگاو بۆ تیگەیشتنى قولى زەمەن لەناو بۇوندا دەنیت. لىرەوە ئەم پېۋسىيە لە (پۇخان)ەو، لە (فرىدانەو بۇ ناو جىهان) بەرەو كەلە كەبۇنى ئەزمۇن و (شاردازىي) و بەرەو (پېچىرىدەنەو) و هەلگەرەنەو خود گۇپىن راپېچى دەكەت. ئەم سى مۇدىلى جولەي ھايدگەرىيە لەم سى جولەيەيدا، دراماى دازاين و زاين، بايلىن (بۇون و لىرەبۇون) مان پىددەنیت كاتىك ھەلدەستىتەو، كاتىك لە منىتى و منبۇنى خۇيدا رەسەننىتى ھەلدەبىزىت، ياخود نارەسەن دەبىت Uneigentlichkeit يان كاتىك دەچىتە ئەزمۇنەو شاردازىي پەيدا دەكەت و كاتىك لىيى دىتە دەرەوە، يان دوبارە بەرەو گۇرانىتى دىكە ھەلدەگەرىتەوە.

لىرەدا گىرنگە ئامازە بەوه بەم، كە سلۇتمەردايىك لەم تىزەيدا دەيەويت بەرگرى لەو بکات كە ھايدگەر وەك دازىنېك لە جولەي ھزرمەندى خۇيدا، لە پرسىيارى بۇنى خۇيدا، لەناو مىۋوپىي كەسى خۇيدا چۈخانىتىكى بەخۇو دى، كە من لىرەدا بە (نارەسەنی ھايدىگەر) die heideggerische Uneigentlichkeit ناويدەبەم، ئەمۇش ئەو چۈخانە يەك سالەيە كە ھايدگەر وەھاي ھەستىدەكەر نازىيەكان (ناسىيونال سۆسيالىزم) دەتوانى بەها گۈورەكانى كۆلتۈرى خۇرئاوابىي بەرەو ئاستىكى بالا بەرن. بەلام دوايى ھايدگەر پەشىمان دەبىتەو دوايى جەنگى جىهانى دووهەميش وەك نازىيەك سزادەدرىت و تاماوەيەكى زۆر بۇي نابىت وانە فەلسەفيەكانى بلىتەوە. ھايدگەر دواي ئەم شىكستە (چۈخانە) ھىچ پۇونكىردنەوەيەك نادات، تابزانىن بۆچى بۇو بەنازىيى، بەلام بەگشتى لە فەلەسەفەكەيدا خالى جولەو جولاندى سىننتىرى بىرگەنەو و پېۋسىي بىرگەنەوەيەتى. ھايدگەر بە پراكتىكى بۇ خالىكى دىكەي فەلسەفي و بى ئاپەدانەو لە چەقىنە ناسىيونال سۆسيالىزمەكەي دەجولىت.

بىڭومان من پېمەيە، مارتىن ھايدگەر بەنۇ نازىيەتدا زۆر كورت تىپەپى و دەشىت تىگەیشتنەكى قەلگەريانەو بازارپى فينۆمینولۇزىيانە بۇ فينۆمېنى نازىيەت ھەبۇ بىت، ھەربىيە تەنھا سالىك بەناو نازىيەتدا تىپەپى، بەلام لە نازىزىمدا نەچەقى و دوبارە جولائىيەو دەرەوە بەرەو فەلسەفەكەي پېچىرىدەوە. دوايى جەنگىش لە جولەدا دوبارە ھەلگەرپايدەو بەم پېچىرىدەنەوەيەي گۇپانى گەورەي لە ھزرى بۇونگەرایى جىهاندا بەدىھىينا، بەتايمەت، بە راى من، لەسالى ۱۹۵۵ دا لە كۆپىكدا لەشارۆچكەكەي (ميس كىرخ) لېكۆلىنى دەنەو گەنگەكەي بەناوى (ئارامى Gelassenheit) خويندەوە، تىدا ئامازە بە مرۆشقى مۇدىرن و بى ئۆقرەيى زەمەن مۇدىئىن دەكەت، كە مرۆشقى ئەم زەمەنە

زهوي زېپېيەكانى و جىيگىرى بى بى دەلىت: "ونكىرىنى جىيگىرى لە رۆحى ئەو زەمەنەوە دىيت كە تىدا لە دايىكبوون" مەۋەشى مۇدۇن دەرئەنجام و لە دايىكبوونى ئەقلەنلىكى ماتماٰتىكى بى تۆقرەيە كە تەنها بىر لە سەركەوتى داھىنانەكانى دەكتارەوە لە خالىكەوە بۆ ئەويىر باز ھەلددات بەبى ئەوەدى بىر لە دەرئەنجامە مەرۆنىيەتى و زىنگەيى و كۆممەتلىيەتى و جىهانگىرىيەكەي بىكتارەوە. بەو ماناٰيەي وەك هايدىگەر دەلىت: "مەرۆنىيەتى چەرخە بەرداوام لە بىركردنەوە رادەكت" ئەم راڭىدىن لە بىركردنەوەيەش كارەساتى گەورەي زىنگەيى و مەرۆنىيەتى دەدووی خۆيدا دېنىت. لېرەوە رۆحى ئەم سەددەيە، رۆحى ئەم چەرخە تىدا لە دايىكبوون بى تۆقرەبىي و جىيگىرنەبوون و راڭەراڭەي بۆ بەدەستەتەنەن لە دواي بەدەستەتەنەن كەردىتە ستايىلى ژيان. بەديوېيىكى تردا ئەقلەنلىقى ژمېرىيارى Das rechnende Denken زانسىتى لە بىركردنەوەي دەرئەنجامەكانى كارەكەي رادەكت و بىر لە دەرئەنجامەكان ناكاتىدە، ھەر وەك چۈن كە لە ئاواي قورس بۆمبى ئەتۆمى بەرھەمەيىنا، ئاواھا بىريان لەوە نەكىدەدە كە بەم داھىنانە دونيا لە سەر ئەم زهويە بە ئاقارىيەكى ترسناكدا دەبات. ھەر بۆ وەبىرھەنەنەوەي خويىنەران پېۋەسىرەيىكى تىۋەرەي فىزىيا بەناوى رۆپەرت ئۆپنەيەر J. Robert Oppenheimer دواي ئەوەي بۆمبى ئەتۆمى لە جەنگى جىهانىدا داھىنداو دواي ئەوەي ھەزارەها مەرۆقۇ بالىندە درەخت و كۈۋگىيائى لە ھىرۆشىيمار ناكازاكى لەناوبىرد، وەك پەشىمانىيەك لەوەي دەرگايىەكى كەردىدە بۆ سەددەي ئەتۆمى و پېشىرەكىي چەكى ئەتۆمى، گوتى "من ئىستا بۇوم بەمرىدىن، بۇوم بە وېرانكەرى جىهان".

ئاوا هايدىگەر لە سالى ۱۹۵۵ داوا لە گوتارو وانه بەناوبانگەكەي بەناوى (ئارامى) پرسىيارى ئەوە دەكت كە چۈن ئەم بىركردنەوە ژمېرىيارىيە ماتماٰتىكىي بىرى لە دەرئەنجامەكانى ئەم داھىنانە نەكەردىتەوە؟ لەم وانه گىرنگەيدا لە سالى ۱۹۵۵ داوا لە ئەقلەنلىقى مۇدۇن دەكت لە سەر شتەكان بۇەستىتىت و (ئارامى و ھىيورىي) پراكتىزە بکات. لەم وانه گىرنگەيدا هايدىگەر دواي ئىستىكىن و ۋەستان و ھىوربۇونەوە دەكت و دەھىۋىت ئەم (ئارامىيە) بىخاتە ناو ئەقلەنلىقى ژمېرىيارىيە ماتماٰتىكىيەكەيەوە كە ئەگەر بەم خىرایىيە كاربکات و ھىورنەبىتەوە لە سەر دەرئەنجامەكان نەوەستىتىت، ئىوا زىننەگىبۇون لە سەر ئەم ھەسارەيە دەخاتە ژىير مەترىسى لەناوچۇون و ژەھراوى بۇونەوە. بىيگومان دواي زىاتر لە حەفتا سال بە سەر ئەم وانه گىرنگەي دەربارەي (ئارامى)، ژەھراوىبۇونى ئەم ھەسارەيە و

کەلەکەبوونى خۆلى ئەتۆمى و ژىنگە پىس بوون، بۆتە خەسلەت و كاراكتەرى ئەم سەددەي بىست و يەكە.

دەبىت ئەوەش بلىن” هايدگەر ئەقلى زانستى و تەكىنەلۇزىيا رەتناكەتمەوە، بەلام پىشنىازى (ئارامى) بۆ دەكەت، بەوەي لە رېڭە ئارامى و ھىورىيە و ماناي بۇونى داهىيانە زانستىيەكانو تەكۈلۈزىيا شىرقە بىكەت، تا پىشىنەوە بىخىرىتە بوارى جىبەجىيەرىدەن، بە ھىورىي بىرى لى بىرىتەوە. هايدگەر پىشنىازى ”ھىورى بىركەدنەوە لە دەرئەنچامەكان“ دەخاتەپۇو، تا بىر لەوبكاتەوە كە زەويىك بۆ ئۆقەگتن بىت، زەويىك بىت پىيەكان لەسەرى جىنگىرەن، زەوى ئىيمە دروستبۇونى مال بىت بۆ بۇونى مروق، نەك تىكشانى مال و جىنگىرىي فىزىيى و رۇحى بىت و پنتىك بىت بۆ راکىدىن بەرەو ھەسارەيەكى دىكە.

هايدگەر لەم موحازىرەيەدا (ئارامى Gelassenheit)، بە راي ھەزارانە من، بىنەوەي ئاماژە بەخۇى بىكەت، باس لەو ھزرە (بى ئۆقرەيە) خۇى دەكەت كە ويىستى لە بازنهى شارە بچوکەكە خۆى (ميس كىرخ) و (توبىينگن) بەرەو شارەكانى رايخى سىيەم ھەنگاۋ بىنەت. ويىستى لە سەرۆك بەشىكەوە بۆ سەرۆكى زانكۆيەك و پىندەچىت بەرەو (بىريارى نەتەوە) بازىدات. بە ماناي لە فەيلەسوفى ناو دارستانەوە بۆ فەيلەسوفى شارە گەورەو قەمرە بالغە كان، لە فەيلەسوفى بىركەدنەوە ئارامەوە بۆ ناو مىڭەلى پۆپۇلىستى ناسىيونال سۆسىيالىزم بازى داوه. لەم بىن ئۆقرەبىي و بىرنە كەرنەوەيەدا لە سروشتى نازىيەت كە سروشتىيەكى تىيىكەر و جىنۋسايدىكارە، پەلەكەدنى ئەقلى مۆدىرەنى هايدگەرىي بەرەو نارپەسەنى راپىچى كرد، نارپەسەنىيەكى ترسناك بىنەوەي بىر لە سروشتى جىنۋسايدىكارى نازىزىمى ئەلمانى و ھاۋپەيانەكەي فاشىزىمى ئىتالىيە بکاتەوە. ھەربۇيە كاتىك ھىورىي و ئارامى بەدەست دىنەتەوە، هايدگەر ئەم ئەزمۇونى (پۇوخانەي) دەخاتە ناو كايهكەي گەورەي بىركەدنەوە لە جىهان و مەترىسيەكانى ئەقلى مۆدىن، ئەمەش بەرپاى من دانپىيدانانى هايدگەرە بە ھەلەي خۆى، نەك لەرپىگە سىياسى و پىتۇرىكەوە، بەللىكە لەرپىگە تىيىزى فەلسەفە گەورەوە كە دەرئەنچامى ئەم ئەزمۇونە تالىھى بۇو.

هايدگەر لە ئەزمۇونى سالىيەكى خۆى لەناو رۇوخان و ھەلەدا، لەناو پەلەكەدن و جىنگىرە بۇوندا، دەگاتە ئەم خالىي پەلەپەلى بىركەدنەوەي ئەقلى مۆدىن، خۇيشى لە بەرەيەكەوتىنەكى سادەدا بەرى كەوت كە راکىدىن بۇو لەدەستكەوتىك بۆ ئەويىتو لە خالىيەكەوە بۆ ئەويىتىر. كۆي ئەم قەيرانە رۇحىيە دەرئەنچامى ئەم بىتۇقرەبىي و دزە

جىڭگىبوونەدا بۇو. جىڭگىرپۇن Bodenständigkeit لەلای ھايدىگەر وەستانى مروقە لەسەر زەوی خۆى، مالى خۆى، نىشتمانى خۆى، گۈندى خۆى، زمانى خۆى، كولتوري خۆى، كىلىڭەو شوانىتى خۆى، وەك خۆى گوتەنى "مروق شوانى بۇونى خۆيەتى" ... بە پىچەوانەشەو پەلەپەلكردن و راکىردن لەم شوين بۇ ئەويت، لە گۈندەو بۇ شار، لە ولاتىكەو بۇ ئەويت، لەشتىكەو بۇ ئەويت، لە سەركەمۇتىكەو بۇ ئەويت، نىشانەكانى بى ئۆقرەبىي و ناجىنگىرىن، كە بىيگومان ئەمە سيفەتى مروقى ئىستاي ناو تۆرە كۆمەللىيەتىيەكانە كە لەپۇستىكەو بۇ ئەويت و لەگىرە ئىدىيەيك بۇ ئەويت و لە كۆمىنتىكەو بۇ ئەويت رادەكەت. بۇ فۇونە، مىدىيائى بىنراو بۇتە مەكىننەكى (بەرھەمەيىنانى بى ئۆقرەبىي)، بەجۇرىك گەر مروق لەبرەدەم كامىرادا خۆى بسوتىنېت ئەوهى بىرى لى دەكىتىهە و يېنەكەيە بۇ تىيركىرنى بى ئۆقرەبىي تەماشاكار، بۇ هېيج نا، تەنها بۇ ئەوهى تەماشاكاران بۇ سەيركىرنى كەنالەكىكى دىكە رانەكەن. بەمجۇرە ئىستەرنىت لە بوارى گواستنەوە زانىارى مەعرىفىيەو دەبىتە كايىيەك بۇ شەپۇلى بى ئۆقرەبىي، ئىدىي جرييەكان و پۇستەكان و فۇتۇو گرتە يوتوبىي و ئىنسىتگرامىيەكان گۈزارشى ئە و بى ئۆقرەبىي گەورەيەن كە لە رۆحى ئەم سەددىيەدا گەمە خۆى دەكەت. ئەم مروقە مۆدىرنە پۆپۈلىسىتىيە رۆحى ناثارام و بى ئۆقرەبىي و ناتوانىت نە لەسەر خويىندەۋەيەك ئۆقرە بىگىت، نە لە گۈندەكەي بىننەتەوە، نە لەشارەكە خۆيدا بىزى و بەھىيەنى لە شوين و كارىكدا جىڭگىر بىت.

ھايدىگەر كاتىك باسى ئەم مەترسىيە نا جىنگىرىبىي و بى ئۆقرەبىيە كىردووو كە تەنها راپاپىو گۇشارو تەلمەفرىيون بە شىيە سەرەتايىەكى هەبۇوە پېشىرەكىي ئەتتۆمۈش لەسەرتادا بۇوە، ھەربىيە لە (ميس كىرخ) لە شارۆچكە بچوکەكەي لە سالى ۱۹۵۵ داو لەوانە گىنگەكەيدا، ھايدىگەر وەك دەرىچەيەك بۇ ئەقلى پر قەيران و وېرانكارى مۆدىرن ھىورىيى و ئارامىيى Gelassenheit پېشنىياز دەكەت.

لەم پىننەوە ئىيمە لە چەمكى (پېچكىرنەوە) سلۇتەردايىكى تىدەگەين كە لە ھزرى ھايدىگەردا شرۇقەمى بۇ دەكەت، بەوهى ئەزمۇونى شىكىستو رووخانى ھايدىگەر لەخۆيدا، لە جولەيدا جارىكىت لە تىكەيىشتىنى بۇ زەمەن لەناو بۇونى يۇنقىرسالىدا چەندەھا تىزى گىنگى دىكە بەرھەمدەتىت. پىدەچىت سلۇتەردايىك بىمۇيت بلىت، بەبى (جولە) لە ھزرى ھايدىگەردا، دەشىيا ھايدىگەر لەناو ئەزمۇونى ناسىئۇنال سۆسىالىيىزىمدا بچەقىبايە، بەلام جولەو تىپەرپۇونى دواي (پووخان) ئەو (شارەزايىھى) ھايدىگەر دەخاتەوە سەر

شانۆیەک کە پیویستى بەرونکردنەوە نەبوو، ھۆکارى ئەوهىيە، کە ھايدىگەر دواى بەسەربىدىنى سزاکەي بۇ پېشەوە لە جولەدا بۇو، ئاوري نەدaiيەوە پۇونكىرىدىنەوە نەدا، بەلکو لە كاره فەلسەفيەكانى بەردەوام بۇو، ئەم ئەزمۇونەي بەرەو كايىكەي دىكەي ھزى فەلسەفي جولاند. ھايدىگەر لەناو جولەدا كىشەي ئەنتۆلۈزى مەۋشى مۆدىرن و بىركەنەوە مۆدىرنى خستە بەرددەم پرسىيارە پىزىدە كانى ماناي بۇون و ھىورىيى، دوبارە گرفتە گەورە بۇونگەرايىيەكەي خستەوە بەرباس كە گرفتى دازاين و جىهان و فەيدرانە بۇ جىهان، بەلام ئەمەجارە گرفتە كە فەيدران نەبۇو بۇ جىهان، بەلکو فېدانى جىهان بۇو لە لايەن دازاينەوە، بەچۈرىك دازاين بەرگەي جىهان ناگىرىتە لە رېگەي بىركەنەوە ژمیرىيارىيەوە جىهان فېدانەتە ناو نا-بۇون و نەبۇونەوە.

لەم گفتۇگۈزىيە سەرەوە بۇماندەرە كەويىت کە چەندە (جولە-پېچىرىدىنەوە) لە كۆنتىيەكتى گایىستدا گىرنگى خۆي ھەيە، چ بە مانا ھەگىلىيەكەي، دە ئەودندەش بەمانا ھايدىگەرييىكەي جولە گىرنگىيەكى سېئنرالى ھەيە. ئەوا لاي ھايدىگەريش جولەي دازاين بۇ ناو جىهان، دۆزىنەوە ماناي بۇونە، جولەيە لەناو ھەستىكەن بە كاتىتى (Zeitlichkeit) و بەرەو جىهان چۈونە، كە لە ھەمانكاتىشدا جولەي دازاينە لەناو كات و زەمنەن و لەناو بۇوندا. بەھەمان شىتوھ (ھەبۇو Seinde) بۇ دۆزىنەوە ماناي بۇون يان جولەي دازاين لە ناو بۇون و كايىه ترانسىيەنلىكەن و بالابۇونەكاندا، ياخود بەرەو رەسەنى لە جولە كەن لەگەل (منبۇونى- Jemeinigkeit) خۆيدا، يان ئەگەر بىگەرىنەوە بۇ ھايدىگەرە كوردىيەكەي دكتۆرى ئازىزمان مۇحەممەد كەمال دەلىيىن لەگەل (منىتى) خۆيدا بېپارەدەت ئاخۇ براوە بىت يان دۇراو، رەسەن بىت يان نارەسەن. تەواو لىيەدا، لە منبۇوندا يان منىتىدا يەكگەرتنەوە دووركەتنەوە لەگەل خودى خۆمدا لەمنىتىدا Jemeinigkeit دازاين بەرەو جىهان بەرەو منىتى منبۇونى خۆى لە جولەدايە.

ئەودى بۇ ئەم باسەمان لەم خالىدا گىرنگە، تىيىگەيشتنە لە سىفەتى جولەيە، گىرنگى جولە و رەھەنەدە فراوانەكانى جولەيە، كە ھەم لاي ھايدىگەر گىرنگى خۆى ودرە گەرىتە و ھەم لاي ھىيگلى سەدەن نۆزىدەش لە فينۆمۆلۈزىيەكەيدا جولە دەبىتە خەسلەتە كى گايسىت. لەم خالىدە پىمانوايە كە وشەي (رەق) تواناو رەھەندى قۇولى جولە ودرە گەرىتە و لەئامىزى دەنەتە بەرجەستە دەكەت، بەلام وشەي ھۆش بەو سىفەتە تەنها بەيەك سوپىزىكت و سوژەوە پابەندە ئەو ھىزىھى نىيە ئەم گفتۇگۇ قولەي لەسەر

بونیاد بنریت. تهناههت له (هوش) چونکه کردەی هوش گەر لەرووی فیزیکیشەوە سەیرى بکەین لە (بىٰ هوشى)دا جولەکەی دەوەستىتە ناچىتە دونيای شته كان و هەبووه كانى وەك "جىهان، زەمەن و بۇن و مېزۇو..تاد. بەو مانايىھى ئەو توانييەن نىيەو زىاتر بە سەبزىكتەوە نوساوهو لىيى نىزىكەو جولەی لە خودى جەستەو تاكىتىدا نەك لە كەسى سېھەمدا دىاريکراوه. هوش هيىزى لە جولەكىدنا لاوازە، چونكە لە خستنە سەرى بۇ سەر جىهان و بۇ ناو جىهان و يەكگەرنەوە جودا بۇنەوە لە گىيان و خودو شتەكاندا، هوش وشەيك نىيە لەگەل كۆي ئەماندا بەرجمستە بىت و پىوهگەريان بىت. لېرەو جولە بهمانا ئەنتۆلۈژىيە فراوانەكەى و بەباذاغان بۇ ناو مانا فينۆمۆلۈژىيە ھىنگلىكەي زىاتر لە وشەي (رەقح) وە نىزىكە وەك لە (هوش).

دەيدم: بەلام مادام باسى جولەمان كرد دەگەرىئىنەوە سەر چەمكى گايىست وەك جولەيىك، كە سلوٽەردىيك لە تىيىگەيشتنى بۇ (كايه كان) لىيى نىزىك دەبىتەوە، بەلام گايىست لېرددادا دەچىتە ناو بىركەرنەوە كى گىيۆمىتىيەوە، لەكەدە فۇوكىدن و بلقە سابۇنىيەكان و تەنى خىرەك و گۆزەسازىي و بازنهبىي و كەفەكاندا، تىپرانىنىنى گىيۆمىتىرى رەھەندىتكى دىكەي جولە وەردەگىرىت، ئەويش جولەي گايىستە لەناو ھەبووه كاندا. جولەيەك كاتىتكى دەچىتە ناو جىهانى نىوان خۆى و شتەكانەوە. لەلائى فەيلەسۋىنەكى وەك سلوٽەردىيك لە سىيىنە كەنگەكەي (كايه كان، بلقەكان، گلۇبۇس، كەفەكان)دا بەرامبەر جولەي گايىست دەبىنەوە وەك تەننەتكى گىيۆمىتىرى كە تىيدا لە كتىيې يەكەمدا (كايه كان- بلقەكان) باس لە جولەي گايىست لەناو راوم يان شوين دەكەن، باشتى وايە بلىن لە ناو چىوەدا (چىوه راوم-Raum) دەجولىتەوە.

لېرەو پىتەر سلوٽەردىيك لە سىيىنە كەنگەكەيدا، رەدووی جولەي سوبىزىكت، رەوح، گايىست، دەكەۋىتت رەوح لەناو (چىوه زەمەن-Raum und Zeit)داو لە جولە گىيۆمىتىرىكەدا دىيارى دەكەت كە بلقە وەك چىوەيەكى فۇوتىيەرلاو بە ھالاوى ھەناسەكان، تىيدا گايىست، ئىندىيەقىوم، سوژە، سىفەت و وىنەي خۆى دەخاتە ناو چىوەيەكى ھالاوى و دیوارە تەنكەكانەوە. لېرەو گەشتى گايىست لاي سلوٽەردىيك لە ھەناسەي خواوه دەستپىيەدەكەت كە فۇ دەكەت بە قورداو لە قورۇو مەرۋە و بۇنەوە دەرسەتەكەت. وەك لە سفرى خەلقبۇوندا 28، 24، 27، 20 (Gensis) ھاتووه كە "خوا فۇوي كەد پىيىاندا گوتى پە بەرھەم بەرەكەت بن و ژمارەتان زۆر بىت" ياخود "خوا گوتى، مەرۋە لەسەر وىنەو ئارەزووەكانى خۆمان دروستىدەكەين، دەشىت دەسەلەتدار بن

به سه ر ماسی له دهرباد او بالندesh له ثاماندا" 26 Gensis به مجروره خوا مرؤژ له قورو
ئاواو ههوا دروستده کات و فووی پیداده کات، بهمهش خوا ده بیته قورپشیل و گوزه سازیک
له جیاتی ئهودی گوزه کهی بخاته کوره ده اگره ده دیت و فووی پیدا ده کات، و ده
سلوته ردایک ده لیت: "مرؤژ و ده گوزه مو رکانه يه کی بونه".

به مجروره مرؤژ ده بیته مو رکانه يه کو گوزه يه که روح Geist تیدا ده جولیت، (بز
و دیره ینانه و با بیر له مو رکانه و چیوه کهی ئیمانویل کانت بکهینه و له خالی پینجه می
ئم نوسینه ماندا) بهوهی ئم روحه پیشتر بپی بیرکردن و میتا فیزیکی بونی هه يه،
که هه ناسه خودایه، بهلام له قاوغه چیوه و گوزه يه کی جهسته دایه، که مرؤژه. لهم
پنتمه و، هه ناسه له لاتینیدا سپیرتوس Spiritus ناوبر او و مو نای فووکردن، هالاو،
شنه با، روح، فوو پیدا کردن دیت. لهمه و، هه ناسه ثه و جوله يه که خوا ده بیه خشیت به
مرؤژ و زینده گیبوون ده خولقینیت، خوا فوو به قاوغه کاندا ده کات، و ده چون ئیمه فووی
ئیمه، روحی ئیمه، کاراکته ری ئیمه، رهمز و وینه کانی ئیمه له ناو موبایله کاناندایه.
لیزه وه مرؤژ له گهل خوی و چیوه خویدایه، له ناو بالقه سابوونیه کهی و پفکه خویدایه،
له گهل موبایله کهیدایه، بهلام لهم هه مانکاتیشدا له گهل ئه ویتردایه، چیوه کان، پوست و
کوزمینته کان به شده کات له گهل ئه ویتری فیزوالي به شده کات، ژوری چاته کان
به شده کات و له ژیانی راسته قینه خوشیدا ژوره کان، هوله کان به شده کات، پاسه کان،
میترۆ و فرۆکه کان به شده کات. ئیدی له کویدا مرؤژ هه بیت قاوغیک هه يه که روحی تیدا
ئارام ده گریت، له کویدا مرؤژ هه بیت بلقیکی نه بینراوه هه يه که چیوه يه کی روحیه له گهل
خوی و ئه ویتردا به شیده کات. مرؤژ ئم چیوه نه بینراوه پرده کات له فووی خوی،
له هه ناسه بیره وریه کانی، له گورانیه کانی، له بیورا کانی، فوتوكانی، پوست و
هه لويسته کانی و شیدیوکانی، لیزه وه مرؤژ له چیوه خوی وه، له پفکه و بلقی خوی وه،
ئم چیوه ئیندیشیدواله ده جولینیت، ئم دازاینه باره و جیهان ده جولینیت و له گهل
ئه ویتردا به شیده کات، له ئه په کانه وه، له پیگه قاییه، و دتس ئه پ، فهیسبوک، تویتھر،
یوتبو زوریتر، له گهل ئه ویتردا چیوه به شده کات.

به گه رانه و بۆ تیولۆزیا و له ئاسۆگه میتا فیزیکیه که وه له فووه، لهم هه ناسه يه بمنا
قاوغه کاندا بپوانن، خوا ده بینن فوو و هه لاوی خوی ده کاته قاوغه قورپنه که وه کردي
به مرؤژ، بهمهش مرؤژ و ده قاوغیکی خودایی له پیگه کی هه ناسه و فووی خوا ونده کانه وه،
به زیان له ناو چیوه کان و کایه کاندا مه حکومه، له ناو سقیره کاندا. له کایه وه، له سقیره وه،

تیروانینیکی فیزیکی همیه بۆ چیوەیدا که تیدا دەژی و لەویوە شارستانییەتە گەورە کان لە ناو چیوە کاندا ژیاندە کەن و دەجولین، ھەر لە ژوورو خانوو بالاخانەو گۆزەو دیزەو مەركانەو ئۆتۆمبیل و فرۆکەو ھۆل و بیناسازیەو بىگە تاواھ کو تەلفیزۆن و کۆمپیوتەر و مۆبایل و کاتژمیری زیرەک. مرۆڤ زیاتر لە ھەموو بونەرانی دیکە بەھۆی فووی رۆحە (سپیریتوس) خوماری چیوە کانە، گۆربىنى چیوە ژوورە کانە، گۆربىنى دیزاین تەلفون و تەلهفزیزەن و شتە کانى چواردەوریتى، لیزەوە چیوە کان دەبنە کایە کان، سقیرە کان، Sphären و بەردەوام لەناویدا داهیتىن و پووخان و تەقین پراکتیزە دەکات. لە کویدا بلقە کە سایکۆلۆژیە کە تەقى لەویدا دەبىنەو بەکەف، ورد ورد دەبىنەو، دەبىنە چەند پەنتىكى دیکە کە سلوتەردا يك لە کتىبى سېھەمدا لە (کایە کان - سېھەم، كەفە کان) دا ئاماژە بەوە دەکات کاتىك بلقە کان، پەنە کان دەتەقىن و بە شىيە (خۆکىيە کەی - گلوبۇسىيە کەی) نامىنیت، ئەوا دەبنەو كەفە کان، ئىدى ئەم كەفە لەناویدا "کۆمارى چیوە کان" پىكىدىن و لە تەنېشىت يە كەوە کار لە يەكترى دەكەن.

بە محۆرە كەفە کان دوا قۇناغى تەقىنى بلقە لە تەنە خۆکە دەسەلەخوازىيە کەيدا، تەنە خۆکىش، گلوبۇس، وەك لە (کایە کان - دووهەم، گلوبۇس) ئاماژە پېداوە، رۆح و دەسەلەلت و ژىرى و ھۆشە کە لەم تەنە خۆکىيە گىزمەتلىيە بەرچەستە دەبن و كۆدەبنەوە.. بۆ ئەوەي لە بىركردنەوە بازنهىي و گلوبۇسى تىېڭەين، دەبىت بىر لەو سېفەتەي رۆح بکەينەو کە بازنهىي، لیزەوە رۆح، گايىست، لەلاتىنيدا بە (سپیریتوس - Spiritus) ناودەبرىت، ئەويش لە لاتىندا شىيە بازنهىي و خۆکىيە همەيە. ئاوهە فووی خودا دەكىيتە مرۆڤە دەرۆخە - Spirit - Geist - Spiritus بە دەوريدا گيان، سۆل، زىلە Seele-Soul دىت و بە دەوريدا جەستە قاوغە كەمەتى. لەم بىركردنەوە مرۆڤ لە ناو چیوەدا، قاوغىيە کە پە لە فووی گايىست، رۆح، سپیریتوس. خۆشى وەك قاوغىيە لە ناو بلقىدا دەژى و کاتىك بلق بە هەناسە دەسەلەلت، ژىرى، ئەقل، گيان، سۆز پى دەبىت و لە ناو ئەم تەنە خۆکە دەسەلەلتدا بە ناو بۆشاپىيە کاندا دەسۈرۈتەوە "بۆشاپىيە كۆمەلایتە كەن، ئايىدا كەن، شىيە كارىيە كەن، ئايىنە كەن... تاد". لەو كاتەدا ئەم چیوە ھەلامى و نەرمە لە شوينىكىدا دەتەقىت، لەویدا دەبىتەوە بە كەفە کان و لە ناو كایە کاندا دەبىتە "مولتى فۆکال - فەپىتى و دەبىتە فەجىهانبىنى" لیزەوە كەفە کان بە جىاوازى بلق و خۆکە کان نەدەچىتە ناو پرسىيارى ئەنتۆلۆژى مرۆڤە دەگەريتەوە لە سەر تەنېكى خۆك، بەلكو پەرتىبوونەوە يە لە ناو بىكۆتايى شتە کان.

به محوره بيرکردنوه گيومتيريکه، دهوانين له رهنهندىكى ديكەي چەمكى رۆح له گايىست Geist بروانىن، ئەوا جولەيەى گايىست بۇ ناو شته كانه، بۇ ناو قاوغەكانه بۇ ناو مایكروسفېرەكانه Mircosphären يان بلىين بۇ ناو (كايىچەكان) تىدا مرۆف و حالاوى خۆى و خواوند، لەناو چىوهى شلدا دەدۈزىتەوە دەچىتە سەرتەنە خپرەكانى دەسەلات و زىرى و خپرەكەيى بىردىكا تەنە.

لەوەتەي مرۆف ھەيە به تەنى خپرەك سەرسامبۇوه، مرۆف چىوهى كۆمەلایتى و زانستى خۆى و دەسەلاتى خۆى لە خپرەكىدا بىنيوتەوە، وەك چۆن بۇ يەكەمین جار لەمېژوودا "لە ۳۱ مای ۲۰۱۳" قەيسەرى رۆمى كونستانتن (ئەستنبولى نىستا) لە كەۋاوهەكىدا بەسىر شەقامەكاندا رۆيىشت و توپىكى خپرە بەردىنى لەدەستدا بۇو، ئەمەش بۇ چەندەها سەددە بۇوە تايىيەتمەندىكى قەيسەرەكان" لە رۆزدە دەسەلات و تەنى خپرەك و زىرى و تەنى خپرەك و دەسەلاتى ئايىنى و ھىزى خودا بۇوە بىرکردنوهى مرۆف. ئەم تەنە خپرەكىدە لەدواى رۆمای فە خواوندەكان لەناو نەچوو، بەلكو كريستەكان هاتن و خاچىكىيان خستە سەر ئەم تۆپە خپرە، تەنانەت نازىيەكان لە سەددە بىستىدا هاتن و خاچى شىكاوى نازىيەتىان خستە سەرەي، كەواتە لە كويىدا تۆپى پر ھەوا ھەبىت، لەويىدا رۆخەكان لە يارگەكاندا يارى دەسەلات و بىردنەوە دۆران دەكەن. لە كويىدا مرۆف بىر لە چارەنسى خۆى بىكتەوە، وەك بەرھەمى گوناھى ئادەم و حەواو فېيدانى بۇ ناو سەر ئەم تەنە خپرەكە، بىر لەو سىيۇھ خپرە دەكتەوە كە خپىتى خۆى لەدەست دەدات و لەگەن يەكەمین قەپالىدا مرۆف وەك گوناھەكارىيەك بەناو زەمەنى خودا تىپەر دەبىت. لىرەو (گوناھە مىراتى) لە ئايىدا بەرای من جىڭ لە كەپانەوەدى شوئىتى قەپالەكەي ئادەم و حەوايە ھىچيتى نىيە، لەكويىدا ئىيمە مردىن و رۆخمان چووه بەھەشتى خواوه، لەويىدا ئىيمە سىيۇھ كەمان بەساغى داودەتەوە بەخودا ئەۋەش كىلىلى گىرەنەوەدى رۆخە بۇ ئەبەدىتى خواوند و بەھەشتەكان... لىرەو سلۇتەردايىك دەلىت: "دەبىت تۆپە خپرەكان، خپرەكەكان بېجى زەمەنى پاشاكان چارەنسىيان چى بىت؟ دەبىت لە زەمەنىكى تردا پاشاكان بەبىن تەنە خپرەكان چيان لى بەسىر بىت؟"

لەم گۆشەنىيگايىدە پەركردنوهى خپرەكى و گيومەترىي گايىست بکەين، ئەوا گايىست لەناو فۇرمەكاندايە، ھەر وەك گۇوتان لە لاتىندا رۆح بازنهيىيە، ھەم بازنهيىي بلقەو ھەم بازنهيى خپرەكەو رۆح خۆى بە بازنهيى بەرچەستەدەكان، رۆحى دەسەلات، رۆحى ئايىن، رۆحى ئايىلۇزىيا، رۆحى شته كان، رۆحى رەنگەكان... تاد. لەوەتەي مرۆف خپرەكى

بىرده كاته وە، رىتكو پان بىرناكەتەوە، لە خالىكە وە بازنه بىي چىوهى خۆى ديارى دەكتاتو بازنه كە تەواو دەكتات، بىر لە خرۇكى گەردۇون و ئەستىرەو هەسارە كان دەكتەوە، مەرقۇ بۇتە مەشقكارىيەك، بۇتە گەمارىتك لە ناو چىوهە كاندا، لەناو كايەكاندا بىر لە چىوهە كى فيزىكى دەكتەوە، رۇحى خۆى، فۇرى خۆى، ھەناسەي خۆى، دەسەللات و ھەزمۇونى خۆى تىدا جىڭىر بکات. ھەركاتىيەك بىركردنەوە، گايسىت، رۇح، چووه تەنى خرۇكەوە، ياخود بۇو بەدەسەللات و بەناو بۆشايى و كايە كۆمەللىيەتى و سىاسى و رۇحىيە كاندا تىپەرى، ئەوا لە خالىكدا دەتكىت، دەسەللاتە كان دەتكىن، ئەستىرە كان دەتكىن، تۆپە شوشەيە كان دەشكىن، پەغە كەش دەتكىت و دەبىتەوە بە كەف و ورده كەف. ئىدى زيان مايكىرۇسقىرە كان، كايە بچوکە كان دەستپىيەدەكتات و لە كايە بچوک و كايۆچكە كاندا سوژە خۆى پەرتەكەتەوە. بەجۇرە لە كويىدا چىوهەكە بۇو كە تىدا دەزىن، تەواو دەبىتە ئەو بلقەي كە پېرىدەبىت لە ھەناسەو ھالاوى ئىمە، پېرىدەبىت لە منه كان و بە ئاسماندار لەناو بۆشايىدا دەسۈرۈتەوە تاۋەكۆ چركەساتى تەقىينى پەتكە يان بلق، چركەساتى تىپەوانىنى رۇحە بۇ ھەناسە كەي لەناو بۆشايى كەداو بۇونىتى بە پەرتىبوویى نىيۇ كايە كان لەناو بۆشايى كەندا، سلۇتەردايىك گوتوھنى "پەتكە كە لەناو بلقەجادوویە كەدا پېسىپەرەيەتى لەناو بۆشايادا لە چىوه دەرچىت" لەدواجاردا بەشكەرنى چىوهە كان لەگەل ئەويتدا بۇونە بە جەمسەر (Pole) لە بلقەكانەوە چىوهەشكەرن و قاوغ بەشكەرن و ژوررو دەسەللات و كايە بەشكەرن، دەستپىيەدەكتات.

بەم بىركردنەو شىعىيە، گىيۇميتىي و خرۇكى و پەتكەيى، ھەناسە كامان، رۇجان كە لە ھالاوى ئىمە و چۈتە ناو پەتكە كە، دەبىتە رىاليتى و زيانى راستەقىنە. ئىدى لە كويىدا رۇحى ئىمە ھەبىت لەويىدا لاپتۆپ و مۆبایل و كۆمپىوتەرە كامان پېرىدەن لە ھەناسەي ئەم رۇحە و لە فۆرمىتىكى دىكەدا زيانى ئىمە ورددەبىتەوە بۇ داتايى بچوک و ژمارەو بەناو ھەوادا دىن و دەچن، وەك چۈن ژمارەي بانكىيە كامان جىگە لەچەند ژمارەيەك نەبىت لەسەر رۇرغايىكى جىوهىي و پلاستىكى هيچىت نىن و لەويوھ بۇ ئەويت زيانى ئابورى بەو ژمارانەوە، بە ھەلکشا尼yan و بە داڭشانىyan پابەندن. بەجۇرە بىركردنەوە فۇرخۇازو خرۇكى بىركردنەوە لەشىوهى فۆرمدا بەبىي ھەناسەي رۇح و سېيترۆس بۇونى نابىت. ئاوهە" چىوهە كان، بالاخانە كان، گۆزە كان، مۆبایلە كان، خانووە كان بەبىي فۇرى رۇح بۇونىيان لەناو زەمەندا ھىچ مانا يەكى نىيە.

لیزهوه جولهی روح، هناسهیه، سپرتوس، Spiritus که له گریکهوه بهرامبهه گایست، روح، سپرتوس دانراوه، جولهیه که لهناو شتدا، نهک هوشیکه لهناو شتیکدا، چونکه شته کان رهمزی و ههبوویی هوشیان نییه، بهلام کاتیک دهچنهناو کایه کانهوهو میکروشییره کان پیکدیین، روحیان ههیه. لیزهوه هناسه کهوره تره له هوش، هوش هرگیز سیفهتی هناسه و درناگریت، بهلکو روح خوی له خویدا هناسهیه که لهناو شته کاندا. هوش له گهله بی هوشیدا کوتایی دیت، بهلام روح له دوای مردنی سه بشیکت، سوژه، خود، ئیندیشیدیوم، ههر دهمینیته و هو لعرووی سبوبیشده بیگرین روحی سهدهیک، روحی ئایدیاییک، شورشیک، جولانهوهیک، کولتوروئیک، ههر دهمینیته و هو بهناو زدهمندا ده سوریته و هو، وک ثهو هناسهیه خوا وايه که دهیکاته ناو بونه و دران و مرؤفه و هو له جولهی بهرد و امدايه.

به محوره ئه فوروه، ئه هناسهی گوزه کاره بهناو قاوغه کاندا لای سلوتهردایک جگه له گایست هیچیتر نییه که تمها گیان Soul Seele / نییه، بهلکو روحی شویتره که خوایه لهناو تمزیکداو لهناو چیوهیه کی تایبه تدا. لیزهوه خوا لای سلوتهردایک جگه له گوزه کاریک هیچیتر نییه که گوزه و کاره قورپینه کان دروسته کات و له جیاتی بیانکات به فه خفوری، به هناسه کهی فوویان تی ده کات و دهیانکاته گیانله بهر. لیزهوه گایست، روح، سپرتوس، سپریت، وینهی خودایه له کایه تیولوژیه کاندا، وینهیه که له ناو بلقو و تنه خپرک و پاشان تهقینی ئه مانهیه لهناو فهزایه کداو بونیه تی به که ف.

لهم گه شته دا بهرای من (جوله) له (گایست) ناییته و هو، که پیماییه سلوتهردایک گهراوته و بۆ (جوله) هایدیگه رییه که، که جولهی دازاینے لهناو مانا کانی بونی خویدا. جولهی دازاینے لهناو بون و نه بونندان. لهم فورماله هایدگه رییه پنهانه و هو، چیوه کان زده منی مۆرالی و تیولوژی و میتا فیزیکی و فیزیکی خویان دهخنه ناو روحی سه رده کانه و هو. مرؤفه کان و ژوره کان، مرؤفه کان و خانووہ کان، مرؤفه کان و تنه خرۆکه کان ثهو هناسانه که گایستی سه رده مییک، سهدهیک، چیوهیه کی ژینگه بی و مۆرالی دیاری ده کهن و شارستانیه کان ده جولیتن.

لهدوا جاردا، وک ئاماژه مان پیدا له کتیبی یه که مدا (کایه کان - یه که م - بلقه کان) باس لهو چیوهیه ده کات له نیویدا مرؤف وک ژوره رپوویه رپووی یه کتى ده بنه و هو. چون گایست، روح، فوو ده کات به بلقیکی سابوونیدا، ئاوهها روح یان گایست لهناو چیوه گیومه تریه که دا، لهناو بلقه کاندا خوی نایشده کات. سوژه کان چیوهیه کی دیاریکراو

له گهله نه ويتریدا به شده کنه و له گهله يه كتريدا چيوهبي مرديبي و جورتيك خوباريزي
ئيمونيتيت، Immunität پيكتدهينن. ئيدي له ورده كاريه كانياندا له گهله يه كتريداو
لنهانو بلقنه كانى خويانداو دابه شبونى بلقنه كۆمەلایه تى و نه فسانه بىي و زەمەنەيە كانيدا،
گايىستى، ياخود رۇحى، سەردەمى خويان دەدۇزىنە و تىدا دەسۈرىنە و. ليپەرە كايىه
جىگە لەو گايىستە، لەو رۇحە هيچىتە نىيە كە لە زەمەن و چىوهدا دەسۈرىتە و دە
دابه شەدىيەت و بەشكەرنىيەك و لەتبۇونىيەك كە سوژە بۆ پاراستنى خۆى لنهانو چىوه و زەمەنەنی
تايىه تدا پراكتىزە بونگە رايى خۆى لنهانو جىهاندا دەكەت. سلۇتەردا يك لەكتىبىي
(كايىه كان - ۳ - كەفە كان) لەلاپەرە ۱۴ دەم ھاوکىشە يە بۆ ئۇنتۇلۇزىيە ھايدىگەر
دەگەرپىنەتە و دەگەرپىنەتە كە لە وانەيە كيدا لە ۱۹۳۵ بەناوى (پېبەرى مىتافىزىك) لە لاپەرە
۱۳۸ دەلىت: "دازاين كايىه شياوه كانى دراوسىتەتى، له گهله خويدا دىنېت..."، لەم
خالە و دازاين لنهانو كايىه شياودا نەزمۇنە خۆى لنهانو جىهان و زەمەندا دەكەت،
بەمەش جولەيە كە لنهانو چىوه يە كى فيزىكىدە، جولەيە كە لنهانو شتە كاندا، ئەم جولەيە ش
جىگە لەو هەناسە و فووه نەبىت كە سپېرتوسە، گايىستە، رۇحە، هيچىتە نىيە.

يازدىم: ليپەرە گايىست زياتر لە پرۇسەي كۆتايى دايىه و لەدواي ئەم گەشتە بەناو
جولەيە هايىدگەرلىي و جولە بەناو كايىه سلۇتەردا يكىيە كان و هەروەها نەگەر ھيگلىانە و دك
پرۇسىس و دىالەكتىكانە بېرىانلى بىكەينە و دك وشەي (رۇح) نىزىكەدەبىتە و دك
لەوشەي (ھوش) كە ھوش و ھوشەندى و ئاگامەندى بەرای بچوکى من دەشىت زياتر لە
خودى چركەساتىيىكى رۇحى يان بلىيەن گايىست پېتىسا بىكىتىت، كە بەر دىاردە كان
دەكەۋىت و ئاگامەندى و ھوشەندى خۆى دەدۇزىتە و دك چركەساتىيىكى مەعرىفى و
زانىنگە رايانەيە. لەھەمان كاتىشدا چركەساتىيىكى رۇشنبىرانەيە و بە دركى بە دىاردە كان
دەكە، چركەساتىيىكى رۇشىنگەرانەيە بەھەدە دك خودىكى، يان سوبۇشىكىيە كى مەعرىفى
ھەولىددات لە كۆي پرۇسە كە تىيېگات و لە سىستەمە ناوه كىيە كانى و نەفيكىردنى نەفى
(غۇنەي تۆۋ لاسك و گول) شتە كان لېكىبداتە و دىالىكتىكانە كۆي پرۇسە كە بىبىنېت و
دىاردە كەي (فېنۇمەن) لەلا رۇشىن بېتە و د. لەم خالە و تەواو ئەركە رۇشنبىرە كەي رۇح
لەوەدا دەرە كەۋىت كەدواي ئەم چركەساتە بەرە ئازادى و رۇحى ئازادە ئازادى -
فرايىھايت Freiheit هەنگاۋ دەنېت و ليپەرە لاي ھيگل رۇح يان گايىست ھوشەندىيە كى
دىالىكتىكانە و مەعرىفيانە دىاردە كانە لە خودى پرسى ئازادى سوبۇشىكتو دونىادا.
ليپەرە لاي ھيگل، ئازادى كارىكى ھوشيارانەيە، ھوشيارىش كەدارى رۇحە، بەشىكە

نهك ههموو بىت. بهديويىكى تردا لهو خالهوهى كه (رُوح) له ئايىنى ئىسلامدا، لەكريستانى و تەوراتدا بە (كارى خوا) له قەلمەدرىت و پىناسەن نادىارە، ھۆكارى ئەودىيە كە رُوح تەنها (گيانىك-Seele) نىيە كرايتى بەر مەرقۇوه، بەلكو رُوح ماناي (زىيندەگى) دەگەيەنیت كە رُوح زىندۇوه لە جولەدایي و بەمەش رُوح له مانا ميتافيزىكىيە كە جودا دەبىتەوەو تەنها له مانا ميتافيزىكىيە كەيدا دىاري ناكريت و كورتناكريتەوە. بەمەش رُوح وەك ئەرسىت تالىس دەلىت: گايسىت (رُوح) بەرهەمى كارە. لەمەو بەرهە مىيىنانى كارىك نىزىكە له رُوحەوو بەرھەمى ئەوەو له كارو بەرھەمە كەيەوە دەياناسىنەوە. بە ثاراستىيە كى تردا، رُوح و گايسىت ئۆبۈشىكتو شت نىن، بەلام لەدواجاردا بەسەر شتو بەرھەمە كاندا پەرشىدەبنەوە ، كە ئىمانۆيل كانت لىرەدا لە كارى داهىناندا (رُوح - گايسىت) وادەبىنیت. لەدواجاردا كاتىك لە ئەلمانىدا بەرامبەر وشهى گايسىتلىشكایت Geistlichkeit دەبىنەو كە ماناي گەفتۈگۈ رُوحانىيە كانو رُوحگەرايى دەگەيەنیت نەك رُوحانىيەت، چونكە رُوحانىيەت لىرەدا بە ئەلمانى سپرىتوالىتىت Spirituality يان سپرچوالىتى Spirituality بە ئىنگلizى كە ماناي، ھالاً او هەناسەو دەررۇن و رُوح دەگەيەنیت.

لە دواي ئەم گەفتۈگۈيەوە ھيوادارىن خوتىنەرمان لهو كىشەبەندىيە ھىنگلىيە نىزىكىدىتەوە كە وشهى (گايسىت) لەگەل خۆيدا لەناو زمان و دىالۆگە فەلسەف زمانووانىيە كاندا لەگەل خۆيدا دېيەننیت. لىرەوو لهم گەفتۈگۈيەوە دەربارەي چەمكى گايسىت Geist دەگەيەنە ئەودى كە (رُوح) مانا فراوانە كەي گايسىتمۇ لەوەو دەكىرت بۆ كۆي پەرۋە كەش رُوح بە كاربەھىنەن و بلىن، "فيئومۇلۇزىيائى رُوح.

پەرأويىز و تىيېننې كان:

يەكەم: ئەم گوتارە لەپەرأويىز بەشىنەك لە كىتىبى (ھىنگل و فەلسەفەي گايسىت) نوسراوە، كە ھاوارپى ئەزىزم(پىيىن رەسول) نوسەر ئەو بەشهى كىتىبە كەي بۆ ناردم، تىيدا، كىشەبەندى گايسىت شرۇقە دەكات. ھەروەها پەرأويىز كە لە تەنيشت وەرگىتەنە گەورە كەي دكتور موحەممەد كەمال (فيئومۇلۇزىيە ھۆش).

دوروهەم: دەمەویت لىرەدا رۇونكىرىنەۋەيەكى بىدەم، بەوهى من بە تىيگەيشتنى ھەڙارانە خۆم بۆ ھايىگەر لە كۆنتىكىستە كوردىيەكىداو لە خويىندەنەۋەمدا بۆ ھايىگەر جىاوازى لە نىيان دوو وشەو چەمكدا دەكم ، يەكەميان (كات) و دوروهەميyan (زەمن). چونكە پىتموايە چۈن (رۆح) وشەيەكى گشتىيە، قوللە، فره رەھەنەدە وەك گايىتى ئەلمانى و كە هوش و ئاكامەندىيە و لەناو بازنى ئەمودا دەجولىتىمەد، نموا كات بەدۇرى خۆرى زەمندا دەسۈپتىمەد. كات بۆ چىركەساتى بەرىيە كۆتنە، كاتىك كىردار رۇودەدات، وەك كاتىتى Zeitlichkeit كە زۆر بەسادىيى لە جولەي دازايىدا رۇوغان كەردەتەوە. بەلام (زەمن) لە زمانى عەربى و كوردىدا رەھەنلى قۇولى ئەنتۈلۈزى و مانايى و سايىكۈلۈزى و مىتۈرۈگەرايى ھەمە. لىرەوە (زەمن) Zeit – Time كاتىگۈرۈيە گەورەكەيمە كات لە وورەدە كارييە كاندا بەكاردىت وەك بېشىكى بچوك و پىالىسى كە لەدواجاردا لەناو زەمندا دەخوللىتىمەد.

سييەم: كۆئى ئەم ھەولڈانانە بۆئەوە نىيە كايىست بەرامبەر رۆح دابىتىن، نەك وشەيەكى دىكە بۆ نۇونە (ھۆش) ياخود زەمن بەرامبەر چەمكە ئەنتۈلۈزىيە كە كات دابىتىن نەك تەنها كات. نەختىر، بەلکو رۇونكىرىنەۋەي ئەو رەنجە گەورەيەي مامۆستامان د. موحة مەد كەمالە، لە وەرگىپانە گەورەكانى لە (فيئۆمۆلۈزىيەي ھۆش) و (بوون و كات). خويىنەرى ئازىز وەك لەم گوتارەدا بىينيان، ھەموو چەمكىيەك دونيايەك كىشەبەندى فەلسەفە و تېبىلۈزى و زمانەوانى لە گەل خۈيدا دەھىنېت. ھەربىيە ئاسان نىيە بەيىك وشەو ئۆقرە بىگرىن و بلىن ئەمە ھەۋەيە، ھەمووبىي نىزىكىرۇونەۋەيە لە بىرۇ ھزرە فەلسەفييە گەورەكان. بىنگومان زۆر لە چەمكە كانى دىكە لەناو زمانى كوردىداو وەرگىپان بۆ ھەر زمانىيەك دىكە، گرفت و كىشەي خۆي ھەمە. من لەم ھەولڈانو زۆرىت لە سياقىنى سۈسيندا ھەوللى وەرگىپانيان بۆ دەكم و ھەولىددەم و شە نىزىكە كە بۆ بىزىمىمۇ، كە بىنگومان نەفيكىرىن دەنەنە وەرگىپانەكانى دىكە نىيە لەم بوارەدا، بەلکو بە پىيچەوانەو لەسۈنگەي دانان و رۇونكىرىنەۋەي بۆ خويىنەرى ئازىز و پىشە كەنلى بەرچاورۇونى و چەند ئەلتەرناتېقىكە بۆ فەرەنگىكىنى كەنلىنى چەمكە كان وەك زەمن، كات، رۆح ، كايىست، ھۆش، ئاكامەندى، كەلکەبۈونى چەندەها وەرگىپانى چەمكە كان وەك زەمن، كات، رۆح ، كايىست، ھۆش، ئاكامەندى، ھەبۈو، لىرەبۈون (دازاين) و بۈون و ھەيەتىبۈون و زۆرىت. ھەمووبىان يەكتى تەواو بىكەن، چونكە ھەتاوهە كوشەي ئەلتەرناتېقىمان زۆرتىرىت، بازنى ئەفتۇك فەلسەفييە كان فراوانتۇ بەپىز تر دەبن و خويىنەرى ھزرۇ فەلسەفە سوودمەندىر دەيت.

سرچاوه کان:

- 1.Joachim Ritter, Gottfried Gabriel, Karlfried Gründer (Herausgeber), Historisches Wörterbuch der Philosophie , WBG Verlag .2019
- 2.Emmanuel Kant, Träume eines Geistersehers und andere .vorkritische Schriften, Bd I, Könemann Verlag
- 3.G.W. F. Hegel, Phänomenologie des Geistes, Reclam Verlag 1987
- 4.<http://quran.ksu.edu.sa/tafseer/katheer/sura17-aya85.html>
- 5.Gensis 20, 24, 27, 28
- 6.Martin Heidegger, Sein und Zeit, Max Niemyer Verlag Tübingen 2006.
- 7.Martin Heidegger, Einführung in die Metaphysik, gehalten 1935, .Tübingen 1953, Frankfurt 1983
- 8.Martin Heidegger, Gelassenheit, Jahr 1955, Neske Verlag 1959
- 9.Peter Sloterdijk, Spähern III Schäume, Suhrkamp 2020
Peter Sloterdijk, Nicht gerettet, versuch nach Heidegger, Suhrkamp .2019
- 11.https://en.wikipedia.org/wiki/J._Robert_Oppenheimer
- 12.Peter Sloterdijk, die Sonne und der Tod, Suhrkamp 2001
- 13.Peter Sloterdijk, Spähern I Blasen, Suhrkamp 1998
- 14.Peter Sloterdijk, Spähern II Globus, Suhrkamp 1999
- 15.Immanuel Kant, Kritik der Urteilskraft, Reclam Verlag 2004
- 16.<http://www.philolex.de/geist.htm>

کیشەن توپشىنەوەن فەلسەفەيى

د. کاوه جهلال

دەمەۋىت لە ئەزمۇونى فيرخوازىي خۆمەوە يىمە نىيۇ پرسى ناونىشانى ئەم نووسىنەوە. نىوهى يەكەمى نەودەكائى سەددى راپوردوو فيرخوازى فەلسەفە بۇوم لە زانستگەي بامبىرگ. بىئگۈمان فەلسەفە بەشى سەرەكى خويىندەكەم بۇو، دوو بەشە لاوەكىيەكەشم برىتى بۇون لە پسىكۆلۆژى و رامىيارىناسى.

بەشەكەمان بچۈوك بۇو، زۆرجار مامۆستاو پرۆفسىرەكان لە "كاتى گفتۇگۇدا مامۆستا لەپال فيرخوازان" دادەنىشتن، لى لە دەرەوەي ئەو كاتانەش، دەرفەت دەرەخسا لەسەر پرسى دىكەي دەرەوەي فەلسەفە بدۇين. بۇ نۇونە رۆزىك پرۆفسىرېك، دوای

ئەوهى زانىيى كە من كوردم، كەمىيىك بەماتى گۆتى: "كەلى ئىيۇھ توپى پىيى دەولەتانە، بەداخەوە، بەلى زۆر بەداخەوە، ئاھر ئىيۇھ شاياني لەوھ زياترن. لى كىيىشەي سەرەكىي ئىيۇھ خيانەتە. من باودە ناكەم ئەوھ تەنیا كىيىشەي سەركەدە كانتنان بىت. من واي دەبىنە خيانەت بە ئىيۇھى كورد توچىيە. ئاھر خيانەت ھۆكاري ئەوهىي كە ئىيۇھ دەولەتان نىيە. بىيگومان ئىيۇھ خۆتان دەبىت باشتىر لە ھۆكاري ئەوھ تىېڭەن. من ئەلمام و لە دەرەوە ھەر ئەوهندە ليتەن تىيگەيشتۇرم."

بە هەر حال مەرۇۋ ئەوها راشكاوانە راي خۆي دەردەپرى. بىيگومان ئەو جۆرە گفتوكىيانە زۆر دەگەمنو لاوهكى بۇون، ھەندىيەك جار وەك تىيېنىيەك لە دانىشتىنىيەكدا دەردەپرمان و دەبۇون بە بابەتى دانوستاندىن، چونكە منىش بۇ غۇونە لەسەر تىروانىنى وەك ئەوهى سەرەوە دەلما و روونكىردنەوەم ھەبۇو.

رۆزىيەك لەگەل مامۆستايەكدا كە كەمىيەك بۇ ببۇو بە ناسىيارم، گفتوكىoman دەكەد. لەو ميانەيدا لىيى پرسىم: دەتەۋىت توپىزىنەوەي ماجىستەرەكەت لەبارە چ پرسىيىك بنووسىيت؟، لە دەلما گۆتم: "خۆت دەزانىت ماوهىيەكى زۆرە خەرىكى پرسى "غۇرۇيەت" م لاي سارتەر، رەنگە ئەمە پرسىيىك بىت، لى ئەنۇكە كىيىشەي "ناسەررەپاستى" لە "بۇون و نەبۇون" ئى سارتەر زۆر پىتکاومى. رەنگە ئەمە بابەتىك بىت بۇ لىتۆزىنەوە. "ئەو تەماشى كردم و بەپۇختى پرسىي: "فەرەنسى دەزانىت؟، دەلما م دايەوە: "نەخىر"، ئەويش سەرلەنۈ كورت و پۇخت گۆتى: "كەواھ ناتوانىت لەبارەي سارتەر بنووسىيت".

زۆر سەرم لەو بېيارەي ئەو سوورىما. ھېچم نەگۆت، لى ئەو قىسىيەي ھەر لە ناخىدا مايەوە، بۆزىيە لە دانىشتىنىيەكى دىكەماندا رۇومكەدەوە ئەو كىيىشەيەو لىيم پرسى: "بۆچى ناتوانىم توپىزىنەوەيەكى ماجىستىر لەبارە سارتەر بنووسى تەنیا لەبەر ئەوهى فەرەنسى نازانم؟".

لە دەلما گۆتى: "ئاھر نايىت. چونكە فەرەنسى نازانىت. نوقتە. ھەرەدا ليت قبۇولناكىت. ئەميان سەرەنجامە. گەنگ ئەوهىي كە "تۆ" لە بىنەرتى زمانەوە ناتوانىت توپىزىنەوەيەكى ئەكاديميانەي ماگىستەر لەبارە فەيلەسەوفىيەكى فەرەنسى بنووسىيت. تۆ دەتوانىت ئەوە وەك توپىزىنەوەي "كارى مالەوە" ئەنجام بىدىت، كە ھەموو فېرخوارىيەك دەبىت لە ميانەي فېرېبۇونى زانستگەيىدا بىكەت، ئەمەش دەچىتە خانەي خەرىك بۇونە كانتە بە مىزۇوى فەلسەفە. لى لە توپىزىنەوەي ماجىستەردا دەبىت پەچاوى نويتىزىن

ئاستى تويىزىنەوە لەو بوارە ھەلبىزىرلاردا بىكىت، ئەوجا تويىزەر مىتۆدىيىانە نويىھەتىي
 كارەكەى دەرىجات. تۆ ئەو كاتە لەبارە سارتەرلەر ئەو نويىھەت پى بەدىدەھېنرىت ئەگەر
 لە سارتەر بە زمانى خۆى بتوئىتەوە، ئەوجا دەتونىت بۆ سەرچاۋە لاؤەكى رووبكەيتە
 تويىزىنەوە ئەلمانى و فەرەنسى يان ئىنگلىزى لەبارە ئەو. خويىدىنى ماجىستەر لاي
 ئىمە ئامادە كارىيە بۆ بۇن بە تويىزەر. ھەر لەبەر ئەم ھۆيەشە ياسا پى دەداد، ئەگەر
 فيرخوازىك بابەتىيکى تايىھەتى ھەيتى و شياوى توئىزىنەوە دكتورا بىت، ھاوكات
 پۈرۈسىرەك ئەوهى لى قبول بکات، ئەوسا دەتونىت يەكسەر نەك تويىزىنەوە
 ماجىستەر، بەلكو دكتورا بنووسىت. بەكورتى: كىشە كەزكىيەنە فەلسەفە زمانى
 فەلسەفەيە كە تويىزەر بەپەيەوە دەچىتە نىيۇ پرسەكان. تەماشا بکە، من ھەموو پلاتۇنم
 لە ودرگىرانى شلايەرماخەر خويىندۇتەوە، پاوه جو ئەو لە ودرگىراندا ھەلەي زۇرى
 كردووە، ئەوهىش گرنگ نىيە، چونكە ھىچ ودرگىرانىكى نىيە ھەلەي تىيدا نەيت. لى من
 لە تويىزىنەوەمدا دەبىت پلاتۇن بە زمانى خۆى بخويىنەوە گەرلىيەرگەرتىنەك پىۋىست
 بىت، خۆم ودرىدەگىرم، لە زارى پلاتۇن خۆيەوە، كە ھەردەم جىا دەكەۋىتەوە لە ھەر
 ودرگىرانىكى دىكەى پلاتۇن، ئەوجا لە كۆتىيەكتى نووسىنە كەم جىانابىتەوە."
 تىروانىنە كانى ئەو زۆر پرسىياريان لام ورۇزاند: پرسىيار لەبارە تويىزىنەوە فەلسەفەيى
 لە ولاتە عەرەبىيەكان، لەبارە ودرگىرانەكان بۆ عەرەبى، بە تايىھەتى خەرىكبوون بە
 فەلسەفە ئەلمانىيەوە لە زمانانى دىكەى وەك فەرەنسى و ئىنگلىزىيەوە، ئەوجا بۆ
 نۇونە ودرگىرانى تىيگەي "كايىست/Gest" ئەلمانى (يان ھىنگل) بۆ "الروح"، تەنبا
 لەبەر ئەوهى عەرەبەكان لە زمانى خوياندا "وشە" كەيان نىيە، يان "بۇون/" بۆ
 "الوجود" كە ئەميش ھەروەها بەھۆى نەبۇنى وشەكەۋەيە لە زمانى ئەواندا. لى
 كىشە كە لىرەدا ئەوهى، كە ھەر ئەوندەي وجود لەبىي بۇن كرا بە بىنەرەت و
 ھەرچىيە كى وەك نۇوسىن لەسەر بىناتىرا، ھەلە دەردەچىت. ئاخىر "بۇون" و "لېرەبۇون"
 دوو تىيگەي جىاوازن و مەرۇڭ ناتوانىت بېيىت، راستىيە كە بۆي نىيە بېيىت: "من بۇن
 دەكەم بە وجود"، يان بە پېچەوانەوە: "من وجود دەكەم بە بۇن". مەرۇق دەتونىت
 ئۆنتتۆلۈزىيانە، واتا بۇونناسىيىانە لە لىرەبۇن بتوئىزىتەوە، لىرەشدا ئاشكرايە دەبىت
 تىيگەيىيانە جودا لە يەك دايابىنەت. يان گايىست/ھۆش بۆ نۇونە ھىچ پەيوەندىيە كى بە
 رووحەوە نىيە. ئاخىر رووح خودايىيە، خودا خۆى "دەيخاتە" نىيۇ مەرۇقەوە لىيى
 ودردەگرىتەمە. كەواتە گەر مەرۇق ھىنگلى بە زمانى خۆى بخويىندىبايەوە، ئەوجا لىيى

تیگه‌یشتبايه و بیبینیایه که له زمانه‌کهی خویدا واژه‌یه کی به رانبه‌ریي بۆ ئەو تیگه‌یهی هیگل نیي، ئەوسا واژه ئەلمانییه‌کهی وردەگرت و له فرهەنگ‌کدا شروق‌هیيانه پونى دەکرددوه، واتا دەينووسى "فینومینولوجيا الغایست"، يان "گایست"ی به گویرەي نووسینه‌کهی هیگل ناودرۆکیيانه بۆ "الوعى" وردەگیرا. ئاخر "فینومینولۆژي هوش" لە بنەرەتدا خەريکبۇونە به ناگایيەوه.

با زۆر له بابەتى سەرەكىمان دوورنەکەوينووه. مرۆز بۆ "پریک" تیگه‌یشن لە هەر فەيلەسوفىك دەتوانىت له زمانانى نائۆریزىنالەوه كۆششى خۆي بکات، تەنانەت بە بەرواردى چەند سەرچاوه‌کي وەرگىرراو "تا رادەيەك" توپشىنەوه ئەنجام بىدات. لى با بگەرپىمەوه بۆ لاي ئەو بەرپىزە. كە پىيم گۆت عەرەبە كان "گایست"ی هیگلىان وەرگىرلاو بۆ "ئەلپووح" واتاي ثايىنيانەپەپوونىكەرەدەوه، يان "بوون و نەبوون"ى سارترىان كردووه به "الوجودو العدم"، خۆي پىنه‌گىراو دايىھ قاقاي پىتكەنن، لى خىرا خۆي گرتەوه پېزىمەندانە گۆتى:

"ئەو جۆرە هەلئانه له نیوان ھەموو كولتۇرەكان روودەدەن، بۆيە من پىت دەبىزىم، راستىيەکەي ئىمەي ئەلمان دەبىزىن، بۆ نۇونە مەرجى توپشىنەوهى ئەكاديميانەى كۆتابى لەبارەي سارتەر شارەزايىه له زمانى فەرەنسى و فەرەنسىيەکەي سارتەردا. بپوانە له ئەمەرىكاي لاتىنى چىيان له ھزرى ھايدەگەر كردووه. تەواو شىۋاندۇيانە، كردوويانە به ئەنترۆپۆلۆژى (مرۆقناسى)! ئەو چىدى ھايدەگەر نىيە، ئەگەرچى تەوان سەر بە ھەمان بازنهى كولتۇرەي ئەورپىيانەن، كەواتە تەواو جىاوازن لە خۆرەلەتىيەكان. ئىمە له دېزەمانەوه، له چەرخى نېقىنەوه دەزانىن كە له زمانى عەرەبىدا فيرىبى "sein" نىيە كە لىيەھى ناوى "das Sein being" دروستىدەكىيت.

(لەوپىدا يەكسەر تىبىنېيەكم داو گۆتم، بەلى ئەوەم لاي تۆماس ھۆس خويندەتەوە كە هيپىش دەكاتە سەر پرسى ئۆنتۆلۆژيانەى "esse"ي لاتىنى و بە زىادەي دادەنیت، ئەو جا نۇونەي عەرەبەكان دەھىيىتەوه كە گەرچى ئەو فيرىبە له زمانەكەياندا نىيە، سەربارى ئەوە دەتوانى بىغەلسەفيىن. پاشان ئەو بەردەوام بۇو:

"...بەلى، ئىدى بۆچى و چۈن خۆيان به فەلسەفەكەنلىي وجود، يان بە وجود گەرابى سارتەرەوە خەريکىدەكەن؟ گەر پرسە كە لمۇرى فەلسەفەييانەوه لاي ئەوان مانى خۆي بىت، ئەوسا دەبىت و شەيەك دروست بکەن كە شىاوي گەرداڭىردىن بىت. ئاخر ھەر ئەوەندەي لە نووسىندا "بوون" و "وجود" تىكەلگەران، ئىدى خوينىر نازانىت مەبەستى

ئەوان لەچىيە (كەواتە تازە دەست پىيىركەردىوو يەكىسىر فرييۇدەخواتو بەسەھۇوودا دەبىت، كەواتە خيانەتى لىيدەكىيەت - ك.ج.). من ئىستاش تىيىنگەم بۆچى خەلکى ولىاتە ئىسلامىيەكان خۆيان بە فەلسەفە كانى ئەوروپاوه خەرىيەك دەكەن؟ ئاخى سەرەتا پرسىيار ئەمەيە كە ئايى ئەوان چىيان لەو فەلسەفانە دەۋىت؟ ئەمە سەرەتا پرسىيارىكى پرنسيپىيەو روپۇروۋى ھەممۇر كەسىك و ئەلمانىكىش دەبىتەمۇر، ئەوجا پرسىيارەكە ئالۇزتر دەبىت گەر كەسانى كولتۇرەيىكى بە ئىمە نامۇ خەرىيەكى فەلسەفەي ئىمە بن. ئايى بۆچى تو فەلسەفە دەخويىتى؟ بىيگومان گەر بىتهۋىت لە ئەلمانىا بە ئەلمانى لەسەرى بەردەواام بىت، ئەوه بېيارو رېڭەي خۆتكە، لى ئەگەر تو بىتهۋىت بە كوردى كارى فەلسەفەيى بىكەيت، ئەوسا دەبىت روانگەي ئەلمانىانو كوردىيانە خۆت جىابكەيتەوە مشتومالىان بىكەيت، خۆت زمانى فەلسەفەيى، بە هەردوو زمانەوە خەرىيەك بىكەيت. جىگە لەو ئىمە ئەمۇر لە خۆرئاوا بەر ئالىنگارى "كۆتايى ھاتنى فەلسەفە" كەوتۈپىن. ئەي ئىيە لە خۆرەتلاٽ خۆتان لەكۆيى كاركىدىنى فەلسەفەيىدا دەبىننەوە؟ تو جارىيەك گۆتت كە بەدەگەمن نووسىنىي فەلسەفەيى بە كوردى ھەمە، لى ئەددەبى كوردى دەولەمەندە. ئەمە لە بىنەرەتدا زەخىرىيەكى لەبارى كاركىدىنە لە ھەزرى كولتۇرەكە خۆتدا كە لەنیتو ئەددەبەكەتانەوە دەربىراوه. تو دەتوانىت مىتۆدى ھەزرىانە خۆى بىگۆرپىت گەشەي پىيىدەيت و لە ئەددەبى كولتۇرەكەتدا كاربىكەيت. يان يەكىسىر لە ئەلمانىيەوە ھەندىيەك بابەتى ئەلمانى وەربىكىيەت، لى من گومانم ھەمە ئەم كارەيان سەرىگىيەت."

من بەسەر سوورماوى پرسىيارم لېكىردو گۆتم: "بۇ سەرناڭرىت؟". لە دەلەمدا گۆتى:

"نازانم. تەنبا گومانم ھەمە. زمانى ئەلمانى تىيىگەيىه، زمانى ئىيە، كوردى، عەرەبى، پەخشانىيە."

منىش گۆتم: "من ئەوه دەزانم، لى دەتوانىن لە كاركىدىناندا خەرىيەكى تىيىگەسازى بىن. جىگە لەوە زمانى كوردىش ھاوشىيە ئەلمانى زمانىكى ناتورالىيستىيە و زۆر چاك دەرفەتى تىيىگەسازىي لەخۆگرتۇوە."

زۆر سەرى لەم حوكىمە من سوورپماو پرسىيى: "چىي؟"

منىش جەختىم لېكىردىوە: "ناتورالىيستىيە. ئىيە دەبىزىن "Vorstellung" (فۆرشتىيلونگ)، ئىمە دەبىزىن "پېشىيىنى". فۆرشتىيلونگ لە پېشىدانزاوهو، واتا لە دانزاوهو لەپۇرى ھەزرىيەوە ئەمە كەردىوو بەدىھېنزاوه، كەواتە تىيىگە كە لە دركىرىدىنەوە

سازیزراوه" یان ئیوه دهیژن "begreifen" ، که واتای تیگهیشت دهگیه نیت، لى ئوه له کرداری دستهوه هاتووه که بۇ شتیکی دهبات و دهیخاته ئیو مشتی خویه وه، ئوهشتان کدووه به "Begriff" ، واتا به تیگه" یان "Auffassung" ، که گرتنى شتیکه به دهست له سەردەوە لاي ئیوه واتای "تیروانین، بیورا" دهگیه نیت". ئیوهی ئەلمان بە پیشگە کانى نیو زمانە کەتان بەردەوام واژە دەستەواژەو تیگەی نوئ دەسازینەوە، ئیمەی کوردیش پیشگەمان زۆرە له زمانە کەماندا، ھاشیوهی ئەلمانى." بىنیم ئوپیش سەرى سوورماو بە زەردەخەنیە کەوە گوتى: "ئاخسۇزۇق (ئاوازا)، مەبەستت له ناتورالیزم ئوهەي!!".

ئەو گفتوكويي پرسىيارى دىكەي لەگەل خویدا ھیناو گفتوكويان لەبارەوە كرا. ئاخر ئويش فزوولى بۇو، دەيوست له رېگەي فيرخوازىكى رەچەلەك خۇرەھەلاتىي خویه وە باشتى لە ھەندىيەك پرس تىبگات.

کاتىيىك ئەمرۇ ئەو جۇرە گفتوكويانەو ئەزمۇونى دىكەي فە دەھىنەمەوە يادو ئەوجا لە وەركىپانە کان دەھزىم، پىكەنین دىت. بۇ نۇونە وەركىپانى ھەلەي "بوندىڭلىك" / "Bundeskanzler" بۇ "المستشار الالمانى" کە وەركىپانىكى فەرەنگىيە نەك تیگەيى، ھاوکات کوردیش ئەو ھەلە گەورەيان لە عەرەبە کان وەركىتووەو کردويانە بە "راۋىزكار". ئاخر کانتلىسلەرى ئەلمانى بەگویرەي دەستوور سەرۆ كۈزۈپەنەكى كە "ئاراستە کانى سیاسەتى ئەلمانى دىارييەكتەن" ، "دەچەسپىنەت" ، ئەوان چۆن ئەو دەسەلاتە دەبىت بە "راۋىزكار"؟ ئەمېش لە بنەرتىدا ناوىكەو گەرەكە وەك خوى، ھاشیوهى ناوى "بەرلىن" و "مارتىن" ، بەبى وەركىپان دەرىپەرتى.

بەلىنى ئەو پرسىارە زۆر پېپايەخە كە دەلىز ئايا خۇرەھەلاتىيە کان چىيان لە فەلسەفە کانى خۇرئاوا دەۋىت؟ گومانى تىدا نىيە ھەندىيە ھەزەنلىقى عەرەب مىتىزدى خۇيىان گۆرانپىيداوهو كارى باشىان ئەنجام داوه، وەك ئاركۇن، يان نەسر حامد ئەبو زەيد كە لە نۇوسىنېتىكى قۇول مەغرايدا داوا دەكتەن كە قورئان مىۋۇوپىيانە بۇيىنەتەوە، لەسەر ئەوهش بە فەتوا لە ژنە كەي تەلّاق دراوا رېشىتە ھۆلەندىداو ھەر لەھۇ ئەرىنەيەوە. ئىيمە لەم جىيەدا لەنیو يەكىن لە پرسە كرۆكىيە کانى ئەم كىشەيە دايىن. کاتىيىك دەخويىنەوە كە عەرەبە کان، لايەنى كەم زۆر كەس لەوان، تیگەي "خودا" لاي دېكارت بۇ "الله" وەردەگىپن ئەگەرچى ئەو خودايە تەننیا ئىدىيە كەو "الله" يەكى ئافرىنەر نىيە،

یان رُونتر بیشین، شیدی ته‌نیا خودایه‌کی گهره‌نتیده‌ری مه‌عريفه‌ی رُون و تاشکرايه، لیره‌دا به‌پرسیاری که‌سی چالاکبووی هزری که‌سیانی چالاکبوو ده‌که‌وین که چون له‌نیو هۆشی خۆیه‌وه کاره‌کانی ئەنجام ده‌دات. لیره‌دا پرسیار ئەوه‌دیه، بۆچى که‌سینکى پابهندی "الله"‌یه‌ک خۆی بە دیکارت‌هه خەریک ده‌کات؟ ئایا دژیتی دیکارت ده‌کات؟ ئەمە کاریکى ناپروان نییه، چونکه لیره‌دا پرسی روانگە فەلسەفە‌ییه کان دیتە گۇرى، دەکه‌وینه يەکەم: بەردەم پرسیاری "نەقل و عەقل" لە لایدەک کە کەسی دژیتیکەر وەك بەنەمای خۆی دایناوه، ئەوجا پرسیاری پېتگەیاندنی سەبزىتىکى ئاگامەند لای خودى دیکارت کە بە مەبەستى دەستگرتن بەسەر سروشتدا فەلسەفە‌ییانه کاردەکات. مەسيحیه کان چەندىن دژیتی بەم چەشنه‌ی دیکارتیان كردووه. لى مەسىلە کە لە وەركىپانى خشکەبىي "خودا"‌کە دیکارتدا بۆ "الله" ئەوه‌دیه کە وەركىپانى کان ھەلەیه‌کی گەورە قبول دەکەن و پیشانوايە بۆ خاترى ئاۋەزگەربىيەك (!) دەيكەن بە نووسىن، لیره‌شا كىشە کە بە هيچ شىۋەيەك ئەوه نییه کە ئەوان لە دیکارت تىننە گېشتىن. ئەمە نەشياوه. ئاخى ئەوانىش دەرھەستىكى سەليميان ھەبىيەو کار ده‌کات، دەخويىتەوە دەسەنگىنیت، كەواتە دەبىنیت کە خوداکە دیکارت ئافريئنەر نییه. نەخىر، مەسىلە کە ئەوه‌دیه کە ئەوان ئامادەيىان بۆ درۆكىردن تىدایە! كەواتە لە كرۆكە وەلکەزازىن! ئایا ئەوه لە ترسدا کە شیدى بېتىك هزرى دیکارتیان تا پادە قبۇللىرى داوه‌تەوە؟ ئایا لە نائاكىيەوە لەوە دەترىن کە بە دانوستانكىرنى خودا وەك شیدى و الله وەك ئافريئىر جىهان بەسەرياندا وېران بېتت؟ لى ئەمە كىشە كرۆكىيەكە دیکارتە کە دەبىنیت، خۆت سەرەتا لە دابى سوننەتى رېزگار بکەو بېبە بە هزرقانىكى ئازاد، ئەوجا ئازادانە خەریکى توپتىنەوە كانت بە، لیره‌شا خوداي چاڭ گەرەنتىدەری مەعريفه رُون و تاشکراكانى تۆيە. يان ئایا ئەوان دەرەكىيانە لە ترسى تاقمى ئەلىزەھەر و شىخە دىكەى دىن ئەوه دەكەن تا نەبىن ئەوان چىيان دەويتت؟ گەر وا بېتت، ئەوا پېيوىست ناكات لەبارە دیکارت بنووسن! گەر فەلسەفە‌یەک لە بونىادا لە ئۆرۈشىناللەوە بە زمانى خۆ ديارنەھىنراپىن و بەنەتىيانە لە كولتوورى خۇدا نەكەۋىتەوە كار، شیدى ھەر كارىكى لەسەر بىرىت، خۇفرىيدانە و فەلسەفە نییه، چونکە فەلسەفە لە راستى و راستىتى جىانابىتەوە، نەخىر ئەوه تەنیا رېستەسازىيە بە زمانى نەريتىيانە فەلسەفە.

پرسیارىكى دى ئەوه‌دیه کە: ئایا خۆرەتلىتىيەك دەتوانىت بە ئىنگلىزى لە هزرى ھېنگل تېبگات، جا نەخوازە لە عەرەبى و فارسىيەوە؟ يەكەميان زەممەتە، دووه‌ميان

نزيكه‌ي نهشياوه. بۆچى؟ چونكە ئەو هزره لە زمانى هيگل جيانابىتەوە. بۆ ئەمە نۇونەيەك دەھىئىمەوە.

هيگل لە دەستپىيکى فىنۆمىنۆ-لۆژىيەكەي خۆيدا، واتا خەرىكبوونى فەلسەفەيىدا، بە پرسى ئاودلابۇنى هزرىنى دىالىيكتىكىيەوە، لە دركىردنەوە دەردەچىت و شرۇقەي دەكات. "دەركىردىن"ى كوردى بە ئەلمانى بىرىتىيە لە "Wahrnehmung" (قارنىيمونگ) كە وشەيەكى ئاوتىتەيە، لە "wahr" و "nehmen" وە بەناوكرادو واتاي "پاست" و "وەرگرتەن" دەگەيەنن. ئەوە هيچ كىشە نابىت گەر ئىمە بەگشتى ئەو واژە فەرەنگىييانە بۆ دركىردن وەربىگىپىن. ئاخىر قارنىيمونگ وشە بەرانبەرىيە ئەلمانىيەكەي دركىردىنى كوردىيە. لى ئەم وشەيە وەك تىيگەي هيگل لە كوردىدا دەبىت بە "پاست-گرى". بۆچى؟ چونكە هيگل يەكسەر بەگەرى ناخات و بەدوویدا لەسەر نۇوسىن بەردەوام دەبىت، كەواتە وەك چەسپىيويكى زمانەوانى گەريمانەي ناكات، بەلكو بۆ پىشاندانى هزرى خۆى، سەرەتا شرۇقەي دەكات و واژە لېكىراوە كە بەسەر كەرتە سادەكانىدا بەش دەكات تاڭو مەبەستى خۆى لە "قارنىيمونگ" و اتاكەي لەنىيۇ فەلسەفەي خۆيدا دياربەيىت. ئەو دەبىتىت: ئەوە كە من وەرىدەگرم (لاي خۆم بە سېنسەكانم/حەواسە كانم دەيگرم و دركى دەكەم) پاستە، كەواتە گومانى لىتاكىتى، بۆيە هزرىنم دەشىت لەو پاستە (وەر)گىراوەو بەرەو زۇور ئاودلابىت. هيگل لە رەوتى خەرىكبوونى فەلسەفەي خۆيدا بە دياردەي ئاگايىيەوەو ئەوجا بۆ رۇونكىردنەوەي تىيگەيشتنى خۆى لە دركىردىنى (ئەلمانى)، گەراوەتەوە بۆ واتاي وشەكان و رەچاوى چاوگە ئەلمانىيەكەي كردووە، ئەوجا تىيگەيەكى "نوى"ى لە واتاكانى ھەرىيەكى "شار" (پاست) و "نيمن" (وەرگرتەن) وە سازاندۇوەو كردوویەتىيەوە بە قارنىيمونگ. گەر ئىمە هيگل بە زمانى خۆى بخويىنەوە، ئەوسا لە هزرىن و كاركىردىنى ئەو تىيەگەين، ئەوجا ناچار دەبىن ھەولى بىزىتنى ئەوە بە كوردى بەدەين كە ئەو بە ئەلمانى بىزىتتەيەتى، لېرەشدا پىش ھەموو شتىك بەر واژەي "شار/پاست" دەكەۋىن، لەم رۇانگەيەشەوە دەبىن كە گۈنجاو نىيە تىيگەي "دركىردىن" بۆ "قارنىيمونگ"ى ئەو دابىنلىن، بەلكو گۈنجاو تەرە "پاستگرى" بەكوردى دابىنلىن كە ھەموو خويىنەرىيەكى فەلسەفە كار بە كوردى لىتى تىيەگات، لېرەشدا گومانى تىيىدا نىيە كە هيشتى ھەر دانوستانكىردىنى وەك دركىردىن لە لايمەن وەرگىر لە پەراوىزدايە كە لە لايمەن توپىزەر لە ميانەي نۇوسىنەكەيدا، پىيىستە.

ئەمە بە ھەمان شىيە، تىيگەي "زمان" لاي ھايدگەر دەگرىتىھە. سەرتا گەرەكە پەيودندا بەم پرسەوە بېيىشىن، ئەو دياردەيەي كە ئەلمانەكان ناوى دەنیئن "Sprache" /Sprache/ شپراخە، عەرەبەكان ناوى دەنیئن "لوغە" و كوردەكان ناوى دەنیئن "زمان". ئەمە دروستە. لىپەيودندا بە ھايدگەرە دەگەيىتىھە، ئەو دەش لە رۇوي بەناوكردنى چاوجى "sprechen" (پەيىش) بۇ "Sprache" (پەيەقە) كە بە ئەلمانىي گشتى و زانستى يان فەلسەفەيىش واتايى "زمان" دەگەيىتىت. بۆچى ئەمە پەيودندا بە ھزرى ھايدگەرە دەپكىشىھە؟ ئىمە سەرتا دەگەرپىنسەوە بۇ دەستپىكى بىبل كە دەبىزىت: "Und Gott sprach" /Und Gott sprach/، واتا: "خودا پەيىشى". بۆچى؟ چونكە بە گۈزىرە بىبل: سەرتا پەيىش ھەبوو، پەيىش لاي خودا بۇو، خودا خۇى پەيىش بۇو. ئىمە گەرەكە بۇ تىيگەيىشتن لە ھايدگەر رەچاوى ئەم واتايى بىكىين، ئەگەرچى ئەو لە نۇوسىنى "پەيەقە" دا رەتى ئەو دەكتەوە بەنەرەتى پەيەقە خودايى بىت. ئىمە دەمانەۋىت سەرتا بەمە بېيىشىن كە "sprechen" لاي ھايدگەر "ئاخافتى" نىيە، بەلكو "پەيىشى" دا، لە بەناوكردىنىشىدا دەبىت بە "پەيەقە" كە مەبەستى ئەوە. كەواتە تاكو مروۋ دروست لە ھزرى ھايدگەردا لىپى تىبگات، گەرەكە ئەم واژەيە بەھىنەتتى زمانى /كاركىدىنى فەلسەفەيى كوردىيەوە. بۆچى گەرەكە ئەمە بىكىين؟ چونكە ئەو خۇى دەبىزىت: "مروۋ دەپەيىت". ئىمە لە بىدارى و لە خەوندا دەپەيىشىن. ئىمە بەردەواام دەپەيىشىن، لەو كاتەشدا كە ئىمە هىچ دەرنابىپىن، بەلكو تەنبا گوئىدەگەرەن يان دەخويىنەوە، تەنامەت لەو كاتەشدا كە ئىمە نە گوئىدەگەرەن نە دەخويىنەوە، بەلكو لەبرىي ئەو كارىيەك ئەنجام دەدەين، يان لەننۇ كات بەسەربەردىدا قال دەبىن. ئىمە بەردەواام بە هەر شىۋازىك دەپەيىشىن. ئىمە دەپەيىشىن، چونكە پەيىشىن بە ئىمە سروشتىيە". "ئاپا پەيىشىن چ واتايىك دەگەيەزىت؟ بۆچۈونى باو لەبارەي ئەو دەبىزىت: پەيىشن چالاکىرىدىنى ئامرازەكانى دەنگەدرېپىن و بىستىنە، پەيىشىن دەربېرىنى دەنگى و راگەياندىنى بزاوته مروۋقىيەكانى ھەستكىرنە". "لە لايەكى دى پەيىشىن بە چالاکىيەكى مروۋ دادەنرىت. ئىمە دەبىت بە گۈزىرە ئەم تىپۋانىنە بېيىشىن: مروۋ، تەنبا زمانىكى دەپەيىت". "ئەوجا بەرانبەر دىيارىكىدىنى پەيىشىن وەك بەدىھىنانىكى مروۋقىيى، كەسانى دى ھەن و جەخت دەكەن و دەلىن كە وشەي پەيەقە سەرچاوهىيەكى خودايى ھەيە. بە گۈزىرە پېشگۈتنى ئىنجىلى يۈھانس، پەيىش سەرتا لاي خودا بۇو، لىپەشدا مروۋ نەك تەنبا دەيەۋىت پېسىيارى سەرچاوه لە كۆتەكانى

رپونکردنەوەی راسیونال-لۆژیکی رۆزگار بکات، بەلکو لەمپەرەكانى وەسفکردنى لۆژیکيانەی زمانىش لادەبات".

لىٰ ھايدگەر رەچاوى رۆلى ئەو پىشىنىييانەي زمان ناكات. ئەو بەردەوام دەبىت: "پەيشە دەپەيقيت. ئايا پەيقىنى ئەو چۈنە؟ ئايا لەكۈي پەيقىنىيىكى ئەوها دەبىنىەوە؟ بەباشتىن شىۋە لەنئۇ پەيقاراودا. لە ئەودا پەيقىن تەكامولى كردووه. پەيقىن لە پەيقاراودا دالدەدراو دەمەننەتەوە."

پەيقارايش بۆ ھايدگەر بريتىيە لە ھۆزان (شىعر). كەواتە هەر ئەوندەتىيگەيشتنى ھايدگەرمان بۆ زمان بە واژەي زمان ودرگرت، ئىدى لە مەبەستى ئەو دووردە كەۋينەوە.

لىٰ با بىگەپىمەوە بۆ پرسى تىيگەسازى لە ئەلمانىيەوە كە بۆ من گرنگە. لىرەشدا سەرلەنۈي نۇونەتىيگەيە كى زۆر كرۆكىيانەي دىاليكتىيکى هيڭىل دەھىنەمەوە، كە بريتىيە لە تىيگەي "ھەلگرتن"، بە ئەلمانى / "Aufhebung" ئاوفەيىبونگ.

ئەم تىيگەيە لاي هيڭىل سى واتاي ھەيە كە بە ھەمان شىۋە لە وشەي "ھەلگرتن"ى كوردىشدا ھەن و بريتىن لە: ۱) نىيگاسيون/تۆلەرە (tolere): رەوشىك، كارىك، كۆتايى پىيدهھىنرىت و ھەلددەگىرىت بۆ ئاستىيکى دىكە تا لەھۆي بەردەوامىي پىيبدىرىت و رەوشىكى گۇنخاوتر بىزىزىتەوە (يىان دەشىت كەسىك لە پەيوەندىيەكانى ژيانى رۆزانەيەوە بىيىت: "با ئەم مەسەلەيە ھەلبگرین بۆ سېھىنى". ۲) پاراست (conservare): من بۆ نۇونە ئامانەتى كەسىك لاي خۆم ھەلددەگرم، بۆي دەپارىزم" ۳) بەرزىرىنەوە (elevare): من شتىك، رەوشىك، ھەلددەزىتىن بۆ ئاستىيکى بالاتر، وەك چۈن من جانتايىك لەسەر زەوييەوە بە دەست بەرزىدە كەمەوەو ھەلەيدەگرم.

كەواتە ئەگەرچى وشەي "ھەلگرتن" بەكشتى لە كاروبارى رۆزانەدا بەكاردەھىنرىت، سەرەرای ئەو لاي خەلکىش ھەر سى واتاكەي لەخۆگرتووه، ھاوكات دەشىت بېتىت بىيىت تىيگەيە كى فەلسەفەيى، كە ئىدى ھەر ئەوندەتىيگە كەي لە نۇوسىنىيەكدا

بیینی، یه کسهر ده زانیت له دیالیکتیکی هیگله وه هاتۆته نیو فەلسەفەوەو ئەویش وەك تیگەیەکی فەلسەفەیی کاری پىددەکات. پاوه جو هیگل دەیگۆت، تیگە کان له ھۆشى گەلدا ھەن، ئەركى فەلسەفە ئەوەي بیاندۇزیتەوەو له یەكدىيان جىاباكتەوە، تايىەتمەندىيان پىبدات و رېكىيان بخات. هیگل له زمانى ئاخافتىنى رۆژانە خەلکە و دیالیکتىكە كەی خۆئى ئاودى كرد — واتا له ئەلمانىيە و فەلسەفەيە كى ئەلمانى بەرھەم ھىينا.

جارىك لەگەل پاميار مەحمود دانوستانىيەكمان لەبارەي تیگەي "مەعرىيفە" كرد كە داخۇ به كوردى چى بۇي گونجاو بىت. سەرتا گەرەكە ببىزىم، كە مەعرىيفە واژەيە كى گونجاوە دەرىپىنى لەسەر زار خۆشە، بەكارھىنانى ئاسايىيە، لى بەكوردىش واتاي ھەم كە برىتىيە لە "ناسىارى". ئىمە له رەوتى دانوستانىنە كەدا بەوه گېشىن كە له كوردىدا واژەيەك تايىەتىدە كرىت بە رەوشىك، كرۆكىك، پەيوەندىيەك و.. تاد، بوارەكە "دەگرىت" و ئىدى دەرفەت نادرىت له واتاي دىكەدا بەكاربەيىرىتەمۇ. واتا "ناسىارى" (ناسىاواي) تەرخانكراوه بۇ پەيوەندىي يەكدىناسىنى دوو يان چەند كەسىك، بۇيە دەشىت گەر خويىنەر ئەوەي لە نۇرسىنەكدا بىنى، يەكسەر بۇ ئەو پەيوەندىيە يان كرۆكە دىاريکراوه بىرات! لى ئەو بەراستى شىۋە ھزرىنەكى چەوتە. ھەممۇ زمانە پىشخراوه كان واژە يان تیگەيان ھەم كە له چەندىن واتاي جىاوازو له بوارو زانستى جىاوازا بەكاردەھىنرېن، بۇ نۇونە واژەي لاتىنىي پېپەزەنتاسىيۇن. ئەم واژەيە لە پامياريناسىدا واتاي نوئىنەرایەتىكىن دەگەيەنیت، لە ھونەرناسىدا واتاي پىشاندان دەگەيەنیت، لە ھەندىك فەلسەفە يان فەلسەفە ھونەردا واتاي وىئەدانەوە دەگەيەنیت. لىيەدا ئاشكرايە كە پىپۇرى ھەر بوارىكىيان دەزانیت مەبەستى ئەو تیگەيە لە بوارەكەي خۆيدا چىيە.

بە ھەر حال مەبەستى من ئەوەيە كە ئەو جۆرە كارانە گەرەكە بويىرانە ئەنجام بدرىن و ئەوەش ئەركى بەشەكانى فەلسەفەيە، بەدووى ئەوانىشدا ئەركى بەشەكانى زمانى كوردىيە. ئاخىر بەشەكانى فەلسەفە دەبىت رېيەرى تیگەسازى بن، بەشەكانى زمانى كوردىش دەبىت خۆيان بە ئەوانەو پابەند بىكەن، يان ھىچ نەبىت لەنیو خۆياندا وانەي فەلسەفەي زمان بچەسپىنن، ئەوەش بىگومان نەك وەك زانىارى، بەلکو وەك بزوئىنەرىك بۇ كاركىدنى رەخنەيى لە سەرجەم واژەو دەستەواژەكانى زمانى كورىدا پىوهى خەرىك بن، كەواتە نەك ھەردوو لا سوننەتگەرایانە خەرىكى "درىيەپىدان" يان "درىك پىكىردن"

بن، يان تهنانهت لاسايي هاوييه كان بکنهوه که خويان به هزرهوه ههلواسيوه به زمانی هوزانقاني يان سهقت پتر هزرين دهشيوين. بهرانبهر ئهوه زور ئهکاديمى دهبيزن، گويا "تازه مهسله که ئهواها هاتووه!!" و دهشيت رېژتك له رېژان ههله کان راستبکرينهوه، واژه‌ي گونجاو بۆ واژه ههله کان دابنرين. لى ئهمه راکردن له بهرپسياري، درېژهپيدانى ئهوديه که نهريتگه‌رييانه هاتووه. له بئرەتدا پيويسىتە ئهوهى که نهريتىيانه هاتووه، بهرى پىيگىريت و به ئهركەش له ئهستۆي ئهواندai. ئاخىر بهرپىيگىتن له بىنچىنهدا سەر بە بېخسىنرىت، ئەم ئەركەش له ئهستۆي ئهواندai. لى ئهوه كاتىك دهبيت به ئەرك، گەر هاتوو مروز لەتمەك خويدا راستگۇ بىت و ههلهى پىقبول نەكريت، جددى بىت، نهريتگه‌رايىه کى درېژهپيدەر نەبىت، يان له رووى نىڭگەتىقەوه بېبىزىن کەم يان زور لە گۈرپىيە، مروڻ داماوىيىكى بىوانامەخوازو ئەodalى ناساندىنى پىيگەکەي نەبىت. هزرينى ناوهرۆكگەر ناچارە بهەنگارى چەوتى و تىكدانەكانى ھوشى فيرخوازان بىتەوه. ئاخىر گەر بەشەكانى فەلسەفەو كوردى نهريتگه‌رايىانه گەنجان بەچەوتى و بەپىي سەرجەم ههله زمانى- هزرييەكان پىبگەيەنن، ئەوسا ئەوانىش وەك مامۆستا، شاگىدەكانيان بەچەوتى و روالەتى بەنیو خويىندىدا "تىيەپەرتىن".

كاتى خوي ئەم كىيشهيي له پىش چاوى پلاتۇن بۇو، بۆيىه له دىالۇڭى "كراطيلۇس" دا دەيکات بە بابەتى پىوه خەريكىبۇون. پلاتۇن له سەرەنجامى دانوستاندەكانى نىيۇ دىالۇڭەکەدا ئەو روانگەيە راەدەگەيەنن، كە چۈن دارتاش لەسەر رېينوماى كەشتىوان سەول دروستدەكتات (راستىيەكى دهبيت له روانگەمى پلاتۇنوه بېبىزىن: "سەول دەسازىنېت"، چونكە "دارتاش/وەستا" لاي پلاتۇن ئەو پىيگەيە وەردەگرىت كە بە ھونەرمەندان دەدرىت)، بە ھەمان شىۋە دانانى واژه ئەركى ياسادانەرە كە ئەويش گەرەكە ئەركەكانى لەزىر چاودىيىيە دىاليكتىكىيەكاندا (واتا فەيلەسۇفەكاندا) ئەنجام بىدات. ئەمپۇ بەشەكانى فەلسەفە له زانستگەكاندا (زانكۆكاندا) ئەركىيىكى بەم چەشىهيان دەكەويىتە ئەستۆ، ئەوجا دهبيت ھەموو ئەوانى دى لە بەش و نىۋەندە كولتۇورييەكاندا پابەندىيان بن. لى بەشەكانى فەلسەفە ئەو ئەركەيان پىرەدەپەرنىرىت، گەر مەبەستمەندانە ليئنەتى تويىزەرييانە زمانفەلسەفەيى پىكىبەتىن و لە كۆبۈنەمۇدى بەردەوامدا واژه بىسازىنن و لەسەريان بە كۆتسىيىنس بگەن، ئەوجا دواى ئەوهى خويان بەگەريان دەخمن، ھاوکات وەك رېينوما بىاندەن بە ئەوانى دى، كە بىيگومان ئەوانىش

دهیت پابندیان بن— گهر راستگو بن، گهر که‌للہ‌رہقی چروک نهبن، که‌واته درووننه خوش نهبن و درگرن لایان مایه‌ی شرم‌هزاری یان شکاندنی شکوی که‌سیتیی رواله‌تییان بیت!! بهلی ده‌توانین به‌گشتی ببیشین، خوھه‌لواسین به ده‌دوه، یان به همر زمانیکی دیکه‌وه له‌وانه‌ش به فه‌لسه‌فهی ئەلمانی، فه‌رەنسی یان ئینگلیزییه‌وه و درگیرانی همر بابه‌تیک له زمانه ده‌رکییه‌وه، پرکیشیه، چونکه ودرگیراوه که ته‌نیا و ته‌نیا بو دیراسه‌که‌رانی فه‌لسه‌فهی کولتسوری خویان ئەنجام‌دراوه، ئەودش ده‌رفت نادات به خوینه‌ران/ فیرخوازانی کورد بهو پییه‌وه بچنه نیو هر هزیکی ده‌برراوی بئەلمانی، فه‌رەنسی یان ئینگلیزییه‌وه. بهلی ئەوه له بئه‌رەتدانیشانه‌ی رژدیه‌تی خویه له هزیندا، نیشانه‌ی نه‌ریتگه‌رییه که به‌لایوه ئاساییه له هر پیش‌دانراویکی وده راستی یان وده کامل گریانه‌کراوه و درگیران ئەنجام بدت. هاوکات گومانی تیدا نییه که ئەوه جۆره کارکردنه له سەرئەنجامدا پرسیاری ئەخلاقیی لىدەکم‌ویته‌وه. ئاخر بهو جۆره کارانه که‌سانی ساده‌ی تازه هاتوو بو نیو فه‌لسه‌فه فریود‌ددیین، چونکه وا باوه‌ر ده‌کمن، که گۆیا ئەوان له و درگیراوانه‌دا کانت، هیگل، سارت‌یان هوسرل و هایدگه‌ر ده‌خویننه‌وه، که بیکومان هرگیز بهو پییه‌وه هیچ کامیان ناخویننه‌وه. له بئه‌رەتداو هر لهم روانگه‌یه‌وه ئەو تیروانینه‌ی سەرەودش هەلددوھشیت‌یه‌وه که دهیتیت "ئەو کتیبانه هه‌بن باشتره له‌وهی که نه‌بن"، که‌واته: له راستیدا نه‌بن باشتره له‌وهی بهو شیوه‌یه هه‌بن، چونکه خوینه‌رانیان، یان خویندکاران/ فیرخوازان کرۆکییانه له هزی فه‌یله‌سوفه‌کان دوورده‌خمنه‌وه. جگه له‌وه گهر کم‌سیک بو نمونه ناراسته‌و خویندنه‌وهی هیگل یان هایدگه‌ر بھەنگیوریت و بھو پییه‌وه پرسیار له ناخیدا سەرەه‌لبدات، ئەوا پیویسته‌و ناچاره، سەرەتا ههول بدت خوی فیری ئەلمانی بکات، ئەوجا خوی دهست به دیراسه‌ی فه‌لسه‌فه که بکات که پاشان دهشیت لیوه‌ی به کوردی تیروانین بو دانوستاندن یان ته‌نامه‌ت راقی خویی هەلبهینجیت-یان بو کوردی و دریگیریت. ئەوه له پرنسیپدا شیوازی فیربوون و کارکردنی فه‌لسه‌فه‌یه. بو نمونه ئیرانییه کان بھشیکی زوری فه‌لسه‌فه کانی ئەلمانییان له زمانی ئورزینالله‌وه بو فارسی و درگیراوه. لی ئەو کارهیان بو خویان کردووه. ته‌نیا و ته‌نیا بو خویان. ئیدی ئایا بوچی کوردیش که به‌گشتی چاولیکه‌رانه ده‌ژین، خانوو دروست ده‌کمن یان خویان ده‌پوشن و.. تاد، لیره‌شدا چاو له شیوازه کارکردنه‌ی ئیرانییه کان ناکه‌ن؟

لیکولینه وه شیعر چپزک

نهای اله‌دله نسیّی نما

- * شهپولی رومانوسی، جیهانیک بهبی خویندنوه.....ن: سکو محمد مدد.....۱۵۰.....
- * نهزمونی تازه‌گدری، خویندنوهی "نهزمون" کانی دلشاد عبدالوللا
له پوانگهی ستراکچرالیزمهوه"ن: چنور فهتخی.....۱۶۶.....
- * قهندیل.....د. ته‌حمدی مهلا.....۱۸۷.....
- * گابرییل شوکارا.....ثا: جه‌مال پیره.....۱۹۶.....
- * مانگی شورمی من "حوزه‌یران"..... نیگار رهشید.....۲۰۰.....
- * کچانی دووكه‌ل و شاگر بونه هاورپی..... کنیّر عه‌بدوللا.....۲۰۲.....
- * پانزرا مای زانی گه‌لیک..... مه‌جید هرشه‌می.....۲۰۵.....

شەپۆلى رۇماننۇسى جىهانىك بەبىن خويندنه وە

سەكىن مەممەد

داتايىكى سەرتايىي ھەيمى كە لەدواى ئەوهى شىعرو شانۇو چىرۇك بەتەواوى لە رۆزئاواو لە دواى سەدهى ۱۶ و ۱۷ دوه جىڭگەي خۆيان گرت، ئىدى ھەم بىانووېك ھاتە پىشەوه بۆ ئەوهى سايىھىيەكى سەرىبەخۆي دىكە ھەبىت تاكو ھەموو ژانرەكان لەخۆيدا كۆبکاتەوه، ھەم شار لەسايىھى سىستىمى سەرمایىدارىدا گەشەي كردو بۇو بە ئەلتەرناتىيىنى ستايىلىكى دىكەي نۇوسىنەوهى مىشۇو، ھەم گىپرانەوهى يادەورى و چىرۇكە درىزىھە كان زىاتر لە پالەوانىكىيان خولقاند، لىرەدە رۆمان وەك ژانرەكى سەرىبەخۇر تەكニكىيەكى جياواز لە چىرۇك، بەرەبەرە چەكەرە كردو جىڭگەي بە ژانرەكانى دىكە لەق كرد، چونكە شىعرو چىرۇك بە تەواوى راۋەي فەزايى كۆمەلائەتى و زەمەنە جياوازەكانى

پینده‌دکرا، هروهها نه خشنه‌ی فراوانیان نه بودو بۆ روودا وو گریچن و تەکنیکی نوبی نەدەبی، جگه لەوانه‌ش رۆمان ژانریکی نوی بودو بۆ جیئگه کردنەوەی هەموو کایه‌کانی دیکه له نیو یەك دەقدا، بۆیه رۆمان راسته‌و خۆ سەربەخۆبی وەرگرت و خۆی جودا کردەوە. لە کورتترین پینسەدا رۆمان بەپیّی ٹۆکسفوورد بیت، دەقیکی فره رەھەندى مەعریفییەو بريتییە لە گیئرانەوەی خەیالیک بە زمانی پەخشان تامیز، هەروهها تال دەنگی و فەرەدنگی و گریچن و گیئرانەوە مەغزاو دیمەن و دیالۆگ و باهەت. ئىنجا با رۆمانەکە میزۇویی یان واقیعی و واقیعی ئەفسوناوی و پولیسی و خەیالی... تاد بیت، له هەموو حالەتییکدا رۆمان پیویستی بهو کەرەسته و رەگەزانه ھەمیه کە پانتايی دەقەکە پیکدەھیئن.

بەپیّی تیزۆرە ئەدەبیه‌کان بیت، شیعریه‌تى نووسین بۆ رۆمان یەکیکە لەمەرجە‌کانی سەرکەوتنى دەقەکە، هەروهها سەردى خەیالی دەشى وەکو ھەقیقەتییکی میزۇویی بیت و بە ئیستاوه گریبدیریت، تەنانەت ئەو پالەوانە‌ش کە ئەفسانە‌بىن، وەکو سیزیف و ھەرقل و رۆبەنھەدو پالەوانە ئەفسانە‌بىن نیو دەقى ئابىنى و تادەگاتە شەيتان کە پیشتر بیستوو مانە، هەروهها بەرکار کردنی ئاشەل و بالدارە ئەفسانە‌بىن کانىش ھەروايم، بۇ نۇونە رۆماننوس دەتوانى سیمبولە ئەفسوناویه‌کانى وەکو لاما سۆ واتە قىسارە یان بوراق یان سىمرخ یان ئەسپەکەی تەروادەو... تاد. وەکو بەرھەمەھىننانى خەیالى بەكاربەنیت.

کاتییک رۆماننوس دەنووسیت، کەواتە ئامانجىيکى تايىبەتى ھەمیه و گەرەکىھەتى جىهانىيکى نوی دابھىنیت، گەرەکىھەتى كەشىكى كۆمەلائىتى یان سیاسى یان سیستېمیک دروست بکات، کە ھەندىكىجار نووسىنەوە رىاليتىيەو ھەندىكىجاريش خەيالە و دوورە لە رىالەوە. (ئارنۆلڈ كىتل) رەخنە گریکى ئەدەبى ئىنگلىزىيەو دەلى: "ھەندىكىجار رۆماننوس گەرەکىھەتى لەرىگەئى نووسىنەوە پەرە لەسەر ھەموو شتىك ھەلبىمالىت و بىخاتە خانە ئالىتە جارپىيەوە، ئامانجە‌کەش بەخشىنى شومىدە بەزيانىيکى خۇش و خەيالى کە ھەم خەيالەکەو ھەم پالەوانەکە درووستكراون". خويىنەريش دەتوانى كەلك لەو تىكىستە دەولەمەندانە وەربگىت و بىت بەشىك لە رۆمانەکە.

بەم پیّیه رۆماننوس لەسىرىيەتى پلانى ھەبىت بۆ داراشتنى نەخشەی دەقیکى نوی، لەسەرىيەتى ئاكايىيەکى نوی بىدات بەخويىنەر کە پىشتر لەدەقى دىكەدا ئاشنا نەبۈوە بەر روداوانە کە میزۇوش فلتەرى كردووه، یان ئاشنا نەبۈوە بەخويىندەوەی ئەم فەزا خەيالىيە، یان ئەو چىزىكەی کە تائەوکات نەبىيستووە.

بەلای (میشیل فۆکز) وە گرینگتین پرسیار ئەوەیە، خودى دانەر چیيە و بۆچى دەنۇسى، بۆيە زۆرتىن گفتۇگۆكانى لەسەر ئەم بايەتە درېزدپىداوە لە سىمینارە كاندا باسى ليۆه كردووه، كەواتە بەر لەوەي قسە لەسەر دەق بىرىت كى دانەرە كەيەتى، لەنىۋ ئەدەبیات و ئەدەبىي كوردىدا تائىستاشى لەگەلّابى كىشەيە كى يەكلاكەرەوە نىيە، چونكە خويىنەرە كورد رەوايەتى بە ھەمو تىكىستىك دەدات و باسى نۇسەركە ناكات، ئەم دىاردەيە لە دونىياي ئەدەبى عەرەبىيە وە درگۈراوە كە رەخنە و پرسیار بەرامبەر بەدەقنووس قەددەغەيە بىرىت.

ئىمە بۆيە لىرەدا ھەردوو بۆچۈنلى باختىن و فۆكۆ بەگرینگ وەردەگرین، چونكە دەمانەوى لەسەر ھەردوو كارىكتەرى دانەر خويىنەرە رەخنە كىرە كورد ئەگەر بەمانا تىزۈرىيە كەي ھەبى، جىبەجىي بىكەين و وەكى كىشەيە كى ھەلۋاسراو نەميتىتەوە، بەو پىيەي نۇسەرە كورد ھىنندە كارە كەي خويىنەرە كوشىندهيە، ھىننە درووستكەرى خويىنەر نىيە بەرەو كرانەوە، واتە ئەو خويىنەرە بەرھەمناھىنەت كە هييماي پرسیار لە بەرامبەر دەق دابنیت، چونكە بەپىي راي فۆكۆ بىت كە واتايىكى نوپىي لە ئەدەبیاتى فانتازىكى بۆ دەقهە كانى ھەرييەك لە مالارمىي و كافكاو بۆرخىس و جىمس جۆسىن و فلۇير بەرھەمهىنناوە لەزىئ ئەو تايىلەدا باسى ئەوەيان كردووه كە خەيال نابىي پىچەوانەي واقىع بروات، واتە بەركاركەدنى دېمنى واقىعى لە خەيالدا، تاكو ئەو كەشه تىپەرىنەت، ئەوەندە بەسە كە بچىتە نىپو كۆدو سىمبولە كانەوە، واتە لەكتىبىيەكەوە بچىتە نىپو كتىبىيەكى دىكە، لە مىزۈرۈيە كەوە بچىتە نىپو مىزۈرۈيە كى دىكە، بەو ماناھىي خويىنەر لە مەوداي راھە كردنەوە بچىتە نىپو دەقىوە. ئەدەبیاتى خەيالى گومانى رىاليتى شاش بىكەت، چونكە ئەگەر خەيالى نۇسەن نەبوايە لە چىننەوەي چىرۆكدا، خويىنەر سەرنجى بەلای ئەو هييماو پرسیارە فانتازىيەدا نەدەچو كە مەرجى داھىنەن دەقە، لىرەوە گەرەوى دەقى رۆمان، يان چىرۆك تەنەنە لە كارىكتەرى پالەوان و ھەمو شەرزانى چىرۆكدا كۆنابىتەوە، بەلكو لە گەرەوى ئەوەدا يە خويىنەر نغۇرى فانتازىيائى كېپانەوە بىت يان نەخىر.

پرسیارە سەرەكىيە كان ئەوەن كە ئايا ئىمە بۆچى باسى رۆمان دەكەين؟. بۆچى دەمانەوى خۆمان ئەزمۇون بکەين لەرىگەي رۆمانەوە خۆمان بۇسوسيئەوە، يان خۆمان لە كارىكتەرى رۆمانىيەكدا بېيىنەوە؟. بۆچى دەمانەوى دەستوپەنجە لە گەل قورستىن ژانرى ئەدەبىدا نەرم بکەين؟. ئايا كوردى ئەم بەشەي كوردستان كە هيشتا خاوهنى شارو

کەسایەتی شارو فەزايى كۆمەلایەتى شارو فەرەنگى شارى نىيە، چۆن دەبى ئەدەبە بالاکەى كە رۆمانە پىناسەتى شار بکات و فەرەنگى خويىنەرى شار دروست بکات.

بە بىراى من چونكە دەزانىن رۆمان ژانرىكە هەموو ژانرەكانى دىكەى لەگەل خۆى هەلگەرتۇوە بە شىعرو چىرۇك و فۆتۆگراف و شىيەتلىك و بىناسازى و مىتزو و ئابورى و سپاسەت و سايكلۇزىياو سۆسىيۇلۇزىياو.. تاد، بۇيە دەمانەوى ئەو دونىايە يان ئەو جوڭرافيايە دروست بکەين كە يۈتۈپيايە، ئەو فەزايىخ بخولقىنەن كە بۇ گەنجان ھەم بەھەشتىكى و ھەممىيە ئەگەر بە مەعرىفە رۆمان بخويىنەوە، ھەمىش دۆزەخە ئەگەر بى ئاگايى و بەبى مەعرىفە گشتىگىر دەق بخويىنەوە؟، مەبەستىم ئەودىيە كە ھەروەك ئەوەدى چۆن كامۆ يان سالىنجەر يان ماركىز يان فۆرستەر و تەنانەت ئۆرەن پامۆكىش لە كتىبەكەى بەناونىشانى رۆماننۇسى سادەو رۆماننۇسى بېركەرەوە ھاتۇوە ھانى خويىنەر دەدات چۆن زەمەنلى خۆى بەدەقى كراوه بەدات، چونكە رۆماننۇسانى ناودارى وەكو ئەوانەلى لەسەرەوە ناومان ھېتىن، لە دەقە كانىاندا باسى ئامانجى كارەكانى خۆيان دەكەن، دەبۇو خويىنەر پرسىيارى ئەوە لە رۆماننۇسى كورد بکات بۆچى دەنۈسىتى و ئامانجى چىيەو ئەو شەپۇلە رۆماننۇسى سەرىيەلەلداوە چىيە؟ وە كو چۆن لە نەوەدەكانى سەددەي راپردوو شىعە نۇسین باو بۇو، دواتر بەشى زۆرى ئەوانەى وە كو شاعير دەركەوتىن رووبەرەكەيان جىھېشىت و توانىيان نەبۇو بەردەۋام بن، چونكە خويىنەوارى جددى نەبۇون.

من لەم باشدە بەراوردى ئەدەبى كوردى و جىهانى ناكەم، بەلام كە باسى رۆمانى (گەرەن بەدواي زەمەنلى بەسەرچووى) مارسىل بىرۇست دەكەين كە درىيەتلىرىن رۆمانەو لە ٧ بەرگ پىكھاتۇوە، باس لە كارىكتەرىيەكى جوو دەكات بەناوى (سوان) كە لەچىنى ئەرستۆكراتىيە و خىزانەكەيان روحواوە، كارىكتەرە كە كەوتۇتە نېۋان جەنگ و بەزۆر خزمەتى سەربازى لەلات و سەرى لېشىپاواوە، كەواتە ئامانجى رۆمانە كە پرسىيارى كەنە لە دۆخانەى كە مرۆز بەناچار توشىيان دەبىت و چۆن ھەولى رىزگار بۇون دەدات و بۆچى ناثومىيد دەبى، كە باسى دۆنكىشىتى سىرقانتىس دەكەين، كەواتە باس لەپالەوانىيەكى وەھمى دەكەين بە شىشىرىيەكى دارىن و ئەسپىتىكى لاوازەوە، گەرەكىيەتى دەسەلەت و حوكىمەنى بۇخىنەت كە ئەمە لايىنه گالتەجاپىيەكەيەتى و لايىنه رىزدىيەكەى ئەوەدىيە كە شۆرشكىرى وەھمى لە هەموو سەردەمەكىدا ھەبۇوە كە بەخىالى ئەوەدىيە دولەت بۇخىنەت سىستەمىكى يەكسانىخوازى و ئارام دروست بکات، كە باسى تاوان و سزاي دىستۆفيىسکى دەكەين، كەواتە باسى فەزايىخ كى چىنایەتى دەكەين و ئەم فەزايىخ كەشىكى

سايکولوژى و كۆمەلایەتى ناجۇرى بۇ پالەوانەكە دروست كردووه، بىر لەو نادادپەروھارىيە دەكتەرە، بۆيە تاوان ئەنجام دەدات، كە باسى سەد سال تەنیاىي ماركىز دەكتەن، كەواتە باسى رىاليزمى ئەفسوناوى دەكتەن، چونكە پالەوانەكە دواى شىكتى لەجەنگو بەرەنگارى، ئومىدىكى هەر ماوه بەزىيان، بۆيە بەكورتى باسى كەشى ئەو دەقە كراوانە دەكتەم، چونكە بەگشتى ئاگايىھەكمان پىددەدەن كە بىرىتىن لەخويىندەوهى سايکولوژى و دواتر ئەم تېفکرىنە لەخويىنەرى دووهەمىشدا رەنگىدەتەرە، بەو ماناھىي كارىگەرى دەبىت بۇ ھاندانى خويىنەر، كىشى ئەم شەپھلە لە رۆمانوسى ئەوهىي كە شىكارو خويىندەوهى بۇ دەق ناخويىنەوهى، تەنها ئەوه نەبىت لاسايى ستايلى جىهانى دەكتەنەوە پالەوانىيەك و دردەگرنو حىكايەتى ئاست نزم بەزمانىيەكى سادەي دوور لە تەكىنە دەگىرەنەوە.

لە ھەموو شتىك گىرينگەر ئەوهىي كە دەقنووس واتە رۆمانوس بۇ ئەوهى بونىادى دەقە كەي پتەو بخاتە بەردىدى خويىنەر، شاردزاىي لە شىوارازى گىرەنەوهى مىزۇو و ئابورى و بازارو ئىدىيۆمى نەتەوەو پىكەتەكانى دىكەو.. تاد، ھەبىت. بۆچى دەلىم مىزۇو، چونكە يەكەمین وەزيفەي ئەددىبى رۆمان، پېكەدنەوهى ئەو كەلەپەنە بۇ كە مىزۇو نەيدەتۋانى بىنوسىتەوهى، نۇرسىنەوهى مىزۇوش وەكى خۆى ھېتىلى سوور بۇو، ھەرودەدا دەورى كارىگەرى ئەو خەلکەي زىندۇو كرددوھ كە لە مىزۇودا بۇونىيان ھەبۇو، بەلام مىزۇونووس پاشتىگىيە دەخستن، كە دەلىم رۆمانوس شاردزاىي ھەبىت لەئابورى و بازار، مەبەستم ئەوهىي كە ھەموو سەردەمېك پۇل و دراواو سەرچاوهى ئابورى خۆى ھەبۇو، بۇ نۇونە لىيەو دىنارى كۆن جياوازى ھەمەيە لەگەل دراوى ئىستا، دراوه كانى ئەورۇپاي بەر لىيەكبوون كە ھەرىيەكەيان ناوىيەكى ھەبۇو، جياوازيان ھەمەيە لەگەل يېرۆ، سەرچاوهى كانى ئابورىش بۇ نۇونە لۆكەو خورى و خواردەمنى و خەلۇزو... تاد. لە بازاردا واژەتى تايىەتى خۆى ھەبۇو كە بەكاردەھات، بۇ نۇونە پارە واژىيەكى ئابورى نوئىيە، پىشتر پىيان دەگوت ئەسکەنناس، ناكىرى رۆمانوس دوچارى ھەلە بىت لەبەكارھينانى گوفتو واژەي بازار، يان لمبىرى ئىزىرم كىلىق بەكار بەھىنى، يان لمبىرى ربىھ فەردەو تەن بەكاربەھىنى، ئەمە جىڭ لە واژەو وتراوى ناوابازار كە دوكاندارو كېيارو پىاوانى دەولەت بەكاريان دەھىنە، شاردابۇون لە كەش و ھەماو ژىنگە، نابى رۆمانوس ئەوانە لمبىر بىات كە راوجى كەي دەتوانى راوى ماسى يان كەو يان باسى گولىيەك يان بەرى درەختىك يان رووەكىيەك بىات كە وەرزى نەبۇوە، يان باسى زاوزىي ئاژەل يان پەلەوەر و پېشىلەو

سەگو...تاد. بکات کە ودرزەکەی جودا بىت، رۆمانوسى ئەم سەردەمە کە بەشەپۆلیکیان درووست كردووه، بەھۆى بەھەلە بەكارھینانى ئەو دەستەوازانەوە، خوینەريشيان ناچاركىدووه نەخويئىتەوە، من ئەم شەپۇلە بەمەرامىتى سىياسى دەزانمۇ لە خۆرَا نىيە.

حىكاىيە تخوان

حىكاىيە تخوان زۆرتىرين پەيوندى بەخويىنەرەوە ھەيە، چونكە ھەموو شتىك لەرىگە ئەم كارىكتەرە دەگۇتىت، بۆيە گىينىگى ئەم كارىكتەر يان پالەوانە كە ھەندىكجار كۆنتېلى ھەموو كايەكانى دەقەكەي كردووه، بەشىكى سەركىيە لە داراشتنى نەخشەي رۆمانەكە، چونكە گىيرانەوە لە گۆشەنىگاي كەسى يەكەمەوە ئەوكات بەكاردىت كە حىكاىيە تخوان، بە زمانى كەسى يەكەم راناوى من بەكار دىنى، ھەندىكجارىش دەشى راناوى ئىمەش بەكاربەيىنى، چونكە حىكاىيە تخوانەو ئەو دەتوانى بەرەو كۆتايى حىكاتەكە ئاراستەمان بکات، ئەو روانگەي بىنىنى زەمەنەكەيە، بۆيە رۆمانووس ئەو پالەوانە بە سەنتەر وەردەگرىيت و ھەندىكجار ھەموو روداوا كان رادەستى ئەو دەكات، ئەم جۆرە حىكاىيە تخوانە يان پالەوانە پىيى دەگۇتىت ھەموو شتران، واتە ھەموو رووداوه كان و ئاراستە دەرھەستىيە كان لە دەسەلاتى ئەو پالەوانەيە، ئەوיש خودى رۆمانوسە كەيە.

ھەر حىكاىيەتىكى بىزركراو يان پشتگۈز خراو كە سەرخراكىشىن، ھەر يەكىك لەو كارىكتەرانەي كە دەوريان ھەبوو لە دروستكىرنى مىزۋو، ناويان ھەبووو خاودەنى چىرۇكى تايىبىت بۇونە، ھەر يەكىك لەو نەتەوەو مەزھەب و ئايىن و تايەفەو...تاد، لەرىگەي گىيەرەوە، يان حىكاىيەت خوانەوە دەنۇوسرىيەنەوە، ھەر قۇناغىيەك كە خاودەنى

یه ک دنگ یان فره دنگی بورو، ده کریت بن به هه وینی سه رهه لدانی رۆمان، به مه رجیک رۆمان نو سه که زده نو دو نیابینی که دوور نه خاتمه و له خیالی خۆی و وه کو خۆی بۆمان بنو وسیتەوە، چونکه خوینه ره کانی دهق و ره خنه گره ئەددبیه کان، به لە برچا و گرتى ئەو دیکۆمیتەنەی که وەلامی ئەو پرسیاره ددەنەوە، جەخت له سەر چەند رەگەزیک ده کەنەوەو له سەررووی هەمووشیانوو زمانه، پاشان پشت به ست بە تە کنیک و ستایل و شیعریت و یاده وری و رو داوه جۆراوجۆرە کان، ئەمانه هەمووی فەزای دهقە کە پیکدەھیین و ئامانجیکمان پیشکەش دەکەن، چونکه نایت ئەوەمان بیربچیت کە ئەدب ئامانجی خۆی هەیه، ئەمەش جۆریک بورو له نارەزایی نووسەر بەرامبەر بەسیستە و حوكمرانی دولەت، ئەم شەپولەی هاتووە رۆمانووسى كوردى کە دەقى باشىشى له گەلن خۆیدا سوتاندووەو خوینه ری بیشومىد كردووە، بە بروای من زەمینەی ئەوەی سازكىردووە کە لە بەرامبەرياندا نیشانە پرسیار دابنیین و دهقە کانیان لەرىگەی دوور خستەوە خوینه ری رژدەوە سزا بە دین.

زیندانىكىرنى پالەوان یان كارىكتەر، كېشىيە کى دىكەي رۆمان نو سه، چونکه بپوايەك هەيە کە پیپوایه رۆمان نو سه ئەوەندە دىكتاتۆر بىت و هەمو پالەوانە کان بە ئارەزووی خۆی ئاراستە بکات، تەنها ئەو نەبىت ئەركى كارىكتەرە کە ماوه، يان فەرزە دەبى وايت، بۆيە بەشىكى زۆر له رۆمان نو سه ناودارو لۆكالىيە كانيش ئەو رەخنه يەيان له سەرە کە بەبى ئاگا دكتاتۆری نو سين و كارىكتەر، يان پالەوانى دەقە کە دەكۈزن يان دەيکەن بە پالەوانى وەھى کە ئەمە خوینه بىزاز دەكات و توشى مەلەل، بۇ نۇونە رۆمانى حەممە دۆكى يەشار كە مال، ئەم فەزايىي بە سەردا زالە.

بەر لەوەي ئەدبى كوردى سەربەخۆيى و درېگریت و خۆي له ئايديلىۋىزىيات وشك رزگار بکات، مەبەستم له ئايديلىۋىزىيات پېرۆزى و وە سیاسەت و ئاين و نەتەوە نىيە، بە قەد ئەوەي مەبەستم له پېرۆزكىرنى دەقنوو سە لەلایەن خوینه رى نەشارەزا، ئەو چەمكەش (تىرى ئىگلتۇن) بە كارى هيئناوه بۇ ئايديلىۋىزىيات پیپوایه دانەر و اتە نووسەرى دەق، خاودنى ئايديلىۋىزىيات كە بەبى ئەوەي پىتى بىزانى، ئەو له كتىبى (رەخنه له ئايديلىۋىزىيات) باسى لەوە كردووە كە نووسەر وەختىك حىكايەتىك دەگىرپىتەوە، يان دەيھەوئ خەيالىك لە دەقىكى شىعىرى يان چىرۇك، يان رۆمان لە دەرھەستى خوینەردا رەنگىداتەوە، هەلگرى جۆرە ئايديلىۋىزىيات كە، ھىشتا ئاشكرا نەبوو ئاخۇ ئەم ئايديلىۋىزىيات مەرامى چىيە و چۆن مامەلە لە تەك دەقا دەكات.

سەبارەت بە خویندنەوەی سایکۆلۆژیش بۆ دەقى كوردى، من پىم وايە خویندنەوە كانى ئەو رۆمانانەي لەسەدەي رابردوودا كران لاوازن، چونكە لايەنى كەمى شارەزايى لە بارەي سایکۆلۆژى دانەرى دەق تىدا نىيە، هەروەك ئەوەي دانەرىك هىچى لەسەر نەنۇرساۋەد مىردووه، بەلام ئەمە ماناي ئەوە نىيە كە ئىمە لەگەل دانەر مامەلەمان كىردووه، بەقەد ئەوەي لەگەل ئەو دەقە مامەلەمان نەكىردووه كە لەسەر وەختى خۇيدا نۇوسىيەتى، زۆربىي ئەو دەقانەي كە بەناوى رۆمانەوە چاپ كراون، كىشەكەلىيکى زۆريان لەنئۇ خۇياندا هەلگەرتۇوه، لەوانەش تىكەلكرىنى تەكىنېكى زمان، هەروەها بەكارەيىنانى كارىكتەرى وينەيى و كارىكتەرى واقىعى، يان وھىم فەرە كارىكتەرى لە دەقىكىداو نایاشكىردىيان لە فەزايەكدا، جارىكى تر بىزركەرنىان و بەديارخستنى كارىكتەرىك كە دەقنووس خۇى مەبەستى بۇوه، بەبروای من ئەمە داهىنان نىيە، بەلكو ئاستىكى نزمى گۈنجاندىنى تاك پالەوانى و فەرە پالەوانىيە، ئەمە بە پارادۆكسى نۇوسىن ھەزىمار دەكىن، لەحالىكدا تائىستا نەخويىنەرەنە خەنەگى كوردى پېسيارى ئەوەيان لە چىرۆكىنوس و رۆماننوسى كورد نەكىردووه، بۆچى ناتوانى كەلك لە فولكلۇر و ئەفسانە كوردىيەكان و درېگىن، بۆچى ناتوانى نۇونەيەكى نوبى ئەددىبى پۇست مۆدىرنە پېشكەش بەخويىنەر بىكەن، لەكاتىكدا رۆماننوسى عەرەب و رۇزئاتاوابى نىيە كە وەكۆ سەرچاۋە ئەدەب كەلكى لە ھەزارو يەكشەوە كەلليلە دىمەنە بەسەرهاتى ئالىمانى وەكۆ نەتەوەيەكى رەسەن نەبىنېبىت.

ئەگەر چى ئىمە دەقىكىمان نىيە ئەركى خوينەری ۋېڭ دىيارى بکات و چى گوتىن و چۆن گوتىن لەيەكتەر جودا بکاتەوە، پابەندىشى بۆ خوينەريش نەھېشتىتەوە تاكو پېسيار لە دەقنووس بەگشتى و رۆماننوس بىكىن، بەتايىھەتى كە بۆچى فەزاي دەقەكە بە ئاراستەيەكى نەشياو لەۋاقيعى يان خەيالىكى ناباۋ دەبات كە كۆمەلگە بە كۆلتۈرە كەشىيەوە نامۆيە پىيى، نەبوونى ئەم پېسيارە لەلائى خوينەر يان ئەوەي پىيى دەگۇترىت ودرگەر، ئەو ئاراستەيە ودرەگەرىت كە خوينەرى كوردى لە دەرەوەي مىتىۋ دەقە كان دەخويىنەتەوە پېچەك نىيە تاكو رەسەننىتى دەق ساغبەكتەوە بە دىمەنی دىزراو يان وەرگىراو هەلئەخەلەتىت، بۆيە ئاراستەي بىر كەنەدەشى ناجىيگىرە ناتوانى دەق بشكىنېت، يان بەمانايەكى تر خوينەرى كورد بىرناكاتەوە لەوەي نۇوسەر بۆچى ئەم ئاراستەيە دەدات بە خوينەر، لېرەوە دوپاتى دەكەمەوە مەبەستىم لە خوينەر ئەو كەسەيە كە خويندنەوە بۆ دەق دەكات، نەك ئەوەي تەنھا بۆ كات بەسەر بىردى، يان تەنھا

بۇ شاهىدى دەقىك بخىننەتەوە، چونكە ئەو دوو خويىنەرە جىاوازىيە كەيان ئەۋەيە، يەكىكىان پابەندىيە، واتە بەرسىيارىتى هەيە و ئەۋىتەرە بەرسىيارىتىيە كى نىيە.

ئەو خويىندەوە دەروونىانەشى بۇ دەقى كوردى كراوه، جىڭە لە وەرگەتنى دەقىكى رەخنەيى بىيانى و تەنھا وەرگىپ دراوهە سەر زمانى كوردى و هيچى تر، يان ئەردەبى بۇ سەر دەقىكى كوردى هيچى تر نىيە، لە راستىدا ئەمە درمە ئەدەبىيە كىيە، ھەرودك ئەۋەي كە ئىستا لە دونىاي ئەدەبى كوردىدا رەخنە، يان خويىندەوە دەق، لە حالەتىيەكى ناثامادەيىدا دەزى و نووسەر زۆرن و رەخنە گەنائامادەيى، بەپىيەمى كە رەخنە لە دونىاي ئەدەبى كوردىدا، وەك سىيىتمە لە بەرچاوا نەگىراوه، رەخنە وەك فىڭر پارىزەرى خويىنەر وەرنە گىراوه، بەلکو بەدىاردەيە كى نىكەتتىف تەماشا كراوه، بۆيە بەھۆى ئەم تىپرانىنە دۆگمايىەو كەس ناتوانى لە كايەكانى دىكەشدا ئازاد بىت، بەپىچەوانەشەو نووسەر رەخنەيەك ناخاتەرەو كە لە دەرەوە لۆزىكى بېرگەنەوە و ئاراستە دەقىكى بىت كە لە چوارچىوە رەخنەدا بىكۈتىتە بەر مىكىركىتى خويىندەوە تىپرىيەوە، باشتىن حالەت بۇ سەلاندىنى ئەم بۇچۇنە، ئەۋەيە كە خويىنەرەن كۆلىنەكارى بۇ دەقىكى بىكەت و بەدواى مانادا بىگەپىزى، ئىنجا ئەو دەقە شىعە بىت يان چىرۇك، تاكو پېشىپسى و ئالۇزى دەروونى دروست دەكەت و ماناي دىكەپى دەبەخشىرتەت.

رۆمان و ناسىيونالىزم

داگىركارى لە سەددەپىش زايىندا لە ئىمپراتۆريتىيەتىكەوە بۇ سەر ولاتانى بچۈركۈ خاودن كولتوورو فەرەنگ، تەنھا داگىركارى جوڭرافياو ئىكۆنۆمى نەبوبو، بەلکو داگىركارى و بەتالان بىردىنى فىڭر ئەدەب و دىكۆمېتى فەرەنگە كاتىشىيان بوبو، بۇ نۇونە كە ئىمپراتۆريتى رۆما، يۇنان داگىرەكەت، جىڭە لە داگىركەنلىنى جوڭرافياو كۆمەلگەو فەرەنگە كەيان، داوا لە نووسەرائىش دەكەن وەك جەنگاۋەر مافناسى و سىياسىيە كانىيان كەلەك لە ئەدەب و فەلسەفە كەيان وەرىگەن، بۆيە ئەدەب بە تايىبەتى ژانرى رۆمان بوبو بە يەكىك لە ھۆكەرەكانى بەرگى كىردىن لەنەتمەدە زمان، چونكە رۆمان ھەمۇر جومگەو لايەنە شاراوه كانى مىتۇرۇ و كەلتۈرۈر كەلەپۈرۈر ئىدىيەمى نەتەوەبى لەنیو خويىدا ھەلگەرتوو بوبو، ئەمەش يەكىك لە لايەنە كانى گوتارى ناسىيونالىزم.

لىيەدا تىيگەيىشتنە ئىكەتتىقە كە سەبارەت بە كارىگەرى سىياسەت بەسەر ئەدەبەو دەردەكەۋىت، پرسىيارەكەش ئەۋەيە بۆچى ئەم كارىگەرىيە سىياسەت، تەنھا لەنیو

ئەدیبانى كوردا تابۇيە، لە كاتىكدا جىگە لەوانەى دەبن بەكارىكتەرى بەرگرى جەنگى نادادپەرەرانە دوو گروپ كە سته مكارن، بەئاشكرا شوناسى خۆيان ديارىدەكەن و بەرگرىدەكەن، بەلام ئەگەر ئەدىيىك بەرگرى لە نيشتىمان و كۆمەلگە سته ملىكراوه كەن و بکات شەرعىيە، لەنیوان (مارىۋ فارگۇس و قاسلاف ھاقىلا) كە دوو نۇوسەرى بەناوبانگى دنيان و خاودن دوو بۇچۇنى زۇر دژن، مارىۋ فارگۇس بەشدارى ھەلبىزاردى سەرەكايىتى ولاتەكەى كردووھو لەرىگە ئەددەبەوھ رۇناكى كەوتۇتە سەرۇ ناسراوھ دەنگى پىيدراوھ، بېپىچەوانەوھ ھاقىن لەرىگە ئەددەبەوھ بەگۈستەمكارىدا چۆتەھوھ خۆي لە ھەموو جۆرە تىيۆھكلانىك بە سياسەتەوھ دوور گرتۇوھ. "ھەمىشە سياسەت تىكەن بەو دەقە ئەددەبىيانە بۇوھ كە يىسا نۇوسىيونى، رۆمان ئەو پانتايىھ ئەندىشە كراوه بۇوھ بۇ نۇوسەر، كە دەسەلاتى خوي تىدا پىادە كردووھو هەر لەويىشەو سەرنجى كۆمەلگە داوهو چاودىرى ئەو پىكىدادان و بەرىيە كەوتىنە حەتىانەى كردووھ، كە بە بەردەرامى لە واقىعى زيانى رۆزانەدا رۇو دەدەن".

والىئەر سكوت لەبارە سكوتلەندا نۇوسىيەتى و ھەولىداوھ نەريتە باوهەكان لە رۆمانى ھاوجەرخدا رۇنېكاتەوھ، بەو كارەشى زەممەنىكى مىزۇسى كرده ھەۋىنى كارەكانى و بەركارىكىدن، ئەمە جىگە لەكەلك وەرگىتن لەداستان و روداوھ فەراموشىكراوه كان و ململانىي نىوان چىنەكان و خىلەكان و نەتەوەكان و... تاد. لە حالىكدا ھىچ يەكىك لەو روداوانە خالى نەبوونە لە رۆمانسىيەت، بۇيە بەدللىيەيە دىمەنى رۆماننۇوسى كچ و كورىك، يان خۆشەويىستى جۆراوجۆرى لە زىنندەرە كە مىزۇوھ كەدا بەركارىكىداوھ.

خەيالى نۇوسەر فراوانتر دەروات بىز ئەوھى پىنتە مىزۇوھ كانى نەتەوە بنۇوسىيەتەوھ، نۇوسىيىش بەماناي پىشەسازى دىت بەتايمەتى بۇ ۋانلى رۆمان، لە كاتىكدا نۇوسەر لەبەرددم ئەگەرنىكى سەختدایە كە ئەويش پلەي سفرە بىز نۇوسىن، رۆلان بارت جىگە لەم بابەتە كە بۇ ھەموو ئەدىيىك بەبى چىاوازى رەڭزۇ نەتەوە دەگىتىھوھ، باسى پلەي سفرى نۇوسىن دەكات، لېرە (پلەي سفر) كە تاكو ئىستا ھىچ وەلامىكى رەھاي وەرنە گرتۇوھ، تەنها وېناكىدىنى سنورى نىوان ماناي وشەبىي و ماناي خوازەبىي نەبىي، يان ئەو نۇوسىنائى كە تىيەمانن بەسەر دەقىكى تر، ھىچ مانايىكى دىكەن نىيە تا خوينەر ئاشنای بىت، ئەوانەش كە پىيانوایه "پلەي سفرى نۇوسىن پەيوەندىي بەكۆنتىيەكىستەوھ ھەيە، رۆمانىش تۈسيە لە كۆنتىيەكىستى سەرنجەپاكيش، بەتايمەتى ئەو كۆنتىيەكىستانە كە

خوینه‌ر بیری ناچنه‌وهو ههندیکجار له زمانی رۆزانه‌دا به کاردین، رەنگه ئەم ستایله له نووسین بەتاییه‌تى له دەقى رۆمان، بەمانای بونیادنانیکى پیشەسازى بیت بۆ نووسین، كەوابوو له گەل دەستاودەست كردنى ماناو كۆتىيىكىسى ھونەركارى، دىاري ناكريت و بەكارىيکى قورس تەماشا دەكريت، هەموو ماناڭەش له (چاوه رۆشنەكەرەوەكان) دا دەرده كەون، لە كاتىيىكدا لەروو زانستىيەوه، ئەندازىيارو كارەبايى و تەلارسازى و زانستكارەكانى دىكە، وشەي رۆشنەكەرەوە بۇ جەستەيە دەلىن كە له گەل خۆيدا رۆشنايى بەرھەم دېنیت، خۇ ئەگەر رەھەندى ئەم زاراوەيى، يان ئەم وشەي زمانىكەو كارى پىنده كەرىت، ئەوه دەكەوينه بەرددم ماناڭەكى ترى دىرى ماناى پېشىو، ئەويش ناوازەيى، ناوازەيى سايكۆلۆژىي دەلالىيەو هيچى تر، بارت لىرەدا بۆ سەلماندى باسەكەي و بەكارھەيتانى وشەكە، شىعىرىيکى پۆل قالىرى بەغۇونە دەھىنېتەوه.

(ئەو بانه لازوردىيە هيئىنييە كە كۆترەكان لەسەرى دەرۇن

لەنیوان دار سەنەوبەر و گۆرەكاندا دەلەرزرى

دەريا، دەريا، ھەميشه دەريا)

پۆل قالىرى لىرەدا لەدىرى يەكەمدا تۆنېكى بەفرى له ھەناوى خۆيدا ھەلگەرتووه كە لە مامەلەي وشەيدا بەكارىدە هيئىت، بەھۆي نەبوونى ناوازەيى، سيفەتى رۆيىشتىنى بەسەر كۆترەكانەوەيە". جەنگ لەر بەكارھەيتانى رابردوو، ئىستاش رۆماننوس ھەيە خەيالى ئىمبىرتۇ ئىكۆي بەكارھەيتاوه، جان دۆست رۆماننوسىيکى كوردى سورىيائە، لەرۆمانى ميرنامەدا ھەمان ئەو دىيەنەي نووسىيەتەوه كە ئىمبىرتۇ ئىكۆ لە رۆمانى گولى سووردا نووسىيەتى، لەپاژىيىكدا كتىبىي مير ژەھراوى دەكريت. رۆماننوسى كورد ھەيە شارەزايى تەواوى مىزۈوى نىيەو مىزۈوى نووسىيەتەوه، شارەزاي ئابورى نىيەو باسى دۆخىيىكى تايىەتى ئابورى دەكات و له بەكارھەيتانى واژەي ئابورى و بازار ھەلەي كردووه، رۆماننوس ھەيە بە زمانى لۆكالى و گوندى دەنوسىت، لە كاتىيىكدا زمانى رۆمان زمانىكى كشتگىرەو بۆ ھەموو نەتمەوه كانە، چونكە كە دەقەكە و ھەرددە كىردىتە سەر زمانى دىكە، خويىنر نابىي ھەست بکات بۆ يەك نەتەوه نووسراوه، ئەم حالەتانە بەكارىگەرى ھەژمار ناكريت، چونكە خويىنەرى دونىيائ دواي پۆست مۆدىن، ئەم ستایلهى دەرباز كردووه لە دونىيائ مۆدىنلى رابردوو ھۆشىيارترە، بۆيە ئەم دىاردەيە بەوەرگىتن و جۆرىيەك لەگزى ئەدەبى ھەژمار دەكات و پىي دەگۇترىت پابەندبۇونى خوينەر.

رۆلان بارت چەندىن جۆرى شفرەي بۆ تىكستى ئەدەبى داناوه، كۆدى رووداوه كان و كۆدى شىكەرهو و لوغزو كۆدى رۆشنېرى و كۆدى تىكەلاؤ و كۆدى سىمبولى. بارت بۆ هەر يەكىك لەو كۆدانەي كە دانەر دايىدەتت لە تىكستىكى ئەدەبىدا، مانايمىكى تايىھەت و ئارگومىيەتى هەمە، يەكىك لەوانە پرسىيارە، ئەويت كلىلى تىكستە و يەكىكىان حىكىمەتى نۇسىئەن دواھەمەنیان سەرخجاكىشانى خوتىمەرە، بۆ نۇسەر يان دەقنووس هەمە چەند كۆدىك لەوانە لە رۆمان يان چىرۆكدا بەكارىھىنى، بەلام دەبى ئامانجى كۆددەكە يەكلايىكىردنەوەي ماناى دەق بى كە ئەمە سىستەمە، چونكە تىكستى ئەدەبى پىشىيازى بابهەتى زانستى و سىاسى و كۆمەلایەتى نىيە، بەلکو ھۆكارىكە بۆ گواستنەوەي واقىع بەرەو خەيال.

كۆكردنەوەي زمان و كولتوورو جوگرافيا لە دەقىكدا، ھەولىكى ناسىيونالىستىيە بۆ ئەويتى خوتىنەر، وەختىك دەقىك وەردەگىيرىتتە سەر زمانىكى تر، ئامانجى يەكەمى ناساندىنى نەتمەوەيدەكە بۆ نەتمەوەيدەكى تر بە ھەممو جىاوازىيە كولتوورو زمانەوانىيەكائىيەوە، بەلام مەترسى رۆمانى كوردى ئەوەيدە كە ئەگەر وەربىگىيرىتتە سەر زمانەكانى تر، دوورنىيە ھەممو گۈرى دىمن و فەزاڭە ئاشكرا نەبىت كە لە دەقىكى دىكەوە وەرگىراوه، ئەمە دەلىم چونكە ئەزمۇونمان ھەمە چەندىن نۇونەي نىگەتىقى وا ھەمە بەش زۆريشيان لە سەريان نۇوسراوه.

ھۆكارىكى دىكەي نەبوونى خوتىنەوەي پېزدى بۆ دەقى كوردى، ئەوەيدە كە لەنیوان ئېرۇسى ئازاد بۇون و لۇگۇسى كۆنترۆلدا پىنتىك ھەمە، ئەوېش ئازادى بېركىردنەوەيدە، چونكە تىكەيىشتەنەكى پىشۇھەختە لەم نېوانەدا بۆ ئېرۇس و لۇگۇس ھەمە، چ جاي ئەمە كە كۆنترۆل لەسايەي كۆمەلگە كوردىدا كە دەسەلاتىكى نادىيارە، لە زۆربىي رۆمانە كوردىكەندا، ھەست بەوە دەكى دەقنووسەكە لە نېوان خوتىنەوە بېركىردنەوەدا، ئەم پىنتەي وەرنەگرتۇوه كە بېركىردنەوەيدە، بۆ ئەمە دەتوانم تاراپادەيدەكى باش بلىم ھەناسەيەكى نەھىشتۇتەوە بۆ ئازادى نۇوسىن و دەقى نوى، تاكو رەخنە ئامادەيى ئەمە ھەبىت دەق شىتەل بکاتەمە دەگاتە خوتىنەر لەسايى كەنەرەمە بېرىتى، ھەم بەئاسانى دەگاتە خوتىنەر لەسايى كەنەرەمە بېرىتى، ھەمە دەلىم مەبەستىم ئەوەيدە كە رەنگە قەيرانى خوتىنەر يەشكەر كەنەرەمە بېرىتى، بەلام ناتوانىن بە تىكستى (لە خەوما) چەمەيل ساپىشىپ، يان چىرۆكى (مەسەلەي وىشىدان) ئەجەمە مۇختار بەگى جاف، ناوى دەقى خۆمالى لىينەنېن، يان رۆمانى (رېڭى) ئى محمد مەلۇود مەم، چونكە دەقەكان

بریتین لهو خهونانه‌ی کورد بـ ژیانیکی شایسته هـ یهـ تـی، بهـ پـیـشـیـهـیـ کـهـ واـزاـراـوهـ دـهـقـیـ تـیـکـسـتـیـ پـیـشـ خـوـیـ وـ اـقـیـعـیـ خـوـیـ کـهـ دـواـجـارـ دـهـبـیـتـهـ سـتـایـلـ وـ لـهـرـیـگـهـیـ لـاـسـایـکـرـدـنـهـوـهـ دـهـنـاسـرـیـتـهـوـهـ، بـهـلـامـ کـهـ دـهـبـیـنـینـ هـیـچـ دـهـقـیـکـیـ کـورـدـیـ توـانـایـ ئـهـ وـ بـهـرـگـرـیـهـ نـاسـیـوـنـالـیـسـتـیـهـ بـهـرـاـمـبـرـ بـهـدـهـقـیـکـیـ بـیـانـیـ بـکـاتـ، وـاـتـهـ جـوـداـ نـاـکـرـیـتـهـوـهـ، کـوـاـتـهـ ئـهـدـیـیـ کـورـدـیـ لـهـ هـهـوـلـیـ ئـهـوـدـاـ نـهـبـوـوـ ئـهـدـهـبـیـاتـیـ کـورـدـیـ بـگـهـیـنـیـتـهـ ئـهـوـانـیـ تـرـیـ بـیـانـیـ، ئـهـگـهـرـچـیـ ئـهـدـهـبـ هـیـوـمـانـیـسـتـیـیـ، بـهـلـامـ زـمانـ یـهـکـیـکـهـ لـهـ کـوـلـگـهـ کـانـیـ ئـهـتـهـوـهـ، ئـهـدـیـ بـوـچـیـ ئـهـدـیـیـ کـورـدـ بـهـزـمانـیـ کـورـدـیـ دـهـنـوـسـنـ؟ـ، بـوـچـیـ مـهـبـهـسـتـیـانـ نـیـیـهـ بـیـگـهـیـنـنـهـ کـتـیـبـخـانـهـ جـیـهـانـیـیـهـ کـانـ؟ـ. ئـهـمـانـهـ ئـهـ وـهـلـامـانـنـ کـهـ لـهـپـهـرـاوـیـرـیـ نـاسـیـوـنـالـیـزـمـ وـ ئـهـدـبـداـ هـهـمـیـشـهـ بـوـونـیـ هـیـهـ.

شـهـ پـوـلـیـ رـوـمـانـنـوـوـسـیـ

ئـهـوـ جـوـرـهـ دـهـقـانـهـیـ ئـیـسـتـاـ هـهـلـگـرـیـ شـوـنـاسـیـ رـوـمـانـنـ، بـهـپـیـیـ هـهـلـسـهـنـگـانـدـنـیـ نـوـیـ، خـمـیـکـیـ دـیـکـهـیـ هـهـلـگـرـتـوـوـهـ کـهـ جـوـادـیـهـ لـهـ خـمـمـهـیـ رـوـمـانـنـوـوـسـیـ سـهـدـهـ کـانـیـ رـابـرـدوـوـ هـهـلـیـانـ گـرـتـبـوـوـ، بـوـچـیـ، چـونـکـهـ بـهـپـیـیـ تـیـگـهـیـشـتـنـیـ، (ـمـالـکـامـ بـرـاـبـرـیـ) کـهـ رـهـخـنـهـ گـرـیـ رـوـمـانـهـ، جـیـهـانـیـ ئـهـمـرـوـ بـهـ هـهـمـوـ وـاـژـهـوـ کـهـرـهـسـتـهـ کـانـیـیـهـوـهـ سـتـایـلـیـ ژـیـانـیـ گـزـرـیـ، ئـهـوـهـیـ تـاـکـوـ دـوـیـنـیـ بـهـ وـلـاخـوـ پـهـبـیـتوـنـ وـ ماـشـینـیـ خـاـوـ پـیـوـیـسـتـیـیـهـ کـانـیـ ژـیـانـیـ پـیـ بـهـرـیـدـخـراـ، ئـهـمـرـوـ هـهـمـوـ کـهـسـ خـاـوـهـنـیـ ماـشـینـیـ زـوـرـ خـیـرـاـیـهـوـ پـهـرـهـوـ هـهـمـوـ کـهـسـ دـهـتوـانـیـ بـهـهـرـهـمـهـنـدـ بـیـتـ لـهـبـهـ کـارـهـیـنـانـیـ شـهـمـهـنـهـفـرـوـ فـرـوـکـهـوـ زـهـمـیـنـهـیـ گـهـشتـ لـهـسـهـدـهـ کـانـیـ رـابـرـدوـوـ فـرـاـنـتـرـهـ، کـهـرـهـسـتـهـ کـانـیـ وـهـکـوـ تـهـلـهـفـنـوـنـ وـ تـهـلـهـفـزـیـوـنـ وـ فـوـتـوـگـرـافـوـ رـیـکـوـرـدـکـرـدنـ، هـهـمـوـ بـهـئـامـیـرـیـکـ دـهـکـرـیـتـ کـهـ خـوـیـنـدـهـوـارـوـ نـهـخـوـیـنـدـهـوـارـ هـهـیـانـهـوـ دـهـتوـانـ رـوـزـنـاـمـهـنـوـوسـ بـنـ وـ دـرـهـیـنـهـرـیـ کـوـرـتـهـ فـیـلـمـیـ ژـیـانـیـ خـوـیـانـ بـنـ وـ يـادـهـوـرـیـهـ کـانـیـ خـوـیـانـ بـهـتـاـسـانـیـ تـوـمـارـ بـکـنـ، بـوـیـهـ ئـهـوـ شـهـپـوـلـهـ رـوـمـانـنـوـوـسـهـیـ ئـیـسـتـاـ هـاـتـوـوـنـ وـ يـهـکـ تـارـاـسـتـهـیـانـ دـاـوـهـ بـهـخـوـیـنـرـ، رـوـمـانـنـوـسـیـ بـیـکـهـرـهـوـ نـیـنـ، ئـامـاـنـجـهـ کـهـشـیـانـ ئـهـوـهـیـ لـهـرـیـگـهـیـ ئـهـوـ دـهـقـهـ نـاـکـامـلـانـهـوـ خـوـیـنـرـ بـیـرـ نـهـکـاتـهـوـهـ، يـانـ لـانـیـکـهـمـ لـهـ تـیـکـسـتـیـ فـکـرـیـ دـوـورـ بـکـهـوـیـتـهـوـهـ.

(بـوـلـیـسـ کـزـوـیـزـ) بـیـمـهـنـدـیـکـیـ ئـهـدـبـیـهـوـ لـهـ بـارـهـیـ پـرـسـیـ گـزـرـیـنـیـ جـیـهـانـ وـ بـهـهـوـکـارـبـوـونـیـ هـوـنـهـرـ وـهـکـ مـیـکـانـیـزـمـیـکـ بـوـ ئـهـمـ گـزـرـیـنـهـوـهـیـ لـهـ بـهـهـاـیـهـ کـهـوـهـ بـوـ بـهـهـاـیـهـ کـیـ دـیـکـهـیـ جـیـاـواـزـ، ئـارـگـزـمـیـنـتـیـ بـهـهـاـدـارـیـ بـهـیـانـ کـرـدـوـهـ، بـوـ غـوـونـهـ ئـهـوـهـیـ لـهـنـیـانـ هـوـنـهـرـ وـ سـیـاسـتـهـ، هـیـشـتـاـ

وەلامى رېزدى وەرنەگرتۇرە كە ئايا پەيپەندىيان ھەمە يە پىنگەوە، يان نا؟. ئەو لە تۈيىزىنەوە دەكەن باس لەمە دەكەت، گوايىھە لەدواى ھاتنە ئاراودى دەست شەكاندەنە وە لەنىوان نازىزم و بەناو سۆسىالىزم، ھېزىتىكى دىكەمى كۆلۈنىالىزم و داگىركەرى ھېزە گەورەكانى وەكۆ بەريتانياو فەرەنساۋ تۈرك ھاتنە ئاراودو مەملاتىيان ھەبۇو، تاوهكۆ زىاتر ولات و خاكى گەلان داگىر بىكەن، ئەممە بۇوە ھۆى ئەمە ھونەر بخىتىه نىيۇ سىپاسەتەوە بىكەويتە خزمەت ھېزە بەناو شۇرۇشىگىرەكانەوە، تاکو لەو رىيگەيمۇھ ولات و خاك و شەردەف و ئەخلاققۇرۇز زمان وەكۆ واژەو و تراوى بەردەست، وەكۆ بەرگىيكارىيەك لەدەستى داگىركەر رىزگار بىكەن، يان ھەستى بەرگرى زىندۇو بىكەنەوە.

ژىنگە ھۆكارىيەكى دىكەى درووستكىرىنى كارىيكتىرە، بەدەستەتىنانى زانىارى ئاسانتەرە لەجاران، ئەمانە ھەموو حالەتى سايكۆلۈزى مەرۇشى ئەم سەردەمن كە لەگەل مەرۇشى رايبردوو جوداى كەردىتەوە. بۆيە رۆماننۇس ناتوانى وەكۆ بالزاڭ پاللەوانىيەكى وەكۆ باوكە گۆزىيەكى تىر بخولقىنى. كەواتە ئاسان نىيە رۆماننۇسى بىتوانى خوينەرى ئىستا رازى بىكەت، ناتوانى ناچارى بىكەت خۆى لەدەقەكەدا بىيىنەتەوە، ناتوانى زەمينەي بۆ سازىبىكەت بىربىكەتەوە، چونكە رۆماننۇسە كە خۆى كەسىكى بىرگەرەوە نىيە.

"ئەوەي كە خەلکىتىكى زۆر بەلاي رۆماندا رادەكىشىت، ئەوەي، گوايىھە رۆمان ئەو زانرىدە كە شىۋاپىزىكى دىيارىكراوى نىيە، لەراستىدا پىچەوانەكەى راستە، رۆمان پىيىستى بەدۇوارتىرين شىۋاپەز، شىۋاپىزىكى كە بەتمەواهەتى خۆى دەكەتە پەپەرەوى بابەت، ھەر لەبەر ئەمەش دەتوانىن بىر لەنۇسەرەپەز بىكەينەوە كە ھەرىيەك لە رۆمانەكانى بە شىۋوھ شىۋاپىزىكى جىاواز دەنۈسىت". لەسەرەتاي ھەزارەدى سېيھەمەوە شىۋوھ نۇرسىنېنىك پەيدابۇو لەتىيۇ ئەددەبىيات و بەتاپىيەتىش بەناو رەخنە ئەددەبى، گوايىھە زمانى بۇنىادا گەراكانەو نۇرسىنە كانىيان بەتەواوى لەسەر نۇرسەرى نۇيى رەنگىدابۇو و بىو بە جۆرە نەخۇشىيەكى نۇرسىن كە گوايىھە پە لەمە عەریفە ئەنەن يە، بەلام ستايىلە كە تەمەنلى كورت بۇو، چونكە ھەم بەسەر دەقى كوردىيەوە جىبىجى نەدەكرا، ھەم نەيانتنوانى ھىچى نۇيى لەبارە دەق و ئەددەبى كلاسيكى كوردى بىرگەنلىكى فەتكە كوردى، وەكۆ بۇنىادو زمانى گەشەسەندۇرۇ كوردى وەرىگەرتىت، لەحالىكدا بىرمەندىكى وەكۆ (مېخايىل باختىن) خۆى ئەم جۆرە زمانە بۇ قىسە كەدن لەسەر ئەددەب رەتىدەكتەمەوە، "باختىن بانگەشە ئەو دەكەت كە (فيەردىنەند دى سۆسەر) جۆرەكانى قىسە ئەمە فەراموش كردووھ.

له هه موو ئەمانه گرینگەر ئەوهىه كە گۇتىمىيەك هەيە دەلى " رۆمان لە چاپخانە لە دايىك بۇودۇ سوودە كەشى ھەر بۇ چاپخانە يە ". سۆسييۆلۈزىستە ئابورىيەكان پىييانوايە پەيوەندى بازار بە دانەرەوە، پەيوەندى بەو جۆرە خويىنەرەوە ھەيە كە كەمتر لە گەل خويىنەرە فىك، بىر دەكەنەوە، يان جياوازىيان لە گەل خويىنەرە سىاسەت يان ياساو زانست ھەيە، ھەر ئەم تىيگەيشتنەشە كە بازارى بۇ نۇسەرۇ خويىنەر درووست كەردووەو ھەرجى زياتر نۇسەرە كان بەلاي ژانرى رۆمانەوە بچن، لەۋىشەوە شانى خويىان لە بىر كەنەوە خالى بىكەنەوە، بەو پىيەي نەرۆمانوس كۆنتاكتى بە خويىنەرەوە ھەيەو نە خويىنەرەش دەتوانى نۇسەر بىيىنى و لەسەر دىمەنېتك يان ھەلەيەكى مىژۇوبى يان ھەر كىشەيەك نۇسەر دادگايىي بىكەن، مەبەسمەتم لە دادگايىي ئەوهىه پشت لەو نۇسەرەنە بىكەن و نەياغۇينەوە، مەگەر خويىنەرى دەق يان رەخنە گەر بىيىت و دەقە كە دادگايىي بىكەن، يان تاشكراي بىكەن و دەرىگەراوە لە دەقىيەكى تر يان ھەر شتىيەكى ترىيەت، بۇ ئەمەش خويىنەرى رۆمان ناتوانى رەخنە ئەددەبىي خويىنەتەوە، تاكو نەبىيەتە كېيارى كالا ئەيەكى بىي كەللىك لە بازارى وەھمى ئەددەبىدا، بەپرواي (میلان كۆنديرا) ھەر كەدەيەك و حوكىيەك كە دەخرييەرەپوو، ئەگەر رەخنە ئەيە كېرىت و تەتەلە نە كېرىت، دېفاكتۇ و دردەگەرىت و جىكەوتە دەبىيەت و رەخنە گەرتنيش دەبىيەتە هيلى سوور، ھەرودەها چاكەو خراپەش تىيکەل دەبن، ئەددەبىش بەبىي رەخنە و تىيۆرى رەخنە يىي، نەوەك بابەتىيەكى جۆرى دەمەننەتەوە، نەبەھاى دەبىيەت، لە كاتىيەكدا ئەددەب راستەخۇن ناراستەخۇن پەيوەندى بە سۆسييۆلۈزىيە سايكۈلۈزىيە زانست و مىژۇو ھەيە، كەواتە ئەددەب فەزايەكە سنورە كان دابەشىدە كات، كەوابۇو رەخنە پىيورىيەكە ھەم لەناو زمان كارايمەوە ھەم بەرددەۋامى و رەۋايەتىدانە بە جياوازى مەعرىفي.

لە بىنەمادا رەخنە جۆرىيەك لە چىتۇرەگەرنى خويىنەرى تىيىكىستە لەنیپو فەزاى خويىنەنەوەدا، بەتاپىيەتى ئەوكاتەيە جياوازى يان لىنگچۈن لەنیوان تىيىكىستەكەن تىيىكىستىيەتىيەكىدا روون دەبىيەتەوە كە رەخنە گەر، يان خويىنەرى تىيىكىستە ئەددەبىيەكە، وەكە باوکى دەقە كە داهىنەرەيەكى ناوهەدى دەقە كە دەبىنلىق. دواجار دەلىم لەم سەرددەمەدا ئەو شەپۇلە رۆماننۇرسىيە رېگەيە لە رەخنەش گەرتۇوە، چونكە دەقە كان ھىيىنە لازىن، بوارىيەكىيان بۇ رەخنە نەھېشىتۇۋەتەوە.

سوود لەم سەرچاوانە وەرگىراوه:

- ١: امبيرتو ايکو. التأليل بين سيميائيات و التفكيكية. ترجمة و تقديم. سعيد بنكراء. دار المركز الثقافى العربى. بيروت. ٢٠٠٤. ص ١٤٧
- ٢: عەلی عوسمان ياقوب. رۆمان ژانرى تەكىيە جوانەكان و رەگەزە فەرە رەھەندەكان. دەزگای چاپ و پەخشى سەرددەم. ٢٠١٩. ل ٢٩٤
- ٣: فولفغانغ ايزو، افاق نقد استجابة القارئ. ترجمة.احمد بوحسن. الثقافة الاجنبية.العدد الاول. ١٩٩٤
- ٤: ئورهان پاموك. رۆمانوسى سادەو رۆمانوسى بىركەرەوە. وەرگىرانى. بەكر شوانى. ناوهندى رۆشنېرى و ھونەرى ئەندىشە. ٢٠١٦. ل ٣٥
- ٥: بول ويست. الرواية الحديثة. ترجمة.عبدالواحد محمد. منشورات وزارة الثقافة والاعلام. سنة ١٩٨١.
- ٦: جيري هولون. مدخل لدراسة الرواية. ترجمة.غازى درويش عطية.دارالشون الثقافية العامة. ١٩٩٦.
- ٧: ئەلبىر كامۇن. ياداشته كان. وەرگىرانى بۆ كوردى. پىشپەو حسین. دەزگای چاپ و پەخشى سەرددەم. سالى. ٢٠١٤. ل ١٢٦
- ٨: نزار ناڭرى. ئەفسونى شەدەب. وەرگىرانى بۆ كوردى. شوان ئەممەد. ناوهندى ئەندىشە بۆ فکرو ھونەر. سالى. ٢٠١٦. ل ٦٢

نەزمۇونى تازەگەرى
خويىندىنەوەن "ئەزمۇون"ەكانى دلشاد عەبدۇسىلا
لە روانگەنى سىراكچىرىزىمەۋە

چنور فەتحى

پوخته

هه جۆریک له جۆرە جیاجیاکانى ھونەر- شىعر، چېرۆك، رۆمان و پەخشان- لە ژىر ناولو ناونىشانى مىتۆدىكى تايىبەت و سەربەخۇ، بە سىستەمېكى نقىساريى دەيىتە ئەزىزى كە پاشتى بە پىۋەندى و چاودەرپەنەيى بونىادى و پېكەختىنى زمانى و بە گشتى بە پىشىنەي تىيۆرىيە ئەدەبىيە سەربەخۇ تايىبەتكان بەستوە. دىارە داهىيەرىيە كە مىتۆدىكى دىاريکراودا، قەرزدارى سەربەخۇيى و تازەسى تىيۆرىيە پىش بونىادىيە كانە كە واقىعى ئەو مىتۆدە وەك رەوتىكى تايىبەت و بە كەپاسىتىي پىشەنگبۇونو بەردەۋامى، گەلەلەي بونىادىي سەربەخۇ وىپەرەت شىۋەش شىۋازى زمانىي شياوو نويىباو، ھاۋپى لەگەل جىهانىيىنەرەنەلگەر، لە بەنرەتدا پىش گەريانەو لانىكەمى مەرجىيەكە كە هەر مىتۆدىكى تازەن نۇى بۇ بەدەستەيىنانى سەربەخۇيى و پىئناسەي پتەو پىويسىتىي پىئەتى. "ئەزمۇون" دىكەن شاعير دىشاد عەبدوللە سى كەتىيەن كە لەم وتارەدا لە روانگەمى سەتراڭچەلىزمەدە لىيىكدا نەمەدەن بۇ دەكەتى و ئەنجامە كانى توپىزىنەوە كە پىيمان دەلىيەن كە ئەو بەرھەمانە لەبەر ئەوهى خاۋەنى چەند تايىبەتمەندىيەكى وەك بەرچەستەسازى (ئاشنايى بىزى)، دەرچۈن لە نۆرمە پىسای باوي نۇوسىن، زمانى ئەدەبى و كورت و پوخت بۇونى، وەك داهىيەنىكى نويىباویش لە بوارى نۇوسىندا بە كەلگە و درگەرتەن لە بىرۇ بۆچۈونى فۆرمالىيەتى و سەتراڭچەلىزمەتى دىنە ناساندن و باسکەدن.

پىشەكى

لە سەردەمى فىردىنەن دى سۆسىرەدە Ferdinand de Saussure پەرۋانە سەر بونىادەكان بۇو بە گەنگەتىن ئەركو كارى توپىزەران لە ئاقارى زانستە جیاجیاكان بە ئەدەبىياتىشەوە. گەريانەي سىستەماتىك بۇونى زمان، بۇو بە ھۆى ئەوهى رەخنەگەران ئەدەبىياتىش بە سىستەمېكى سىستەماتىك وەرىگەن و ھەر ئەو جىاوازىيە ساوسۇر لە نىوان زمان و ئاخاوتىن، مىحودى جىئىشىنى و ھاونشىنى پىقى قايل بۇو، لە نىوان زمانى ئەدەبى و زمانى نائەدەبىدا بىبىنەوە. رۇوكىرى زمانناسە بونىادگەراو سەتراڭچەلىزمەتەكان، بەرامبەر بە دەركەوتەو لايەنە جۆراوجۇزەكانى زمانە. لەم تىيۆرىيەدا رەخنەگەر ھەول دەدات دەركەوتەو لايەنە فەرەچەشىنەكانى ئەدەبىيات" واتا ژانرە جیاجیاكان و چۆنیتىي پىشوىئىن كەردى ياخود دەرچۈن لە نۆرمەكان لىيىكباتەوە. ئەم

وقاره‌ی بهردهستان، هر وک له ناویشانه‌کهیه‌وه دیاره، بهنیازه لیکدانه‌وه بۆ ئەپرووچ یان رپوکردیکی بونیادگهرايانه به پشتبەستن به "ئەزمۇن" کانى مامۆستا دلشاد عمبووللا بکات و دواى ناساندىنیکی زانستیيانه‌ی ئەم ریبازە، ئەم کارانه وک کۆمەلیک دەقى ئەدەبی پىناسە بکات كە به پىئى تىورىيە‌کانى بونیادگهرايى، ئامانجيان هيئنانه ئاراي فۇرمىتىكى نوتىيە به زمان و ئاوازو مىتۇدىكى تازەوه.

بونیادگهرايى ستراكچرالىزم Structuralism يەك لە تىورىيە باوو ناسراوه‌کانى زانسته کۆمەلایەتىيە‌كانه. به پىئى ئەم مىتۇدە فيكىيە، ژماره‌يەك بونیادى نادىارو نابەرهەست، چوارچىوھى سەرەكىي دىارده بى ناوه‌کانى کۆمەلگا پىك دىنن. مىتۇدى بونیادگهرايى نيوھى دووهەمى سەدەي بىستەم لە لايەن شرۇفە‌كارانى زمان، كولتسور، فەلسەفە‌بىرکارى و کۆمەلگاوه به شىۋوھى كى بەربلاو كەلکى لى وەردەگىرا.

تا سەرەتاكانى سەدەي بىستەم، زۆربەي ئەو توپىزىنەوانە دەكەوتەنە ئاقارو سنورى رەخنەي ئەددەبىيە‌وه، روانىن، شىۋوھى شىۋاڑى لیکدانه‌وه و راھە خۇيان لە دردەوهى دەقدا دەبىنېيە‌وه، بەلام لە سەرەتاي سەدەي بىستەمەوه دەستكەوتە‌كانى ساوسور لە بوارى زمانناسى، جۆرىيەك لە كەۋلاؤكەولىي مىتۇدۇلۇزىكى لە بوارەكەدا هيئانىيە ئاراوه كە هەر چەشىنە لیکدانه‌ويەكى درەوهى دەقى بەرپەرچ دەدایەوه. ساوسور بە پىداڭرىيى لە سەر گرىيېبىست بۇنى زمان، سەلاندى كە فاكتەرە‌كانى درەوهى زمان ھىچ كارىگەرېيە‌كىان لەسەر زمان نىيە.^(۱) لە دواى ئەويىش ياكوبسن Jacobsen، ترۆپتىزكى Trubetzkoi، Halliday، زۆرىيەك لە فۇرمالىيىتە‌كان زۆر قولل ئەم تىورىيە‌يان ھەلسەنگاندو بەرەو ئاقارى ئەددەبىياتان راکىشا. فۇرمالىيىتە‌كان لە سەر ئەو باودە بۇون كە فۇرم و شىۋوھ كەرسىتەيەك نىن بۆ دەرىپىنى ناوه‌رۆك، بەلکوو ئەو ناوه‌رۆك كە يارمەتىي بىچمڭىرنى شىۋوھ و فۇرم دەدات. بە برواي ئەوان ناوه‌رۆك بە بەستىن و بوارى گونجاو بۆ شىۋوھ دىيە ئەزىز. ^(۲) ئەوان ھۆگۈ دۆزىنەوهى ئەو رىساو پەنسىپانه بۇون كە بەرەھەمىيەكى ئەددەبىي بە هوپانەوه دروست دەيىت، بەوهى ئەم رىساو پەنسىپانه چۈن بەرەھەمىيەكى ئەددەبىي لە نائەددەبىي جىا دەكەنوه. ئەم رەخنە‌گرانە بەم پۇانگەي خۇيانەوه تەنها دەقىيان دەكەرە بناغەي كارى خۇيان و بەدەر لە دەقە‌كان گەنگىيان بە ژيان، كەسايەتى و فاكتەرە درەكىيە‌كان و نەددەدا.

ئەم گۆرانكارىيە زۆرانەش لە بوارى ئەددەبىيات و رەخنەي ئەددەبىدا بۇو بە هوپى بىچمڭىرنى قوتاچانەي بونیادگهرايى يان ستراكچرالىزم. ئەم قوتاچانەي "دەيەوى

سەرنغۇونەيەك لە خودى سىستەمى ئەددەبیات وەك سەرچاوهى دەرەكىي ئەو بەرھەمانەي لېكىيان دەداتەوە، بەدەستەوە بەدات.^(۳) رەخنەگرانى بونىادگەرا بە كارى كەسانىيىكى وەك ياكوبسن، شتراوس Strauss، رۆلان بارت Barthes و... بە جەختىرىنەوە لە سەر پىۋەندىيى نىوان توخەمە پىكھىنەرە كانى نىيۇ ستراكتۆرىك و پىۋەندىيى ناخۆبىي نىوانىيان لە دىاردە جۆراوجۆرە ئەددەبى، كۆمەلایتى و كولتورىيە كانى كۆمەلگاكان دەكۈلىمۇھ بۇ ئەوەي كە توخەم و بەش و پازە سەرەكىيە كانىان و پىۋەندىيىان لەگەل بونىادىك، يان ستراكتۆرىكى گشتىدا بىدۇزنىەوە. بۇ غۇونە لوويى شتراوس تىپەرىيەك لە ئەنرۇپلۇزىادا گەللاھ دەكەت كە بە پىي ئەو ناسىينى هەر كولتورو كۆمەلگاپەتكە تەنەلە لە پىگەي ناسىينى بونىادى كولتورىي ئەو كۆمەلگاپەتكە پىۋەندىيى نافۇكىييان ماناي دەبىت و كەر بېيار بىت ئەم چەمکانە لېكىدرىنەوە، تەنەلە لە پىگەي بەراورد كەنەنە بونىادە جىاجىاكانەوە مسوڭەر دەبىت.^(۴) يان، ھالىيدى و حەسەن Hassan بۇ لېكىدانەوەي يەكگەرتۈمىي لە دەقىكدا، بونىادى گشتىيى دەقەكە لە سى بەشى پىۋەندىيى مانايى، لە فرى و نەحويدا شى دەكەنەوە. تۆدۈرۈۋ Todorow بە شىپەيەكى تەن بۇ لېكىدانەوەي گشتىيى بەرھەمەيىكى ئەددەبى بۇ چەند بەش دابەشى دەكەت و دواتر ھاوپىۋەند پىگەوە راڭىيان دەكەت. ئەم بېيارە پرسە كانى پىۋەندىدار بە بەرھەمە ئەددەبىيەك بۇ سى بەش لايەنى ئاخاوتىنى دەق، لايەنى نەحوى و لايەنى مانايى دابەش دەكەت و دەنۈسىت: ئىيمە بۇ راڭەو شىكىدىنەوەي بەرھەمەيىكى ئەددەبى دەبى ئەم بەش و پازانە بەرامبەر بە يەكدىيى تاوترى بىكەين.^(۵) كەوابو راڭىي بونىادو ستراكتۆرى بەرھەمەيىكى ئەددەبى بەو مانايى كە بەش و پازە كانى ئەو بەرھەمە لە پىۋەندىيى لەگەل يەكدى و ھاپىۋەند بە گشتىتىيى بەرھەمە كە لېكىدرىنەوە. هەر دىاردەيەك بەشىكە لە گشتىك و تەنەلە لە ھەناوى ئەو گشتىدا دەكىرى ئەو دىاردە بە شىپەيەك راستو تەواو بىتە فامكىرىن. ئەم بابەتە تا ئەو ئاستە گرنگىيى ھەيە كە لە پىناسەي بونىاددا ھاتووە: "لە بەرھەمە ئەددەبىدا بونىاد بە ھەموو ئەو پاژو توخمانە دەگۇتى كە لە پىۋەندىيى بەرامبەركىيىدان، تاۋەكۈو گشتىتىيى ئەو بەرھەمە بەھىنە ئاراواه.^(۶)

بونىادگەراكان دەيانويسىت بەم مىتىۋەوە كۆمەللىك پېپەنسىپ و ياساي نەگۇرۇ جىڭىر بىدۇزنىەوە كە بونىادەكان بەپىي ئەوان بىچەميان گرتۇوە. گەر بېيار بىت لە كۆكىدىنەوەيەكى كۆتايدا، قۇناغە كانى رەخنە بونىادىي بەيان بىرىت دەكىرى بلەين رووكىدى پەخنە بونىادى لە سى قۇناغ پىك ھاتووە" ۱-دەرھاوېشتنى بەش و پازە

پیکهینه‌ره کانی بونیادی برهه‌مه که ۲-لیکدانه‌وهی پیوهندی نیوان بهش و پاژه‌کان ۳- دهستنیشان کردنی ده‌له‌تیک که له گشتیتی بونیادی برهه‌مه که‌دا ههیه و ئاماده‌بی مانای تیدا مسّوگم ده‌کات.^(۷)

لهم توییزینه‌وهدا ههول دراوه، پیوهندی مانایی، وشهیی و چۆنیتی دارپشتنی بابه‌ته کان و به گشتی توچمه زمانی و بونیادیه کانی پیکهینه‌ری بونیادی ئه و کتیبانه‌ی بەناوی "ئەزمۇون" وە بلاو بۇونەتھو، بۆیه دەبى بە له بەر چاواگرتنى سى ریسای بەرجەستەسازى، زمانی ئەدې و دەرچوون له نۆرم لیکبەرىتەوە بە دەستنیشان‌کردنی خاله جياکەره‌کانی دەق و زمانی ئاسايى لە دەق و زمانیکى ئەدې، بونیادو تانوپۆي ئه و کتیبانه تاوتوى بکرین.

سنوره‌کانی توییزینه‌وه

سى كتىب به ناوه‌کانی بەفرەلۈك (دەزگای چاپ و بلاوکردنەوهی ئاراس، چاپى يەكم ۲۰۰۶، نوخى خواوهندىك (دەزگای چاپ و بلاوکردنەوهی ئاراس، چاپى يەكم ۲۰۱۰) و كىلگەي گەنم (دەزگای چاپ و بلاكىردنەوهى موکرييانى، چاپى يەكم ۲۰۱۸) ئه و كۆمەلە كارەن كە شاعير بەناوی "ئەزمۇون" چاپ و بلاوي كردونەتھو بابهتى سەرەكىي توییزینه‌وه كەي ئىيەش پىيڭ دىئن. لەم سى كتىبەدا خويىنەر بەرەو رپوئى كۆمەلەنەك تەودرى سەپىرو ناوازە دەيىتەوە. زمانى نووسىينيان ھاوكات كە شىعرئاسا و ئەدەبىي ئەوهندەش كورت و پوخته گوايى دەيەۋى بە كەمترىن رىستە زياترىن پەيمامان بە گويدا بچىپىيىنى. ئه و تەودرو بابهتانەي له بارەيانەوه نووسراون هيىند بەرين و بەرپلاون، خويىنەر نازىرەكى تىيدا ون دەبىت و سەپىر لەوەدايە كە خويىنەر زىرەكىش عەودالا و ون دەکات. ئەميان عەودالى تىيگەيشتن لهو هەموو سەرەداوهى لهو نووسىينە كورتانەدا بەددەستەوە دراون و ئەويان ونبۇرى ناو دەريايىه كى قۇولى بىبەرى له رېزگارىكەرى نوقىبۇون. ئەم كتىبانه پىكەباتۇن له كۆمەلەنەك بابهتى رەنگالەمى بەپىز كە خۇيان له چەندىن لقى وەك مىشۇو، گىرپانەوه رەۋايىتگەرى، ئەفسانە، راۋە و لىكدانەوهى قوول، پىناسەي ورد، كە

هم دیارده کان و هم کسایه‌تی و شوینه کانیش ده‌گریته‌وه، بیروبوچونی تاکه که‌سی و
 بیره‌وری و تاد..دا ده‌بیننه‌وه. ناوینانیکی زور لەم کارانه‌دا به‌دی ده‌کریت، ناوی زور
 نووسه‌ر و بیرمه‌ندو میزهووسازی جیهانی و لۆکالییان تیدا ده‌بریت. باسی چپوپر لە سەر
 بەسەرهاتی شاعیره گەورەکانی کورد ده‌کریت، نووسه‌ر بە چەندین جار باسی
 بیره‌ورییه کانی خۆی ده‌کات، بەتاپیهت ئەو بیره‌ورییانه‌ی بەستینی هزری هەنۇوکەییان
 بیچم داوه. خوینه‌ر لەگەل خۆی بۆ چەند سەفریکی پر دەستکەوتی ئەددبی و ھونه‌ری
 دەبات و چۆنیتیی بونی ئەو سەفهانه بە ھەوینی شیعرو بەرھەمیکی دەگەمنی دیکە
 ده‌گىریتەوه. ئەمانه ھەموو لە حائىكدايە کە وەک خۆی لە پىشەکىي كىتىبى "كىتلەگەي
 گەنم" دا ئامازە پىداوه بەشىكىيان ئەو وتارو نووسىننانەن کە لە رۆژنامەو گۆفارە‌کاندا
 بڵاو بۇونەتھەوو بە پىتى دەستکەتنەوەيان ھەندىكىيان لە كىتىبەکەدا دانزاون و لېرەو
 بەردەنگ و خوینه‌ر بەمانوو ئاشنای ھەلۆیست و بۆچونى نووسەر و شاعیرى ئەم كىتىبانە
 دەبیت. "چوونە ۋانى شىعر" وەک خۆی دەللى و بە گشتى چۆنیتىي نوسينى بەرھەمە
 شىعرييە‌کان و تەنانەت ئەوەی کە ھەندى شىعري تايىبەت لە چ باردۇخىكدا ھاتورەتە
 نووسىن و ئەفراندىن، يەكىكى دى لەو باپەتە سەرنخراكىشانەيە کە لەم کارانه‌دا بەرچاو
 دەکەويت. بەلام بە ھەموو ئەمانەشەو چەند خائىك ھەيە دەبى ئامازەيان پى بدریت.
 كىتىبە‌کان، پىرسەتىان نىيە، كىتىبى يەكەم، واتا بەفرەلۆك، بى بەش و پاژو بە شىيودى
 يەكپارچە نووسراوه. ئەوانى دىكەش لە فۇرمى كۆمەلە و تارىكىدان کە بە ناونانىكى
 تەواو ئەددبىيەوە ھىچ لە ناودرۆكىيان ناخەنەرپوو. يەكگەتروبىي دەق يان ئەوەي پىتى
 دەگوترى (گۇنچان) ياخود Coherien لە نووسىنە‌کاندا لاۋازە. لەپر دەبىنى لە باسى
 شاعيرانى کورده‌وه کە دواين پەرەگرافى لە سەر شىئركۆيە دەچىتە سەر باسى عەنكادو
 مىزۇوى ئەو شارۆچكەيە! جۆرىيەك لە شىپزدىي بە رەوتى كارە‌کانه‌وه دىيارە، لە سەفر بۆ
 فلۇرانسدا بە خىراپى لە حائىكدا کە خوینه‌ر چاوهپى بەرەۋامىي گىپانەوەي ئەو
 سەفەر نامەيەيە، باسى ھونەرى ئىسلامى دىيىتە كاپىيە بى ئەوەي کە پىناسەيە كى
 ھونەرى ئىسلامى و تەنانەت رۆزئاپىي بەدەستەوە بەرات. لە زور جىڭەدا باسە‌کان
 ئىچگار كورت و پچىر پچىن و دەكىرى بگوترى تەنانەت خوارتر لە ئاستى ئامازە‌دانىكى
 سەرپىيەن و لە تەورو باسە‌کاندا چىلاوچلىيە كى پر ئەزىزمارمان بەرچاو دەکەويت. بەلام بە
 ھەموو ئەمانەشەو دەكىرى بلىيەن ئەم ئەزمۇونانە، لاي من ئەزمۇونى سەفەرييەن بە
 كەرسىتەيە كى نوپۇدو بەرەو جىهانىكى نويتىر. سەفرىيەكە بە ناو جىهانبىيىنی يەك لە گەورە

شاعیرانی به بیرو هزری کورد. سه‌فریکه که بۆ بەردەوام بۇون لەگەلی دەبى لە چەندین ویستگەدا دابەزیت و خۆت بە مەعریفه و ماناكان تەیارو ئاماھە بکەیتەوە ئەگینا تا گەیشتەن و کۆتاپی توانای پیکردنەت نابى.

ئەوەی کە نووسەر خۆی ناوی ئەزمۇونى لەو كتىبانە ناوه، لە چەند روانگەيەكەوە دەکرى ھەلسەنگىتىرىت. يەكم ئەوەی کە ئاخۇ شاعير نەيدەتوانى ناوی بېرەدەری يان كۆمەلە وتار ياخود سەربوردەو يان ھەر شتىكى دىكە لەم كارانە بنىت؟ ئاخۇ مەبەستى لەو جۆرە ناونانە چى بۇوە؟ ئەوەی کە شاعيرىك لە قەبارە دوو توپى چەند كىتىبىكدا ئەو ھەموو باس و تەوەر و زانىارىيەت بە سەردا دەبارىنى، شاعيرىك کە بى دەست پىوه‌گىرن و چاوجنۇكى بەرەو ناسين و مەعرىفه پەنەپەنەت دەكات و بە شىۋەي ئاماژەيى يان پالەكى دەيەوى پالانەرەيىك بىت بۆ بەدواچچون و تىكەيىشتىنى زىاتى خويىنەرى جىددىي، ھەم لە پۇوى ناوه‌رۆك و ھەمېش وەك فۆرم و شىۋازى نووسىن و لە كۆتاپىدا بېيار دەدات بە ناوی "ئەزمۇون" دوھ پېشكەشيان بکات، خۆى لە دوو حالتدا دەبىنتەوە. نووسەر لەم كارانەدا ھەم باسى ئەزمۇونەكانى خۆيان بۆ دەكات و ھەم ناراستە و خۆ تەجروبەيەكى دىكە لە ستراكتۆر و قەبارە نووسىندا ئاراستە كەردووھ و ئەمەش لەوانەيە خۆى سەلمىنەری ئەو ئەنجامە بىت کە توپىزىنەوەكەي ئىيمەشى لە سەر دامەزراوە بىرىتىيە لەوەي کە ئەمە خۆى ئەزمۇونى پۇودانى رۇوداۋىكى نوپىيە لە زمان و ئەدەبى كوردىدا.

سەرەتا كە ويستم دەست بەم لېكۈلەنەوەيە بکەم بىرم لەوە كەردىبووەوە كە بۆ ئەوەي كارىكى تازەو داهىنەرانەم كەردىت باشتەر وايە توپىزىنەوەيەك لە سەر ئەو بەرھەمانە بکەم كە مامۆستا دلشاد لە بارە شىعرەوە بڵاوى كەردىوونەتمووھ ئەوەي راستىي بىت نازانم بە چ ھۆيەكەوە لاي من زىاتر وەك تىپەرەي شىعرو پېنناسەكانى شاعير خۆى بۆ شىعرو جىهانى شاعيرى دەھاتنە پېش چاو. بەلام دواتر كە داوام لە خۆيان كەردو بەرپىزىيان بە دلەرداۋانىيەوە كەتىبەكانيان بۆ ناردم، يەكم روانىن ھىچ چاوجەرۇانىيەكى منى جىبىھەجى نەكەد. من بە دواي دەقىكى تىپەرەي كى ئەدەبىيەوە بۇوم و ئەو كتىبانە كە ئىستا دەمدەتىن و بە ناوی "ئەزمۇون" دوھ بڵاو بېبۇونەوە بە ھىچ شىۋەيەك ئەوە نەبۇون. من دەمويىست باسى شاعيرىك بکەم كە نووسەريشەوە لە سەر تىپەرەي شىعەر دەنۇسىت. بەنیاز بۇوم توپىزىنەوەيەكى نىوان دەقى ئەنجام بەدەم كە چاوجىكى لە سەر دەقە شىعەرەيەكانە و بە چاوهكەي دىكە لەو تىپەرەيانە دەرۋانى و دەيەوى كارىگەرەيان لەسەر بەرھەمە شىعەرەيەكان دىيارى و دەستنەشان بکات. مەبەستىم ئەو بۇو بە دىيارىكراوى لە

سەر سنورى نىوان زمانى ئەو تىكستانەي شاعيرىڭ نۇوسىيويتى و زمانى شىعرينى شاعير لە بەرھەمە شىعرييە كانىدا بدويم.

لەو "ئەزمۇون"اندا نەك تىرپىي نابىنى بەلكۇو شىۋازىڭ لەو نۇوسىنە باوه چوارچىو بۆ دارپىزراوه باوو ئاسايىيەش بەدى ناكەي كە زۆربەي ھەر زۆرى ھۆگرانى نۇوسىن و چاپ و بلاؤكردنەوەي كىتىپ پىيىدىنوسن. ھەر بۇيە رەوتى نۇوسىنى و تارەكەمى منىش گۆرانى بەسەردا هات. ئەوهى پىيىشتر بى خويىندەوەي رېذيانەي كارەكان بە نيازى جىبەجى كەدەنلى بۇوم، بە تەواوبى ھەلۆشايەوە رۇوكىدىكى دىكەم، ھەلبەت دواي وردىيەنەيەكى زۆر لەبارەي ھەر سى "ئەزمۇون"دەكە، دەستنىشان كرد. ئەجارەيان دواي خويىندەوەيەكى وردىرى ئە سى كىتىپە و بەو رۇانگە توپىزەرانەوە كە مىتۆدى كارىسى خۆمە وەك نۇوسەرى ئەم و تارەي بەردەستان، گەيشتمە ئەنجامە كە دەتوانم بە لە بەرچاڭىتنى سكلىيەتى كەن و دىيارىكەنلى فۇرم و بۇنيادىيان و ھاوكات دىيارىكەنلى ئەو فاكتەرانەي بواريان بۇ ناساندىنى ئە كارانە وەك سى تىكىستى ئەدەبى و ھونەرىيى نويىباو دەستەبەر كەردووه، توپىزىنەوەيەكى شىاوى ئەو "ئەزمۇون"انه بەدەستەوە بەدەم.

پىشىنە تۈپىزىنەوە

باسكىرن لە ستراكتۇرۇ فۇرم لە رەوتى سەرھەلدانى مىتۆد يان شىۋازىكى نۇوسىن، كە لە كۆتايدا دەبىتى دەرھاۋىشتەي باسەكە، يان بە شىۋەي جىاوازو دەسنىشانكراو لە سەر ئەم نۇوسەرەو بەرھەمە كانى يان تا ئىستا لېكدانەوە توپىزىنەوە بۆ نەكراوهو ياخود بەرچاوى منى نۇوسەرى و تارەكە نە كە و تۈوه.

بەلام ئامازەدان بەو راستىيەش لېرەدا بىيچىگە نابىت گەر بلىم وەك شىۋازى باوى ئەم جۆرە كارانەيە و پىيىستە بىگەپتى بۆ نۇونەي ھارچەشنى ئە و تارەي دەينۇوسى ياخود ئامادەت كەردووه، گەرەن لېرەداو بۆ ئىمە هيچ دادىك نادات. ئېمە بەداخموه پىيىگە بەستەرىنەكى ئەوتۇمان ئىبى بە پىيى ناوهرەك و سەردەپر يان ھەر فاكتەرىنەكى دىكە كە گۇنجاوه بۆ ئەو جۆرە پىيىگانە، و تارە زانستى و تۆكمە كانى يەكدى تىدا بىبىنەن و سوودى لېيەر بىگەنەن. منى توپىزەر كاتى نۇوسىنى و تارىيەك كە ھەمۇ مەرجە كانى و تارىيەكى زانستى بىيگەنەن، تووشى چەندىن كىشە و گرفت دەم. ھەر لە دۆزىنەوە سەرچاوه رېغپىنسى پىيەندىدارەوە، ھەلبەت بە زمانى كوردى، تاواھكۇو لە بەكارھەيتانى چەمك و دەستەوازەكاندا خويىنەر تووشى سەرلىشىۋان نەكەين، بۆ بىنەنەوەي ئە توپىزىنەوانەي

پیشتر له سهر ههمان مثار ئەنجام دراون و هەروەها بۇنى تىببۈننېكى شياو كە ئەرك و ماندو بۇونت بە هەند بگىت و ئەلقەيەك بىت لە زخىرىدە كى باوەرپىكراوو جى متمانە. تا هەموو ئەم مەرجانەش جىبەجى نەبن بىڭومان لە بازنهيەكى باتلدا دەسۋورپىنەوە. ئەم وتارە بانگەشە ئەم ناکات كە يەكم كارە لەم بوارددا، بەلام بى ئاڭادارىي لە هەر بەرھەمىيەكى شىمانە كراوى ھاوشىۋىدى دىكەش رېگەدى خۆى بېرىدە ھاتۇتە نۇوسىن و چاپ بۇون. كە باسى چاپ بۇنىش ھاتە ئازاواه با ئەوهشى لى زىياد بىكم كە بۆ زىاتر لە ھەشت يان نۆ ژمارەيە لوتۇر و گورەيى بەرپىدە كەڭارى "نما" م بەرکەتتۇر و هەر ئەوهش ئەركدارى كردووم جار لە دواى جار زەجمەتىكى زىاتر بە كارەكانەوە بکىشىم و شتىك ئامادە بىكم، تا پۇرى ئەوهى ھەبىت دواى پۇرتالىيەكى گشتى بۆ نەتهوەكەي بىكتە.

نازانم دەبى بلىم بەداخموه يان بە خۆشحالىيەوە من لەو كەسانەم كە نامەوى و تارىك كە بە زەجمەت و ماندو بۇوننېكى زۆرەدە دەيىوسم لە تۆرە كۆمەتلىيەتىيە كانو لە پەيجى تايىيەتىي خۆم دايىنېم كە زىاتر لە سىيىسىد كەس نايىينىت و لەوانەيە زىاتر لە دە بۆ بىست كەسىش نەمەنەيىتتەوە. بۆيە لەم بېگە زەمنى و لەم پىيگە جوڭرافىيائىيە هەنووكەيەمدا (نما) بۆ من بۆتە مالۇ پەناگەيەكى دلىنىا.

چوارچىّوھى تىۋرىيەك

1- ستاكچىرالىزم وەك پۇوكىرىدىكى تىۋرىيەك

بانگەشە كەران و پىشەنگە كانى ستاكچىرالىزم لە دواى پىبازى فۇرمالىيىمى رووس بۆ رەخنە گىتن لە تىكىستە كانو رەوتە ئەدەبىيە كانى جىهان، بانگەوازى پىنگەيە كى تايىيەت بۆ خۇيان ھەلددەن. بۇنىادىگەرایى بە بىزۇتن لە لېكدانەوە زەمانىي بەرھەمە ئەدەبىيە كانەوە، ھەولى خۆى بۆ دۆزىنەوە پىناسە كردنى ياساو رېسا بۇنىادىيە كان نەك ھەر لە بەرھەمە ديارە تاقانە كاندا، بەلگۇ لەبارەي ھەموو رەوتە ئەدەبىيە گشتىيە كانەوە خىستە گەپ. ئەم پىبازە بە جوولەي روو لە گەشەي خۆ بەنیاز بۇوە ھەيە تاوه كۈو وردىرىن و لۇزىكىتىن بنەماكان بۆ ھەلسەنگاندىن و دادوھىرىكىدىن رەوتە ئەدەبىيە كان دەستەبەر بىكتە. ئەوان لە سەر ئە باوەرەن كە ئە بۇنىادە يەكگەرتووە پەتھوە كە رەوتە ئەدەبىيە كان و تەنانەت زانستە جىاجىا كان بەرەو يەكگەرتووې بىبات.

قوتابخانه‌ی ستراکچرالیزم به دور خستنه‌وهی
که مو کورپیه‌کانی پیازی فورمالیزم لهوانه
"گرنگی نه دان به ماناو ناودرۆک"ی^(۱) بهره‌مه
ئه‌د‌بییه‌کان دهستی به وسفی شیوه‌یی بهره‌مه
دیاره‌کان و سیسته‌می ئه‌د‌بی کرد، به جوزیک لەم
پیازدا پرژانه سەر ئه‌د‌بیات له پال پرژانه سەر
مانادا جىگير کراوه. ستراکچرالیزم گەر بە باشى
دەرك بکریت نەك هەر بە شیوه‌ی قەتیسماو له
زیندانی فورمدا پیوه‌ندیي له گەل پەوتە
ئه‌د‌بییه‌کاندا ناپچریت، بەلکوو بە وربىنی له
ئاسته جوزاوجۆرەکان و ھەندىجار دزبه‌ريشدا
بەرەو رووی دەبیتەوه. بونیادگەرایي يان ستراکچرالیزم له توخم و مۇدىلە نەگۇرو
گشتگیرانه دەگەری كە بکرى به ھۆيەو ديارده شۇرشه ئه‌د‌بییه‌کانی پى وسف
بکریت.^(۴) بە لەبرجاو گرتى تەوەرە فيكىريه‌کانى ئەم قوتاوخانه، دەكىری پەتوى ئه‌د‌بیی
ئەو ئاقارە شاعير دلشاد عەبدوللە به ناوى "ئەزمۇن"وھ بلاوی كردوونەتموھ له
پوانگەی بونیادی و ماناناسیيەوھ تاوتوى بکریت. جگە له ھەندى بابەتى وەك
سەمبۈلىزمى كۆمەللىيەتى، ئەفسانەگەرایي، مىۋووزانى، رەوايەتگەرایي و... كە لهو
كتىبانەدا زۆر بەچاو دەكەون، دەكىر دەزه نەريتىي بونیاد، كەتوارگەرایي داهىنەرانە،
ئاوازو دەربېنى شاعيرانەو ... بە تايىەتەندىيە‌کانى دىكەي ئەم كارانە له قەلەم بدرىت
كە لەم وتارەدا ھەول دراوه مىتۆدىك و بە هيئانە‌وهى نۇونە ئاماشەيان پى بدرىت.

ستراکچرالیزم پیازىكى فيكىرىي گرنگە و نیوه‌ی دووه‌ھە مى سەدە بىستەم له پانتايى
فەلسەفەو زانسته مروئىيە‌کاندا هاتە ئاراوه و بۇو بە سەرچاوهى گەلەك كاريگەری و
تازەگەریي راشه‌يى. ئەم پیازە، له دەيەي ۱۹۵۰ وە بە گشتى له فەرەنسا پەرەي سەندو
تا دوو دەھەي دواتر له نىيۇ توپۇزلىقى، فەلسەفە، جوانىناسى، رەخنەي ئەدەبى، دەرووشىكارى و
تەنانەت توپۇزلىقى، سىياسىيە‌کانىشدا بە رېگەچارەيەكى شىاوا دەھاتە ئەزىمار.
ستراکچرالیزم له لىكۆلىنە‌وه كولتوورىيە‌کانىشدا وەك رووكەردىيەكى گرنگ وەرگىراوه.
بەرھە‌مه‌کانى رۆلان بارتىش بە لىكداخە‌وهى و تەزا كولتوورىيە‌کان لهم بوارەدا پىشەنگ

بووه. هەنۇوکە بۇنىادىگەرا كان بهۇ ھازرەوە دەستىيان بەكار كردووە كە دىياردە كۆمەلّايەتى و كولتۇرييەكان، خاودن و ھەلگرى مانان و ئەنجام دەبىي دەلالەتەكانىيان بىكەويىتە ناوهندى توپىزىنەوە كانەوە. لەم ropyووە لە راپەسى بۇنىادىدا جەخت لە كۆزى پىيۇندىيەكانى نىوان بەش و پاژەكانى پىتكەپىنەرى بۇنىادەكە دەكىتەوە بە ناسىن و دىاريىكىرىنى ئەم پىيۇندىيەنانە كە دىاردەيەك مانا و دردەگىرت.

دەركىرىدىنى ھازرو رامانى بۇنىادىگەرا زۆر قورس نىيە. گەر سەيرى مالەكەمى خۆمان بىكەين ئەو بەش و پاژانەمان بەرچاو دەكەويىت كە لە پال يەكدى دانزاون و ئەم بەشانە بەو حالەتەيانەوە، گشتىتىيەكى مانادار بە ناوى مال يان خانۇويان درووست كردووە. رېizi ژۇرەكان و جۆرى دېكۆرەيشنى كەرسىتەكان بۇ نۇونە مىزرو كورسيي ناخۇادن و مۆبل و كەنتۆرەكان و پەنگى پەرەدە دەتوانى لە مالىيەكدا شىۋوھ شىۋازى جۆراوجۆر بەدى بىتىت، بەلام ئەوهى بەردەواام نەگۆرە خودى بۇنىادى مالەكەيە كە مانا وراتى خۆى دەپارىزىت. گەر سەيرى پەيچىك لە يەك لە تۆرە كۆمەلّايەتىيەكانىش بىكەين كۆمەلّىك توخىي وەك لاپەرە سەرەكى، نۇرسىنەكان، بەشى راوبىچۇونەكان و وىنەكانى خاودن ئەكاونت يان پەيمە كە دەبىنەن كە پىكەوە بۇنىادىك بە ناوى پەيچيان بىچم داوه. لەوانەيە ئەم توخانە لە پەيمەكانى دىكەدا بە ھەمان شىۋوھ نەبن، ھەندى شتى دىكەيانلى زىاد بىكىتى و يان بېرى شتى لى بىرەدرىتەوەو رېزىيەكى جىاوازى ھېبىت، بەلام بەم حالەشەو بە ھەموو ئەو بىزىزىيانەوە بنچىنەو بنھەرتى بۇنىادىي پەيچىكى تۆرە كۆمەلّايەتىي دەمېتىتەوە. لەم حالەتەدا ئەو رۇانىنە ئىيەم بۇ مال يان ئاقارى پەيچىك ھەمانە، رۇانىن و ھزىيەكى بۇنىادىگەرايە.

۲-زمانناسى و پەخنە ئەدەبى

پەخنەگرانى ئەدەب و زمانناسان بەردەواام لە سەر ئەم بابهەتە مشتومرپىان بۇوه كە ئایا دروستە لە لىيەكدا نەوە ئەدەبىياتدا كەلك لە شىۋازەكانى زمانناسىي وەربىگەن يان نا؟ كەم تا زۆر ھەموو زمانناسەكان بە دلىيائىيەو لە سەر ئەو باودە بۇون كە ئەم كارە بە تەواوېيى دروستە، بەلام دەتوانىن بلىيەن پەخنەگرانى ئەدەبى بە ھىچ شىۋوھىك پىنى قايل نەبۇونو بە گۈزى بەرەو ropyو ئەم تەوەرە دەبۇونەوە. بىتسن (F.W. Bateson) لەو پەخنەگرە ئەدەبىيانە بۇو كە لاي وابوو زمانناسى خاودن شوناسىيىكى زانستىيە، لە حالىيەكدا كە ئەدەبىيات وەك خۆى دەلى ھەلگرى "شوناسى بە شىۋوھى خودى زەينى" يە

که ناکری له ریگه‌ی زانسته و هله‌لسه‌نگیندري. ئهو هه‌روه‌ها له سه‌ر ئه‌و باوه‌ره بولو که لیکدانه‌وهی زمانناسانه، تنه‌او تنه‌ها دروازه‌ي کاردانه‌وهی ئهدبییه. دهیقید لۆج David Lodg بهشیوه‌یه کی تر ده‌لی تایبه‌تمه‌ندی خودی زمانناسی نوی،^(۱۰) بانگشە‌کانیه‌تى سه‌ربارت به زانستبوونی. ئه‌مه له حاليکدايیه که تایبه‌تمه‌ندی خودی ئهدبیات نهودیه که له‌گمل بەها‌کاندا بەرده رووه‌و ناکری به شیوه‌ی زانستی هله‌لسه‌نگاندن بۆ بەها بکریت.^(۱۱) هه‌روه‌ك چۆمسکی باوه‌رى وايه، زمانناسی شیوازی دۆزینه‌وهو ئاشکراکردن نیيیه. راپه‌و شیکاری زمانناسانه، كردیه‌کی پینمایی کراوو نه‌رم و خیزه. بهم چەشنه هه‌مورو ئهو نارەزاپیانه‌ی بەرامبەر به زمانناسی وەك میتۆدو شیوازیکی میکانیکی ده‌خیریتە بەرباس، رەت ده‌کریتە وە نابه‌جییه.^(۱۲) هله‌بەت فۆرمالیستی سه‌رتایی ویزای تایبه‌تمه‌ندی ماشینی يان میکانیکی بۇنى خۆی، بەدیھینه‌ری ئەم کەشە تەم و مژاپییه. ئەم وەتەییه یاکوبیس دەکری بکریتە چراي رېگاو لە ناکۆکیي نیوان زمانناسان و رەخنە‌گرانی ئەدبییه کەم بکاتەوه:

زمانناسیک کە گرنگیی بە کارکردى شیعريي زمان نەدات و تویىزەریکی ئەدبی کە ئاپری ئەوتۇ لە پرسە زمانییە کان نەداتەوهو بە شیوازە‌کانی زمانناسى ناثاشنا بیت، هەردووكیان بە جۆرىکى شەرمەھین، دواكه‌وتۇن.

۳- فۆرمالیزم و بونیادگەرایی

لە قۇناغى پازدە سالىھ نیوان ۱۹۱۴ بىز ۱۹۲۹، تیۆرىي ئەدبیی رۇسى بە فریکتۆنسییکی خىراوه بە چەندىن قۇناغدا تىپەری. يەکەم قۇناغيش بىچمگەرایی (فۆرمالیزم)‌ی رۇسى بۇو. زمان يەك لە گرنگترین توچمە‌کانى ئەدب و نۇوسىنە لە قوتاچانەی فۆرمالیستی رۇسياو لەلاي كۆرپە‌کەشى کە بونیادگەرایی، لیکدانه‌وهی زمان گرنگیی زۆرى هەيي. بنەرەتى فيکريي ئەم رېبازانە زياتر لە سەر دەركە‌تووبيي تىكىستە ئەدبیيە‌کان و نامۆيى و دووركە‌تنەوهى لە زمانى ئاسايىيە و يەك لە رېگا‌کانى دەرخستن و زەقکىرنە‌وهى دەقە ئەدبیيە‌کانىش دەرچۈونە لە نۇرمە‌کان.

لە نیيو شاعيرانى كورددا دلّشاد عەبدوللە لام وايە تنه‌ها شاعيرىكە کە جگە لە بەرھەمە شیعرييە‌کانى خاودنى نۇوسىنی تۆكمە و پەزەزماريشە سەبارەت بە شیعرو نۇوسىن و ئەزمۇونە تاكەكەسىيە‌کانى خۆى لە مەر شیعرو زیان و جىهانى شاعيرى. گرنگىدان بە بىرە‌هەریيە‌کانى راپردووی يەك لە تایبه‌تمه‌ندیي سەرەكىيە‌کانى ئەوه لەم

جۆرە کارانەيدا. لەم وتارەدا ھەول دەدرىت لايەن و تايىبەقەندىيەكانى ئەو بابەتانە بە كەلك وەرگرتەن لە بىرو بۆچۈرنى فۆرمالىيىست و سترەكچەلىيىستە كان لىك بدرىتەوە.

فۆرمالىيىستە كان ھيوادار بۇون بتوانن رەخنەي ئەدەبىي بۆ زانسىيەتكەن بگۈرن كە خۆى بۆ خۆى خاودنى تەورىيەكى توېشىنەوەدىي تاكو تاقانە بىت. بابەتى شياوو گۈنجاو بۆ رەخنەي ئەدەبىي لاي ئەوان، تەورىيەك بۇو كە له روانگى ياكوبىستە بە ناوى "ئەدەبىي بۇون" ئى دەقەوە ناوى دەبرا. واتا ئەو شتەي ئەدەبىياتى لە ھەموو دياردەكانى دىكە جىا دەكىدەوە.

بونىادگەرايى بە ھۆى پىشىنەي خۆيەوە ھاوشىيەيى و ويڭچووپىي گشتىي بەتاپىيەت لە كەل فۆرمالىيىمى قۇناغەكانى ناوهراپىستدا ھەيەو بە راپەيەكى زۆر ئاپتەمى تىۋىرىيەكانى فۆرمالىيىز دەبىت و ھەندىيەجار جىاڭىرىنى دەپەيەن لە يەكدى ئەستەم دەبىت. بە ھەر شىيەپەك پرسىيارى سەرەكىي دەرھەستى فۆرمالىيىستە كان ئەو بۇو كە ئەو شتە چىيە دەقە ئەدەبىيەكان لە بەلگەمى دەلەتى يان وتارەكانى رۆزىنامە جىا دەكتەوە؟ ئەوان لە ھەولەكانىاندا بۆ ۋەلمادانەوە ئەو پرسىيارە كە ئەدەبىيات چىيە؟ لە سەر لايەنە فۆرمالەكان و فۆرمە تايىبەتىيەكانى ئەدەبىيات و ھەروەها ئەو زمانەي ئەدەبىيات بەكارى دەھىينا، چې بۇونەوە "فۆرمالىيىستە رووسىيەكان لە سەر ئەو باوەر بۇون كە ئەدەبىيات لە رېڭەي بەكارھىيانى پانتايىيەكى بەرين لە "ئاسانكارىي" ئاشنايىبىيىز، زمانى خۆى لە زمانى نائەدەبىي جىا دەكتەمە. ئەوان ھەنگاوى دوايى تەورى ئاشنايىبىيىسان وەك ھىيزى پالنەر مۇتىقىي ئەدەبىيات رەچاو دەكردو باسیان لەوە دەكە كاتىيەك كە فۆرمە باوەكانى ئەدەبىيات ئاشنا بىنۇ جۆرىيەك لە ئۆتۈمىيەكانىك يان وەك دەگۇترى خۇبىزىيەتىيەناندا سەرەھلېدات، ئەدەبىيات بە خۆ دوورخىستەوە لەو فۆرمانەي كە بە تەواوېي ئاشناو ناسراوو دووبارەن، دىسان خۆى نوئى دەكتەمە. ميراتگرانى فۆرمالىيىستە كان واتا بونىادگەراكانى پراڭ، بىنھەتى كارى خۇيان لە سەر جىاوازىيەكان دامەزراندۇوە بەلگاندىيان كردووە كە تىكىستى ئەدەبى بونىادىيەكە لە جىاوازىيەكان پىكھاتۇو. جىڭە لەمانە ئەو بوارو بەستىيەن توخى ئاشنايىبىي پىويسىتى پىيەتى بۆ ئەوەي بتوانى بەرجەستەبىي بۇونى خۆى تىيەدا بختەرۇو، بە راستى بارتەقاى خودى ئەو توخى گىنگە. بەرجەستەسازى كاتىيەك پوودەدات كە بوار يان بەستىيەتكىش بۇونى بىت. ھەموو ئەمانە لە نىيۇ بونىاد يان ستراكتورىيەكى يەكەدا كار دەكەن و پىكەوە

دەركەوتەكانى تىيىكىستى ئەدەبى بەدى دىئنن و لە كۆتايىشدا دەقى ئەدەبى لە دەقەكانى دىكە جىاواز دەبىت.

لە روانگەمى مىشۇويسىوه، دەستكەوتەكانى بونىادگەرايى لە بوارى بەرھەمى ئەدەبىدا بۆ دوو بەش دابەش دەكىيت:

١. ئەو باسانە لە نيوھى يەكمى سەددى بىستەم بىچميان گرتبوو لەوانەش، بەرھەمى فۆرمالىيىتە رۇسەكان، مە گۈنگۈزىن خالىش تىيىدا فۇرمۇ شىۋەھى بەرھەمى ئەدەبى بۇ.

٢. ئەو باسانە لە دەيىھى ۱۹۵۰ بەدواوه، زياتر لە فەرنسا، بە شىۋەھى كى وردو پىك و پىك گەللاھ كراون و بە شىۋازىكى تازە بە لېكدانەوهى دەقەكان كەيشتۈوه، كە رۇلان بارت ناوى "لىكدانەوهى بونىادىي دەق" لىيناوه.

دەورى گۈنگۈ پىشەنگەكانى بونىادگەرايى بە تايىيت فۆرمالىيىتەكان لەم پۇلىتىبەندىيەدا دىاره.^(۳)

زمانى ئەدەبى

میتۆدى ياكوبسن لە سىستەماتىك كىرىدى پرۇسىيىسى پىيۇندىي بە ناوكۇي زمان، پۇوكىدىكى زمانناسانە بۆ لېكدانەوهى چۈنىتىسى دەوري شاعيرانە زمان بەدەستەوه دەدات. ياكوبسن گرنگىي زياترى بە دەورو رۆلى ئەدەبىي زمان دەداو جەختى لەسەر ئەو خالى دەكردەو كە بەرجەستەسازى كاتىك دىتە ثاراوه كە كاتى دروستبۇنى پىيۇندى، رۇوگەھى پەيام بەرھە خودى پەيامە كە بىت.^(٤) "كاتىك كە توخە زمانىيەكان، تەنها كەرسەتى گەياندى پەيام بن، يان بە دەرىپىنى دى بۆ دروستكىرىدى پىيۇندىي كەلىكىان لىيەربىگىريەتو بەس، لەگەل زمانى ئاخاوتىن سەروكارمان ھەيە. بەلام ئەگەر پەيامە كە بە شىۋەھى كە بەھاين بىكىيت كە بەھاين زمانىي زياتر لە بەھاين زانىارىي بىت، ئەوا لە "زمانى ئەدەبى" نزىك بۇونەتمەوه".^(٥) راجر فالر باس لەۋە دەكتات كە ئەوهى ياكوبسن بە ناوى "كاركىدى شىعىرى" يەوه ناوزەدى

دهکات، گرنگیی ئەدەپیات لەوەدا دەبینیت کە ستراكتورى دەق چۆناوچۆن بە مەبەستى بەرچەستە كەردنەوەي توخە جەوهەرييە كانى رېيك دەخربىت.^(١٦)

لە ئەزمۇونە كانى دلشاد عەبدوللادا گەر نەلیين بەردەوامو لە ھەموو لەپەرەو رېستەيە كىدا، لانىكەم بۆمان ھەيە بلىيەن لە ھەموو باس و تەوەرە كاندا بە حەتمى تۇوشى زمانى ئەدەبى و واژەو دەرىپىنى شاعيرانە دەبىنەوە. چما شاعير لەم شىوازە لە نۇوسىنيدا نە وازى لە زمانە شىعەرئاساو ئەدەبىيە هيئاواو نە ئەو وازى لە ئەم هيئاواه. ھەر وەك نۇوسەر خۆي لە پىشەكىي ئەزمۇونى نوخىبى خواودنەتكەدا دەلى: "ئەم جۆرە نۇوسىنە بۆ شاعير وەك ئەو وايە كە لە مالى خۆتەوە بگوازىتەوە بۆ شوتىل و لەوئى لەگەلن جىنىشىنە كانى سى ژەمە نان بىخۇن و... شىعەر مالى راستەقىنە شاعيرەو ئەمەدى تر كە دەينۇوسى دەبىتە يەدەگو مالى كاتى." خويىندەنۈدەيەكى وردى ئەو بەرھەمانە دەرىدەخات كە نۇوسەری شاعير بە ھىچ شىپۇدەيەك دەستبەردارى ئەو شىوازى دەرىپىنى شاعيرانە نەبۇوەو لە پەسا بىرت دېنیتەوە كە نۇوسەری ئەم تىكىستە دەخۇينىتەوە شاعيرەو بەو زمان و ھەستە تايىبەتىيە خۆي لەگەلت دەدوى:

دېمەنە كان وەك بىزمار دەچەقىن لە گلىئەن. (كىلىڭەي گەنم، لەپەرە ٦٥)
ھەموو زاتىك باجى خۆي ھەيە، ئەو باجە ھەر دېلى بىرى، ئەمەش جۆرىكە لە قەدر. (نوخىبى خواودنەتكە، لەپەرە ٤٤)

مندالى دىيىكى ترى پەنهانى گەورەيە لە بۇوندا. وەكى كۆلەتىكە درېز بۆتەوە لە ھەناوى شاردا، ئەوپىش درېز بۆتەوە لە گەرددۇندا، بۆ ھەر كۆي بىچى ھەر بۇنى ئەوە، ھەر رەنگ و دەنگى ئەوە، سىبەرىيکە تا ناو گۆر دېز بۆتەوە. (بەفرلۇك، لەپەرە ١٢)

بەرچەستەسازى (ئاشنايى بىيىزى)

"زمان كاتىك "ئەدەبى" يە كە وشە كانى بە پىيى مىحودرى جىنىشىنى ھەلبىزىدرىن و لە سەر مىحودرى ھاونشىنى، بە شىپۇدەيەكى تايىبەت جىيگىر بن. كەوابۇو، لە بە ئەدەبى بۇونى زماندا دوو فاكتمەرى "ھەلبىزاردەن" و "شىوازى سەرىيە كخستانى وشەكان" گرنگىي زۇرىيان ھەيە. ئەنجام و بەرھەمى ئەم دوو فاكتمەرە، ھەر ئەو شتەيە كە بە پىيى زاراودى

زمانناسه کان به ناوی "بهرجهسته کردنوه" ووه ناو دهنریت.^(۱۷) توییزه رانیکیش باوه‌ریان وايه که" کاري سهره‌کيي ثهده‌بيات ثاشنابي‌بىزى يان به ده‌پرييکى دى ده‌ستدریيچى پىكخراو دژ به زمانى هموالىيە^(۱۸) چەمكى ثاشنابي‌بىزى كە يەكەجار سالى ۱۹۶۷ شكلۇفسكى گەلەلەيى كردووه دواتر لە لايمەن ديتانوه و بە ناوى بىانىسازى و نەرىتىبىزىشەو ناو نزاوه، لە راستىدا برىتىيە لە هەممو ئەو تەكニيك و ھونھرانەي كە زمانى شىعىر و ئەدەبى لە بەردەنگە کان نامۆ بىانى دەكىدو بە ثاشنابي‌بىزى لە زمان، دژايەتىي راھاتنە زمانىيەكانى بەردەنگى دەكىد. ئەم تەكニيک سەرجەم تايىەتمەندىيەكانى زمانى ئەدەبى لە هەممو جۆرەكانى كىش و مۆسيقا و گۈجاندە واژەيى و مىنۋىكىيەكان و خەيالى شاعيرانەو تايىەتمەندىي زمانىي پىچەوانەي زمانى سروشتى و ئاسايى دەگىرته و.^(۱۹) گرنگىي بەرجهسته‌سازى و كاركىرده تايىەتىيەكانى لە زماندا، پۇونە" بەلام كېشەيەك كە

لېرەدا ھەيءە ئەوهە زەجمەتە سنورى
نىوان نۆرم و نانۆرم ديارىي بىرىت،
تا دواتر بکرى زمانى بەرجهسته كراو
بە پەچاوكىرىنى لادان لە نۆرمە كان
بدۆزۈرىتىه و. ھەروەها پىويىستە بلىين
نۆرم دياردىيەكى كۆمەلگەيەتىيە و لە²⁰
كۆمەلگەيەكەوه بۇ كۆمەلگەيەكى
دىكە جياوازە. ديسان دەبى بلىين
ماناوا واتاي رىسا خۆي بگۈرە.
زمانەيەكى زۆر لە زمانناسە كان

ويسىيان پىناسەيەك بۇ زمانى نۆرمەتىيفو ئاسايى ئاراستە بىكەن. كريستال و ديوى

واسو گەتوگۆی نافەرمى وەك زمانى نۆرمەتىف و ئاسايى ناو دەبەن. كۆهن زمانىيک بە زمانى ئاسايى و نۆرمەتىف دەزانىت كە كاتى باسکردن لە تەودرىيکى زانستىدا كارى پىىدەكىيەت. بەلام بەرهىيەكى دىكە لە زمانناسەكان نىشانىيان داوه كە لە بارەي پىوهندىيى رېزمانى - وشەيىدا، ديارىكىدنى بنەپەنانەي پىساكانى نۆرمەتىقىبۇون نەكىدەيە. (٢٠) هەروەها دەگۇترى: "دەبى بەرھەمەكانى ھەر خول و قۇناغىيەك بە وردى ليكىدرىيەتەوە چوارچىوهى زمانى (فيكىرى و ئەددەبى) بە وردى بىئنە ناسىنۇ ئەمەش كارىكى سانا نىيە. گەر بىيت و نۆرمى زمانىي ھەر قۇناغىيەك ديارىيى بىكىت، ئەدەش ropyون دەبىتەوە كە ھەر شاعىر يان نۇوسەرىيک لە چاۋ قۇناغى خۆچ لادانىكى ھىنناوەتە ئاراوه. بەلام ئىستا كە شىوازى وردو تەواوى ئەو زانىارىسانەمان لە بەردەستدا نىيە، باشتىر وايە لە ليكىدانەوەكانى مىتۆدناسىدا، زمانى كوردىيى ھەنۇوكەيى بە نۆرم وەربگەرين و ھەر لادان و ھەموارىيک بەرامبەر بەو ھەلسەنگىنەن. دەكى ئەدەش بلېيىن ئەگەر زمانى ئەددەبى بە نۆرم وەربگەرين بە تەواوبى لە مەبەستەكەمان دوور كە تووينەتەوە، چونكە يەك لە تايىەتمەندىيە سەرەكىيەكانى زمانى ئەددەبى ھەمان دەرچۈون يان لادانە لە نۆرم" بەلام گەر زمانى رەسمى بە نۆرم بگۈرين پىيگا تا راپەيدەك ropyوناڭتەر دەبىتەوە.

لام وايە "ئەزمۇون" دەكانى دلىشاد عەبدوللە بە گشتى دەكى ئەدەب سى كىتىپ كە توانىييانە لە زۆر شويىندا بەمەبەست و ئەنقەست لادانىيەك لە زمانى ئاسايى و خۇپىتىكراو بەدەيىن، بىئنە ئەزىزەر لە ستراكتۆرى ئەم كارانەدا چەند تەكىيىكى بۆ رەخسانىنى جىاوازى و ناھاوشىوهى لەگەن زمانى ھەوالى و باودا ھىنناوەتە ئاراوه كە لىيەدا ئاماژە بە چەند نۇونەيەكىيان دەدەين"

شەوەھاي شەو خەيال ئەو دىيەنەي ھەلگىپۇ ودرگىپۇ دەكىد.....(بەفرەلۆك، ل. ٥٢)

شىوازى نۇوسىنېيىكى ئاشنا لە كىتىبىيەك كە باس لە تەودرىيکى مىزۇوېي دەكات ئەوەيە كە بە زمانى ئاسايى و ئەوهى تايىەتە بە مىتۆدى نۇوسىنېيىكى لەم چەشە بگۇترى: بۆ نۇونە، "بۆ ماوەيەكى دوورو درېش لە زىن و خەيالى خۆمدا دىيەنى ئەو روودا وەم دەھىنایە پىش چاۋ و تاۋوتۈيم دەكىد". ھەرچەند دەبى بگۇترى ئەدەش كە من وەك جىئىشىنى ئەو رىستەيە لىيەدا ھىنناومە بە ھىچ شىوهىيەك بنەپەر تەواو نىيە و وەك

دەزانىن ھەر ئەم رىستە بە چەندىن و چەند شىيەدى دىكەش دەنۇرسىرىت، چونكە زمان خۆى بىنەبپۇ دىترىمەين نىيەو جىئىشىنى كانىشى قەت ناتوانى دىترىمەين بن. بەلام ئەوهى لە كتىبى ئەزمۇونى نۇوسەردا بەو شىيە باسکراوه ئاشنايى بىزى و ئاراستە كىرىدى زمانىكى جىاوازە.

ئەو خەيالىيە وام لىدەكت، خولىيى شوين لە شىعرە كاندا بە دوای خۇيدا بىخولىيىتە و. (نوخبى خواهندىتك، ل. ۱۸.)

ھەلەكان ئەگەرجى چەھەدى مەردەميان پې كردووھ لە لۇچ و دەمار، بەلام مەردەم بە ھەلەوه مەردەم و باخچەش بە گۈل و دركەوه باخچەيە، چونون درك ھەلەش دەمانپارىزى لە ئافات. (كىلىڭەمى كەنم، ل. ۱۱۴.)

دەرچۈون لە نۆرم

لە بەشى بەرجەستە سازىدا باسمان لمۇھ كە دەرچۈون لە نۆرم، لادانە لە رېساكانى زمانى نۆرمەتىش و ئاسايى. شەفيقى كەدكەنى لە "مۆسيقاي شىعە"دا بىرلەي خۆى لە سەر شىعر بەم چەشىنە بەيان دەكتات: يەك لە فۇرمالىيىتە پروسىيە كان، شىعر بە "زىندۇوبۇنەوهى وشەكان" ناو دەبات و ئەمەش رىيڭىلى حەقىقەتە" چون لە زمانى رۇزانەدا، وشەكان بە شىيەيەك بەكار دەھىنرىن كە ئاسايى و خۇپىيىكراوو مەردوون و بە ھىچ شىيەيەك سەرنجىمان راپاناكىشىن" بەلام لە دەقى ئەددىيىدا، بە تۆزى بەرھە دوا خىستن، ئەم مەردووانە دەزىيەنەوهى وشەيە كى تايىھەت كە دەكەۋىتە رىستەيە كەوه، دەبىتە ھۆى ژيانەوهى سەرىپاڭى وشەكانى دىكە. (۲۱) ئەم دەرىپىنە بە جوانى روانگەيەك دىاريى دەكتات كە وەك خەسلەتىيىكى بىنچىنەيى دەقى ئەددىيى، داڭىكىي لە دەرچۈون لە نۆرم و راپانەھاتووپىي يان خۇ پىيەنەگىتن لە زماندا دەكتات.

ھەلبەت مەبەست لە دەرچۈون لە نۆرم ھەرچەشىنە لادانىتك لە رېساكانى زمان نىيە "لەبەر ئەوهى كە ھەندى لە لادانە كان دەبنە دارپىتەرلى بونىادىتكى نارپىزمانى و بە نويگەزى و تازەگەرىي نايەنە ئەزىماز. بە ھەر جۆرە ئاماڭىدا ئەنلىكىش بەم خالە پىيىستە قايىل بىن بەوهى كە ھەندى دەق ھەرودەك شەفيقى كەدكەنى دەلى: چۈرۈپ دەۋاپىكىن كە لە زماندا رۇوييان داوه" كەواتە بەناچارى دەبى ئەو تەھورەش پەسەند بىكەين كە نابى و ناڭرى بەھۆى دەرچۈون لە نۆرمە كان لە بازنهى زمان دەرچىن، واتا دەرچۈون لە نۆرم لە بازنهى بونىادى زماندا دەبىتە ھۆى بەرجەستە سازىبى ھونەرى.

له وtar يان بهشى "عهجهب دلدار" له ئەزمۇونى "كىلىگەي گەنم"دا باھتى دەرچوون لە نۆرمى زمانى بۆ چەندىن جار دوبارە دەبىتەوە" زياتر لە شەست ساڭ دواى مردىنى، تەرمى يونس دلدار لە ھەولىرەوە گواسترايەوە بۆ كۆيەي زىدى لە دايىكبوونى.

مردوو دواى ئەمۇ سالە بىيەنگى، دواى شەست ساڭ نېيىن، لە پى خۆلى لە سەر لا بىھى و لە ژىئى تىشكى خۆر دايىنېي، وەك ئەمەززۇرى چشتىكى خۆشى مەندالى پى بدەيت و چشتە كەشى نەدىتى....(كىلىگەي گەنم، ل. ۳۳۰)

لەوانىيە ليزەدا دەستىشانكىدىنى ھەندى لەو لادانانە بەكەلك بىت" لە رىستەي دووهەمدا رېزى دەربىنەكان لە چاۋ حالەتى ئاساييان لە زمانى كوردىدا گۈرانى بەسەردا ھاتورو. بە گشتى لە كوردىدا كىدار لە كۆتاپى رىستەدا دادەنلىكتى و ناوى شوين پىش كىدار دەكەويت. وەك پىشىتىش باسان كردووھ ئەم جۆرە گۈزان و دەرچوونە لە نۆرمە ئاسايىيەكان كە خەسارىيەكىش لە پىزمانى زمانەكە نادەن، دەچنە خانەي ئەم تايىەتەندييانە بۆ دەقىكى پىناسە كراوى ئەدەبى باسان كردووھ. ئەمە ھاوكاتە لە گەلن ئەوهى كە ئەم خەسلەتە كە خۇرى تايىەتەندييەكى سەرەكىيە لەو پىناسەو ناونانەماندا، حالەتى شاعيرانەي نۇوسىنە كەشى دەكەويتە سەزو جوانى و تايىەتەندييەكى دوو ئەوندە دەكات.

... قەدرى گۆر ھەر لاي كەسوکارە
دەولەت ھېشتا كەمتەرخەمە. ئىمە بۆ ناتوانىن بىبىن بە كەسوکار؟
ئايا دلدار شاعيرىيەكى غەدللىكراوە؟

پەرسىيارىكە لە شىۋەي بۆمبى چىنراو. سۈرۈننەكە بە زماندا كراو! (ھەمان سەرچاۋ)
لام وايە رۇونكىرىنەوەكان و دەستىشانكىدىنى ئەم تايىەتەندييانە بۆ ئامانجى سەرەكىيە و تارەكە ئامازەيان پىدراروھ ئەوندە چۈپپە بۇون كە پىيۆيىت بە لېتكەنەوەي يەك بە يەكى غۇونەكان ناكات و ھۆكاري دوايىشم سەبارەت بەوهى لە زۆر جىڭگادا تەنھا بە نۇوسىنەوەي غۇونەكانه وە وەستاوىن ئەودىيە كە قىبارەي و تارەكە لە تاقەتى خويىندەوەي خويىندەدا بىننەتەوە بەو ھەمۇ درىزدادرىيەش ، دووربىي، بى رېزىيان بە خويىنەرەكەمان نەكىرىتى.
يان غۇونەيەكى دىكە"

كىتىيەك ھەمەرنەنگە لە شىعرو چىرۆكى كورت و نۇوسىن و نامەو ئەزمۇون، ھەمۇوشيان تىورىزەكىدى تىمە لەبىرچوونەوەن لە ھەمۇ ئاستەكاندا.(كىلىگەي گەنم، ل. ۱۳۵).

ئەنجام

لېكدانەوەى سى كتىبى "بەفرەلۆك"، "كىلىكەي كەنم" و "نۇخبى خواودندىك" لە روانگەي ستراكچىرالىزمەوە ئەنجام دراوهە دەركەوتۈوە كە ئەم كارانە لە بەر ئەوەي چەند فاكتەرىيکى و دك ئاشنايى بىزى و بەرجەستەسازى، دەرچۈون لە نۆرم و جىيەجى كىرىنى دەوري پەيامەكانى زمانناسى دەيانگرىيەتەوە، بە زمانىيکى ئەدەبىي يەكە هاتۇنەتە نۇوسىن. نۇوسەر بە هوئى ئەو پىرەنسىپ و مىتۆدانەوە زمانى نۇوسىنى خۆى لە زمانى ئاسايى و نۆرمەتىش جىا كەردوەتەوە بە كەلك وەرگىتن لەو رىكارانە كە تايىەتن بە جوانىناسىيى دەق، دەستى داودە ئاشنايى بىزى و بەرجەستەسازى. لەم وتاردا نىشامان داوه كە ئەم ئەزمۇونانە دەقى ئەدەبىن و لە روانگەي دەوري پەيامەكانى زمانناسىيەوە، زمانى نۇوسەر لەم كتىبانەدا، خۆى لە زمانى ئەدەبى نىزىك خستۇرەتەوە. ئەم تىكىستە ئەدەبىي بە پىتى تىۋىرىيەكانى ستراكچىرالىزم ئامانجى تازەگەرى و ئاراستە كەردنى دەقىيەتى دەگەمنى نويباوە ئەم كاردى لە پىكەي فراوانى بازنهى و شەكان، هېنغانەوەي فەكت و ئىرجاعى خويىنەر بۆ گەلىك بەرھەمى ئەدەبى و پىوهندىدارى دىكە، ئاوازى شاعيرانەو بە گشتى دەرخستى كەپا سيتىيەكانى زمانى كوردىي بۆ ئەو چەشەنە تىكىستانە ئەنجام داوه.

ھەرچەندە يەكم سەرنج و روانىن وا دەردەكەۋىت كە نۇوسەر گۈنگىي ئەوتۇي بە بونىادو فۇرمى كارەكان نەداوە چارت و چوارچىيەو يەكگەرتووېيەكى وەها لە نىتون بەش و پاژەكان و تەنانەت پاراگرافەكاندا بەدى ناكىت، بەلام بە پىتى ئەو بەلگەو بىينىنە مانادارانە لە وتارەكەماندا ئامازەيان پىدرارا، دەتوانىن بلەين نۇوسەر لەم كتىبانەدا شىۋەو رەوايەتىيەتىناؤ كە ھەم لە روانگەي شايىتەبى ھەلبىزاردە تەوەرە كان و پىوهندىي نىوانىيان لە پىتىگەي ھاونشىنى و جىنىشىنداو ھەم لە رۇوى ئەو رۆح و زيانە تازەيەي پىشكەش بە دەقەكە بە گشتى و وشەكان بە تايىەتى كەردووە، بانگەشەي فۆرمىيەكى نۇى و شىۋازىيەكى پەسىنى "ئەزمۇون" يېك دەكات.

سەرچاوه كان:

1. Hawkes. N. H(1970) Structuralism and Semiotic. London: Clays Ltd.

2. ايگلتون، ترى (١٣٨٨) پيش درىمى بى نظرية ادبى، ترجمە عباس مخېر، تهران: مركز.

3. اسکولز، رابرت (١٣٨٣) درىمى بى ساختارگارىي درادىبيات، ترجمە فرزانە طاهرى، چاپ دوم، تهران: ئىگە.

۴. لیچ، ادموند(۱۳۵۸) لویی استراوس، ترجمه حمید عنایت، چاپ دوم، تهران: خوارزمی
۵. تودوروف، ترونان(۱۳۷۹) بوطیفای ساختارگرای، ترجمه محمد نبوی، تهران: نیگه
- . Abrams. Trance(1997)A Glossary of Literary Terms. Holt :Richart and Winston Inc-۶
۷. گلدمن، لوسین(۱۳۸۲) نقد تکوینی، ترجمه محمد تقی غیاثی، تهران: نشر نگاه.
۸. همان سه رجاء‌های ۳
۹. Propper Valadimir; (1986) Morphology of the Russian Folk Tales. Trans Laurence Scott, .۹
.((Austin: University of texas
۱۰. فالز، راجر و دیگران(۱۳۸۶) زیانشناسی و نقد ادبی. ترجمه مریم خوزان و حسین پاینده. چاپ سوم، تهران: نشر نی.
۱۱. گرین، کیت "لبیهان، جیل.(۱۳۸۳) درسنامه‌ی نثری و نقد ادبی. ترجمه لیلا بهرانی محمدی و همکاران، تهران: روزنگار.
۱۲. همان سه رجاء‌های ۱۱
۱۳. احمدی، بابک(۱۳۸۹) ساختار و تأویل متن، تهران: نشر مرکز.
۱۴. صفوی، کورش(۱۳۸۳) از زیانشناسی به ادبیات. جلد ۱. چاپ ۲. تهران: سوره‌ی مهر.
۱۵. غلامرچایی، محمد(۱۳۸۱). سبک شناسی شعر پارسی از روdkی تا شاملو. چاپ ۱. ویرایش ۲. تهران: نشر نی.
۱۶. همان سه رجاء‌های ۱۰، ۱۷. همان سه رجاء‌های ۱۵
۱۸. وحیدیان کامیار، نقی(۱۳۸۳) بدیع از نگاه زیبایی شناسی. چاپ ۱. ویرایش ۲. تهران: انتشارات سمت.
۱۹. پورنامداریان، نقی(۱۳۸۱). سفر در مه. تهران: مؤسسه‌ی انتشارات نگاه.
۲۰. همان سه رجاء‌های ۱۴
۲۱. شفیعی دکنی، محمد رضا(۱۳۷۶). موسیقی شعر. چاپ ۵. تهران: نیگه.

قەندىل

د.ئەممەدى مەلا

دېەنلىي يەكەم:

تاقە مەلبەند
تاڭو ئىستا ئاۋى سازگار
يادەورىيەكانى گوم نەكىرىدى،
پەلكەگىاي سەير تاڭو ئىستا

له "ناشنال جیوگرافی" ناونوس نه کرابی،
 ئینجا پەلەی ھەوریش بە گەوه کانیدا
 ھۆن ھۆن گوزه ریان کردبى،
 وەك دوا کاروانى
 سەدای پاوانە کانى بە گوتى عەجەما
 زرنگا يىتەوە
 تاقە مەلبەند
 تاكو ئىستا ھىچ پەيامىك
 بەرەو ئاسمانە كەى نەچۈوبى
 پاكىزەتر لە رىواس ..
 ئينجا گابەرد و كەرتەشاخ و تاۋىرەكان
 لە پشتى مىژۇوەدە سەنگى خۇيان داکوتى بى.
 رەگى چىا ئاو دەخۆنەوە
 دلى چىا تەپتەر لېددات
 سىنهى چىا ئىستا و ئەوسا پەرژىنە.

بەلام
 چىا رى ناکات
 جىڭىزەتر لە مرۆڤ...

حەيرانى
 يا .. ئەسرىينى
 ئەستىرەيدىك
 يا گولە نەسرىينى
 خۆرسكانە چۈزەر دەكەن...

مژىك وەك مەندىلە كەى حاجى قادر
 بادىك وەك رۆندەكە وشكە كانى نالى

ئاهينىكى كوردىي
لەگەل نزگەرييەكى نەوەستاوى "ئەلويداع"
تەنائەت

تەيرىكىش بە جىنامىيىنـ
تا دەگەنە "سيمورغ" و
رووناكىيى چاوانى دەخۆنەوە.

"عەتار" دەمىيىكە بىـ گلکۆيە
كەچى لەبەرددەم ھەر ئەشكەوتىـ
دەيان تەرەحە گوللـاو
بە دۆلە كاندا ليـش دەبنەوە...

ھەر بە پەلاپىتىكە
ئاو وەك دومەلـان ھەلـدەتۆقىـ
ئاسكە كىيوي
گىيا رەشى بەھار
وەك نارنجۇكىيى سروشتىـ
ھەپرۇون بە ھەپرۇون دەبىـ...

"كىزان ناچنەوە ناو مىرگوزار"
بەلـكـو،
دوا سترانى سېـى دەچـن بـز خاك...

سروشت حەيرانـه
حەيرانـه سروشت
لەوـى رـا
تا چـاو بـز دـەكـا
دـەوروبـەر وـېـرانـ

رەشمالىيڭ نابىنرى
غەمېتىكى چوست
لە سەر پىنى خۆى وەستابى
بپواپىتە دۆند و لوتكەكان...

ئا لىېرەوھ ئاو لەدايىكبوو
خۆل زاكىرەي خۆى نۇرسىيە وە
مروۋە زمانى پشا
چرا
ئەنگۈستە چاوى بوراندەوە...

ئا لىېرەوھ،
ھەموو رۆزى
رۆزىكى نوېيە
ھەموو شەوى
ئەستىرەيدىك دەزى
ھەموو زېيەك
دەرژىتىتەوھ سەرچاوه كانى ئەزەلەوە...

ئا لىېرەوھ،
تۆ دەلىي ھەم
گىا دەلىي ھەم
ئاو زوڭالە

ئا لىېرەوھ،
ھەور دەلىي ھەم
بەرد دەلىي ھەم
خاك وەكى نالە

گومان سه‌ری ده‌سوزتینی و
هاوار ده‌کا و
ده‌لی هه‌م

تاقه مه‌لبه‌ند
تاكو ئىستا
غوبارى كهون
تانه و تهونى لەسەر چاوانى
دروست نەكربى

تاقه مه‌لبه‌ند
دهنگى كويىرى حەبەلۈول
بىنايى كويىر نەكربى
دهنگىك هەم دەنگە هەم سەدا
بەرزىد بىتەۋە لەمەو دوا
لە لەوحى بەرزى ئاسمان
لە پەيکەرى بىدەنگىي دەدا ...

دېھنى دووھم:

تۆش بە پىوه راودەستاوى
خويىنى بريينى ئاسكىك
بە لا جانگدا
دادەچۆرى
شەوقى ئاوىئەيەك
گياشىنبۇوه كانى سەر پشتت
“دەدرەوشىنىتەۋە”

راودستاوی وەکو چیا
 دەرپانی و نەبىنراو دەبىنى.
 کوشتارییك لە دەرسىما
 ئاودەكان لىيختۇن دەكا،
 پەپولەيەك نانىشىتەوە،
 لىيختىي دەتخواتەوە،
 زمانىت لە بنەوە ھەلەدەكىشى،
 زاکىرەت داخ دەكات،
 ھۆردىيەك ھەلەدەستىتەوە و
 لەسەر لەوحى شەبەدى دەتنووسىتەوە.

راودستاوى
 قەتارەيەك مىزۋو تىلدەپەرى،
 سوارەكانى حەمىدىيە
 لەبەرددە خانەقاڭانت
 زىكىرى كۈزانەوە دادەستن “
 راودستاوى
 قوتەي چىاكان سەيرت دەكەن
 دەچە مىزەوە
 ھەر ئەوان و ئەوان دوا كەستن.

دېھنى سىيەم:

دۆند دەبى بە تو
 تو دەبى بە دۆند
 قىرەقىرى دالىكىش لە دۆلەوە
 گىردەبى
 بە شىنابى گىاوجۇلەوە

تنهها دۆند دەمىنى
 زەردەي خۆرەتاو
 ھىدى ھىدى دەيخواتەوە
 ئەنگوستەچاوى دەمىنى
 تىكراى دنيا نغۇرى تارىكىي دەكا
 وەك دوو مارى ئاشقە و باشقە
 لىكىدالىن، تىكىدەتائىن
 دنيا لەسەر ئەم تەرزە سەما دەكا.

دوا دىمەن:

دۆند و زىد و
 زاد و زەمین و زايانگە
 ئاوىكى رژاوى بىرددەم ئەشكەوت
 ناوىكى رژاوى نېيو دۆلەكان
 تەپايى قوللایي ناخىنلىكى پېئاخ
 زەمەنەنەنلىكى لارەوە بۇو
 بەسەريا دىيت و دەچى
 پەلە ھەورى
 پانتايىيەكى بەرين
 دەكاتە سەرين
 عەرز و ئاسمان
 تىكەل دەبن
 ئەبەدىيەت ھەناسە دەدا
 نىڭا لەدایيك دەبى .
 قەند و قەندىل
 دادەگىرسىن
 ۋەن قۇتا پازنەي پى

لەسەرپىـ
دادەگىرسىـن
عەرز و ئاسمان
دەبن بە يەك
ئەبەدىيەت ھەناسە دەدا
دنىا لەدايىكدهبىـ.

ئاسمان سېيىتىر و
ئەستىرە تىزتر و
خۆرىكى ئەرخەوانى
لە كانياوى دەخواتمۇ
چيا لەدايىكدهبىـ
تۆش ھەلّدەستىتە وە
نىڭا دەبىتە ئاسمان
وەك ئاويئەيەكى بەرين
قامىكە كانى بە نىيۇ شەپۇلاۋە كاندا دەشوا
دەچەمىيەمۇ
وەك شىرازە كانى خوا
لە درك و دال گىر دەبىـ ئەوجا.

چيا لەدايىكدهبىـ
تۆش ھەلّدەستىتە وە
رىـ دەكەي
رۆزگار دەدەيتە دواى خۆت
ئاگر لە پازنە كانت بەردەبىـ
دنىا دەبىتە نىڭا
ھەر وەكوبىـ با
لەبەر پەنځەرە كان دەپويىنىـ گىـ

نيگا

ثاسمان

زدریا

خۆيان له کانیاوەكان هەلەدەکیشىن
تەم و مژى دەورى سەرت دەرەوېنىوە
لە نىyo تراوېلىكە كانوە
وەکو خەونى
وەك پىيغەمبەرىيکى رەددووکەوتۇو
برىندار بە دەيان پىنهى مىيىزوو
لەسەر لەوحىيکى ئەبەدى
ئەبەجەدىيەتى گىا دەنۈسىتەوە

لەم ترۆپكەوە بۆ ئەو ترۆپك
ھەوداي ئەستىرەكان
لەم دۆنەوە بۆ ئەو دۆنە
خشەخشى ھەسارەكان
پىيڭىرا گرى دەدەدى
دەكەويتە رى
بە ناو شەو و چاوى رووناکىيدا
ھەنگاۋ دەنېي
تا لە چاوان ون دەبى نىگا.

گابریئل نۆکارا

ئا : جەمال پىرە

گابریئيل نۆکارا شاعир و رۆماننوسى ناييپىرى (١٩٢١-١٩٦١) لە شارى لاگۇس لەدایكبووه، لە جەنگى دووهمى جىهان لەسەردەمى داگىركارىي بەريتانيدا پەيوەندى بە هيئى ئاسمانىيەوە كردووه، بەلام وەك فۇرۇكەوانىتكى جەنگى كارى نەكردووه لە كۆمپانىيەي هىلى ئاسمانى بەريتاني بوروھ بە فۇرۇكەوانىتكى مەدەنى، دواتر لە خانەيەكى چاپ و بلاوکردنەوە كارى كردووه، سالى ١٩٤٩ رۆژنامەوانى لە زانكۆي "نۆرپ ويسترن" ئەمرىكى تەواو كردووه.

لەو كاتەدا دەستى بەنوسىن كردووه شىعىرى لە زمانى لۆكالى ئىگواوه بۆ زمانى ئىنگلىزى وەرگىراؤە، هەروەها بۆ ئىستىگەي حەكمى نۇوسىيۇو زەمارەيەك دەقى شانۇبى نۇوسىيۇو، سالى ١٩٥٣ يەكىن لە قەسىدەكانى خەلتى فيستىيقالى ھونەربىي ناييپىرىي

و درگرتووه، دواى بلاوکردنەوهى كۆمەلیّىك قەسىدەي خۇى كە تىيىدا هيّماو سىيمىزلى كەلتۈورو رۆشنېرىيى ئەفەريقاىيى لەخۇگرتبۇو، ناوى دەركرد.

ئۆكارا سەر بە نەوهى دوودمى نۇوسەرانى نايچىريايە، بەرھەمەكانى لە نىوهى دوودمى سەدەي رابىدوودا دەركەوتىن، ھاوشانى نۇوسەرانى دىكەي وەك سىبىريان ئىكۆنلى و جاڭغا ناناو تىمۇپى ئالوكۇ فلۇریا نواباو كريستۆفر تۆكىيگۇ، بابەتى نۇوسىنەكانى ھەمەرەنگن لە نىوان گەرەن بەدواى شوناسى راستەقىنەي ئەفەريقا و رەخنەگىتن لە سەتكارى و بەسېرەگىتنى مىلملانىيى كۆن و نۇى لەناو كۆمەلگاڭەي و چەندىن قەيرانى رۆشنېرىي و كۆمەلەيەتى و سىياسى دواى دەرچۈونى ئىستىعماڭ لە ولاتەكەيدا.

سالى ۱۹۶۴ رۆمانىيىكى بە ناوى "دەنگ" چاپكىردو له ويىدا وتۇويەتى "نۇوسەر كە بەزمانىيىكى دىكە دەنۇوسىت زەجمەتە بىوانىت گۈزارشت لە ھەممۇ ئەم بېرۆكانە بکات كە لە خەيالىيدا ھەن، ھەركاتىك دەگۆرپىن بۇ وشە شتىكىيان لىنى كەمدەبىتەوە".

ئۆكارا كە بۇ ماۋەيەكى دوورودرىز سەرۆكى يەكىتىيى نۇوسەرانى ولاتەكەي بۇوه، لە ۲۵ ئادارى سالى ۲۰۱۹ لە تەمەنلى ۹۸ سالىدا لەمالەكەي خۇى لە ناچەمى يانگۇڭاڭ باشۇورى نايچىريا كۆچى دوايى كرد.

بەرھەمە چاپكراوهەكانى بىرىتىن لە رۆمانى "دەنگ" (۱۹۶۴)، كۆمەلە

شىعرەكانىيىشى بىرىتىن لە : "تزاى ماسىگەرەكە" (۱۹۷۸) و "خەوبىنەكە دىدگاڭا خۇى" (۲۰۰۵)، "وەك كە دەبىيىنم" (۲۰۰۶) و كۆى بەرھەمە شىعرىيەكانى سالى ۲۰۱۶ چاپكراوهە. لەگەل چەند كىتىيېك بۇ مەنداڭان وەك "مارى بچۈوكو بۇقى بچۈوك" (۱۹۸۱) ھەروەها "سەركىشىيەك لە دوورگەي جوجو" (۱۹۹۲).

روزیک له روزان

روزیک له روزان، رۆلەکەم
خەلک بەدل پىيدهكەنинو
بە چاو پىيدهكەنин
بەلام ئىستا تەنها بە ددان پىيدهكەن
لە كاتىكدا چاوه ساردهكانيان وەك تابلویه كى بەستووه
لە پشتى سىبەرە كەمەوه دەگەريين.
بە كىدار زەمانىيىك بۇو،
خەلک لە دلەوه تەوقەيان دەكىد
بەلام رۆلە، ئەوه بەسەرچوو
ئىستا ئەوان بە بى دل تەوقە دەكەن،
لە كاتىكدا بە دەستى چەپيان،
گيرفانى بەتالى من دەپشىكن.
"وا هەست بکە لە مالەھىت". "جارىكى تر وەرهوھ"
ئەوان ئەمە دەلىن، بەلام كە جارىكى تر دەچۈم و
ھەستدەكەم لە مالى خۆمدام
جارىكى، دوو جار
نابىت بە سى جار!
چونكە دەرگاكان دەبىن بەرروومدا دادەخىين.

بۆيە رۆلە، من فيېرى زۆر شت بۇوم،
فيېرىووم چەندىن روو بېۋشم،
وەك جلوبەرگ، رووي مال،
رووي نۇوسىنگە، رووي شەقام، روويك بۆ مىوان،

روویکی تیکه‌ل، گونجاو له گه‌ل هه‌موو خه‌نده کانیان
وهك زه‌رد‌هخه‌هی پورتیتیکی هه‌لواسراو.

هه‌روه‌ها فیربوم ته‌نها به ددانه کانم پی‌بکه‌نم و
به نا به‌دلیی ته‌وقه بکه‌م
به هه‌مان شیوه فیربوم بلیم "مالثاوا"
کاتیک مه‌به‌ستم ئه‌وه‌دیه بلیم "ئۆخه‌ی رزگارمان بولو"
ئه‌گه‌ر بلیم "خوشحال‌م به دیدارت"
خوشحال نه‌بوم!
کاتیکیش دلیم "جوانه له گه‌ل تودا بدؤیم"
مه‌به‌ستم ئه‌وه‌دیه بیزاردیم،
به‌لام باو‌دم پی‌بکه، رۆلە،
ده‌مه‌وی ئه‌وه‌دیم وهك ئه‌وه‌دی راهاتم وابم،
کاتیک وه‌کو تۆ بوم
ده‌مویست فیری هه‌موو ئه‌و شته لالو بی‌دەنگانه نه‌بم
به گشتی ده‌مه‌وی جاریکی تر فیریم،
چون پی‌بکه‌نم،
چونکه پی‌که‌نینه‌که‌م له ئاوینه‌دا ته‌نها ددانه کانم ده‌رد‌هخه‌ن،
وهك كله‌ب ده‌ركه و ته‌و کانی مار
لە‌بە‌رئه‌و، رۆلە‌که‌م
نيشام بده چون پی‌بکه‌نم، نيشام بده چون
چون پی‌دە‌که‌نیم و زه‌رد‌هخه‌ن ده‌کرد،
لە‌سە‌رد‌دە‌می که وه‌کو تۆ بوم.

سەرچاود: ويکيپيديا و چەند سەرچاودیه کى دىكە له ئىنتەرنېتە وە.

مانگ شومى من "حوزهيران"

نيگار رهشيد

له بهشى كراوهى كافىكە دانيشتبووم، هەشتى ئىوارە بۇو مىشۇولە دەرەتكەوت، پانتتۆلەكەم بايى شەوه كورت بۇو ھەست بە گازى مىشۇولە كان بکەم لە پۈزۈمدا، شەشى حوزهيران بۇو، بۇ دواين جار چاودەپىيم دەكرد.

له پەرسىيلكەمەكى دايىك مىدوو دەچووم، چاولەپىي دايىكى بىت تا نەمرىيت، چاوم بېرىبۈوه ھەردۇو دەروازدى ھاتنە ژۇرەھى كافىكە، گۆرانىيەكى عەباسى كەمەندى بە كىزى دەنگى ئەھات "بەسەن ھاي بەسەن سزام كافىيە" لەگەل ھەر جوولەيەك چاوم

ئەداو ئەمۇوت ھاکا خۆى كرد بە زوردا، جارىيەك و دووان و ده بىن ئومىيەد نەبۈوم، بەلام فرمىسىكە كان بەسەر گۆنامەوه دەخلىيىكەن خوارى، ئەو كاتەمى سەرم بە پشتا بە دىوارە كەوەم نوساندبوو، لە مىزەكەي تەنىشتمەوه دوو كەس خەرىيىكى راپە كەن شىعىرى كلاسيكى بۇون بەدەم جەڭەرە كىشانەوه دەنگىيان بەرز دەكەدەوه، دەمزانى سەيرىم دەكەن بەلام من لام نەدەكەدەوه، كورپىكى گەنجىش لە مىزەكەي بەرامبەرم چاوى تىپپېبۈوم و ئاگايى لە تاولەكەي بەردەستى نەمابۇو، بە چاوه كانى هەزار پرسىيارى لىيەدەكرەم، مىنىش زوو زوو چاوم دادەخىست و خۆم ون دەكەد لەپرسىيار، كاژمۇرۇ نىيۆتك تىپەپرى و چاوه دېبۈوم تا دەركەوى، وتم موحىبەتىك لە ئارادا بىت، ئىستا ھەست بە دلەم و بارانى چاوم دەكت، ھەست بەو بىن نازى و ئەسىرىيەم دەكتات و دلەي تا لاي من نايەستىيەن..

تەنیيا كەس زوو زوو ئەھات و دلەنھاۋىيى دەكەرەم، گارسۇنە خۇين شىريينە منالىكارە كە بۇو، تاوناتاواينىك بە زەردەخەنەيە كەوە دەھات و دەيگۈت:

خاتۇون گىيان ئاوت بۇ بىن ؟ نا سوپاس

خاتۇون پىيۆيىستت بە هيچ نىيە ؟

خاتۇون سەرەوە كىتىپخانەي لىيەو فىننكە ئەتوانى جىيگە كەت بىگۈپىت..

سوپاس

خاتۇون هيچ داوا ناكەيت ؟

پىتزايداك

ئەي ئاو ؟ بىبىسى ؟ چا ؟

بىپسىيە كىش

بۇو بە دوو سەھات، خواردنە كەم نىيە كەد، شويىنە كەم گۆپى، هيچ كىتىپبىك راپىنه كىشام، چاوم لەسەر مۆبايلە كەم بۇو، نامەيەك و دووان و سیان، وتم چاوه دېتىم نە نامە كان و نە دلەم و نە فرمىسىكە يىتىزە كاڭم تۆيان نەھىيەن..

كافييىكە بۇو بە زىندان، دووكەل دەيىنكاندم، كاژمۇر بۇو بە دە، ودكۇ سووتوى سەر مىزەكەي تەنىشتم جىيماوو بىن نازو بىن مانا ماماھەوه، خۆم كۆكەدەوه چاوه كاڭم سېرى و سوراوىيىكى سوورم لە لييۇم دا، هەنگاوم بەسەر دلەمدا ھەلگرت و بۇ مەراسىيمى مەرنە كەت لە دلەمدا دوو هەزار مەتر پىادە رۆشتىم، ھەستم بە چۈرەدى خۇينى دلەم دەكەد ..

له رۆزانى جەزندا

كچانى دووكەل و ئاگر بۇونە ھاوارىم

كنجىر عەبدوللە

هەندىچ جار مانەودى مرۆڤ لە مالەوه "جا ئەگەر بەھۆى مۇلەت و درگەرن بىت لە كارەكەى يان پىشوى رەسى ياخود پىيدانى كات بىت بەخۆى و يا هەر ھۆيەكى دىكە "پىويستەو بىيگۈمان سوودمەندو بە بەرھەمتى دەبىت" ئەگەر مرۆڤ بىتوانى سوود لە كاتەكانى وەرىگەرىت و رېكىبخات و ئامانجىنلىكى دىيارىكراوى ھەبىت. لەماودى ئەم چوار رۆژەي جەزنى قورياندا وىپاى سەرقالى زۆرو كەمى كات، كە بەھۆى نەرىتە كۆمەللىيەتىيەكان و جەزئەوە ھەن، بەلام خۆشىختانە توانىم رۆمانى (كچانى دووكەل و ئاگر) تەواو بىكم "ئەگەرچى مانەودم لەمال بەدىزىايى ئەو ماودىيە بە ھىچ كام لەو

هۆکارانهی سەرەوە نەبۇون” بەلکو بەداخەوە گىيىدراوى نەخۆشى كاکە (دەدون)ى كورم بۇو كە بەھۆى عەزىتباونى لەكاتى يارى دووگۆلىدا قاچىكى درزى بىردو بە درېزايى هەفتەيە كە لە مالەوەيەو منىش رۆلى دايىكايدى و چاودىرىيم دەبىنى” بۆيە لەپال ئەو كاتەي بەھوم بەخشىبۇو، توانىم بەشىكى كاتەكەم بە خويىندەنەوەي ئەم كتىبە بېھە خشم. رۆمانە كە كە لە نوسىنى ژنە نوسەرى كوردى سەنەبىي (ئافا ھوما) يە كە لە ئىستادا دانىشتۇرى ئەمرىكايەو رۆمانەكەي بەزمانى ئىنگلىزى بلاؤكردۇتەوە دواتر لە ودرگىپانى بۇ زمانى كوردى لە لايىن نوسەرە و درگىپى بەتوانا (شەفيقى حاجى خدر)ە كە لە گۈندى گرتىك-ناوچەي بالە كايەتى لەدایكبۇوه، كتىبە كە لە ٥٩٨ لابېرە پىنكىت. ئەم رۆمانە براوەي خەللاتى (ناتلىس)ە كە خەللاتىكە لە سالى ١٩٨٨ ھوە لە ئەمرىكا ھەيەو دەدرىتە ئەو كتىبانە بۇ پرسى دادپەرەردىي ژىنگە كۆمەلائىتى تەرخانكراوە. بەرپاى من بەگشتى گرنگى رۆمان لە ئەدەبىاتى ھەر ولاتىكدا لەمودا خۆى دەبىنېتەوە كە لمىيەك كاتداو لە وىتاڭىدى يەك كەميس يان يەك پالەوانو يەك روداوەو لە خىستەرەوەي رۆمانەكەدا“ دەتونانىت گوزارشت لە وىتاڭىدىن و خويىندەنەوەي واقعى رەگەزىك، گەلەتك يان ولاتىك ياخود خىستەرەوەي كىشە كەلەتكى كەلتۈرى ناوچەيە كى دىارييکراو بىكەت“ بە واتايەكى دىكە خودى يەك رۆمان بە ماناتى ناسنامەو ناساندىنى كەلتۈرى ولاتىك دىت كە لمىيەتەيە و ئاشنا دەبىت بە ژيان و سىاسەت و شىۋازى مامەلەرەن و ئاستى رۆشنبىرىي و دەرونى و كۆمەلائىتىيان. ھەرودەك نوسەر نوسىيۇتى ئەم رۆمانە ھەمووى لە ئەندىشەوە و درگىراوە كە ئەندىشە لاسايىكىدەنەوەي ژيانە دواتر دەلى: ئەم كتىبە مشتىكە لە خەروارىيەك. ئەمە جىگە لەمە دەشىت ئەم رۆمانە كاتىك دەخۇينىتەوە روداوو بەسەرەتەكانى بۇ خويىنەرىيەكى كورد نامۇ نەبۇو بىتت و تراو يان بىستراو ياخود بىنراو بىتت لە روانگەيە تاكى كورد دۆخە كانى كەلى كورد لەرروى ژيانكىدىن و داگىر كارى و سەتكارىيەوە ھاوشىتۇدە يەكتىر بۇون، بەلام بىنگۇمان لايەنەتكى گرنگى ئەم رۆمانە ئەمەيە كە نوسەر ئەو واقع و كىشانە تاك و كەلى كوردى بە زمانى ئىنگلىزى گەياندۇتە جىيەن و لە ئاستى و ولاتى ئەمرىكا رەنگدانەوەو كارىگەرەي ھەبۇوە خەللاتى بەدەستەھىنەوە“ ھەر لە و سۆنگەيەوە ئەرك و بىگە گرنگە نوسەرە كامان بىتوان بايەخ بە ودرگىپانى زمانى كوردى بىدن بۇ زمانە بىيانىيەكان، يان بە زمانە كانى دىكە بەرھەمە كانىيان لەو وولاتانەدا بلاؤبىكەنەوە. سەرەتاي دەستپىيەكم“ خويىندەنەوەي رۆمانەكە“ را كېشىدە كردم تا بىزانم روداوە كانى دواتر و دواتر بەچى دەگات، ئەمەش

دهشیت خالیکی ئەرینى بىت، ھەم گىریدانەوەی روداوهكان بىت پىكەوە لە ھەمانكاتىشدا بە سەلىقەيى و زمانەوانى و تواناي وەركىپ بى لە گەياندىنى واتاوا ماناكان بە خويىنەر. بەگشتى رۆمانەكە گشتگىرانە لە چەندىن رووهە تىشك دەخاتەسەر روداوهكان ”چ لە ئاست جياوازى ناوچە كانى كورستان و چ لە رووى كىيشه ھاوشىيەكانى بۇنيان ھەمە لە رووى كەلتوري و كۆممەلایتى و سىاسى. واتە بەگشتى باسى لە ژيان و واقعى كورد كردووه لە هەرچوارپارچە كورستان ، كە ژيانكىرىدىيان لە رووى سەتمە و داگىر كارىيەوە لە قۇناغەكاندا ھاوشىيە يەكىن“ وېپاي خىتنەپرووى جياوازى باشورى كورستان لە ئىستادا لە رووى سىاسىيەوە، ھەروەها بەدەر لە باسکەرن و چۈركەرنەوە لە چىرۇكىيەكى تايىبەت بە ژيانكەرن لە رۆزھەلاتى كورستان و لە پەيوەندىيەكى تايىبەتى دەربارە خوشك و برايمەك، يان چىرۇكىيە خۇشەويسىتى نىتوان لە يلاو كارق“ ئەمە وېپاي باسکەرن لە كىيشه لېكچووه كانى ژنان كە لە رووى جىيندەرىيەوە جياكارى و جياوازى و نادادپەرەرىيان لە گەلدا دەكرى. واتە بەگشتى رۆمانەكە چەند مەودايەكى جياواز وىنا دەكات و باسى لىتوه دەكات و لە ھەمانكاتدا رىگەچارە دەخاتەپرو بۆ ھەرييەكەيان كە گەنگتىرىنىان لە مانەدا خۆى دەبىنېتەوە: چەۋساندەنەوە جياكارى جىيندەرى، سەتمە و زۆردارى دەولەتى ئىران و سەتمەكارييەكانى دەرهەق كوردو ژن و مەرۆشقە كان، ژيانى ژنان و خىزان و توندوتىيېكانى روپەپروى ژنان و ھاولاتىيانى كورد دەبىتەوە، ژيانى تاراوجەو دەرىدەرىي و پەناھەندەيى و گرتۇرخانە كانو بەندكراوانى سىاسى. خەبات و جەنگان لەپىتىاوا مانەوە ژيان و خەوبىيىن و تىكۈشان لەپىتىاوا ئازاديدا و تىگەيىشتن لە ژيانىيە ئازادو بى ئازادى مەرۆشقە كاندا. يەكىكى تر لە لايەنە جوانىيەكانى ئەم رۆمانە لە وىناكەردندا خۆى دەبىنېتەوە“ واتە راكىشانى خويىنە بەو لايەنە وەسفكەرنەي كە واتلىكەكات بەناچارى دەتخاتە نىو روداوهكانەوە و دەك ئەوەي لە گەل سات بەسات و وىنە بەوينەيدا بىت، بە نۇونە نوسەر بويزانە باس لە خۇشەويسىتى و سېكىس دەكات لە كاتى وەسفكەرن و وىناكەرنى ئەو واقع و ئالۇڭوپەرەنە خۇشەويسىتى و ھەستكەرنەي لەيلاو كارق كاتىيەك لە ساتەوەختو دەبرېئىنەكانى خۇشەويسىتىدا بۆ يەكترى وىنائى دەكات و وەك ئەوەي لە نزىكەوە بىنەرى شانۇيەك بىت و ئەكتەرە كان لە بەردەمەندا ئايىش بىكەن و ھەندى جاريش گەر زىاتر قۇول بېيتەوە ھەستە كەيت خۆت ئەكتەرە كەيت و ئايىش دەكەيت، ئىدى دەرئەنجام لەو چىرۇكە خۇشەويسىيەوە لەيلا دەگاتە ئەو راستىيە دەتوانىت

پانوراماى ڦانى گهليک

گشتاندنس له دههئ ڙنيكهوه به همه مو گهليک ...

مه جيد هەرشەمى

(كچانى دووكەل و ئاگر) نوبىرهە رۆمانى خاتوو (ئافا هوما) دو لە وەرگىرانى (شهفيقى حاجى خدر). رۆمانىيکى سەرگۈزشتەئامىزى رپوداوه پې لە ناسۇرو ئازارەكانى مەرقەلەنەن، كە زىرىھە كانى پالەوانە كانى ھەلبازار دوون و دەريارە كەسىهەتىان و ئاقارى بىركىدنەوە جەوجۇلە كانيان دەدویت و ھەستە ورشهدارە كەمى پې لە خۆشەويىستىيە دىارو نادىارە كانى ئەوان دەنیتە بەرپامان، گەرجى رۆمانە كە لە مالباتىيکى بچوکى نىيۇ

شاریکی کوردەواری سەردەردەکات، بەلام وینای گەلیک دەکیشی و گۆمەلگەیەک بەگشتی دەخاتە ناو باسەکەو سەرھاتەکەی. لەنیو ململانیبیه کی کۆمەلایەتی بەرتەسکی خانەوادەیەک دەرگای روانینە کۆمەلایەتیەکانی گەلیکی بن دەستەو بى ناسنامە ئاودلادەکات و دەخزیتە ناو کارەساتە پە لە تراژیدیاپەکانی کەسانی ھەلگری ناسنامەی کوردايەتی و چالاکوانانی پەوتى خەبات و تىكۈشان. روانینى سیاسەتى کوردى و پىگەی ژنان لەو بارە ناھەموارە دەخاتەبەر زومى باسەکانی و ژنانىش وەك تىنۇ ئازادى كەسى و ئازادى ولات دەخاتە بەر بېرىس. پۇمانى كچانى دووكەل و ئاگری ئاقا ھۆما دوور لە رۆمانە كلاسيكىيەكان نوسراوەتەوە، يان راستىر بلىين لەنیوان چەندان تەكىنیكى نوسىن و فۆرمى جياواز شىۋازىتى داستانىمايىزى پە لە وەسف و شىعرىمايىز لە دەرىپىنى بەخۇ گرتۇوه. ئاقا ھوما پىش ئەوەي رۆمانىيەتى، ويستويەتى راپورتىتى تېروتەسەل دەربارە سوڭاك و كوشتوپىرى گەلیکى داپراوو بى ناسنامە خاڭ دابەشكراو لەنیوان چوار دەولەتى رەگەزپەرسى دواكەوتۇو وەبەر دىدى خەلک و خوینەرانى رۆزئاتا بەدات. دەكىرى ئەمە بە يەكەمین رۆمان لە ئەدەبیاتى کوردى ئەزىزلىك بىرى، كە نوسەر خۇي خەممە جەوهەرىيەکەي كە بارگاۋىيە بە خەباتى ئازادى ژيان و ژن لە كوردىستانى گەورە بۇ خوینەرى غەيرە كورد نايىش بکات، واتا كىشە كورد لە دىدگائى كەسىكى کوردى رۆزھەلتى دەگوازىتەوە بۇ خوینەرى رۆزئاوابىي، كە دەزانىن بارى تېغىرىن و پامان و سەرنجى رۆزئاتاوابىيەكان لە هزرو بۇچونيان لەبەر پىتىگەي ژيان و ژيارو شارتانىتى جياوازيان گۆشە نىگاكانىيان جياوازو زۆر جارىش نادرستە. كچە غەريبەيەكى كورد لەو رۆمانە داستانىكى كوردى پە لە سوپى لە ناخدا بە كوردى زمان ئەزىزلىك دواتر بە زمانى ئىنگلىزى وەرىگىرپاوه دايپىشتۇتەوە. چۆن ئەمەش لەو وەسفانە ئاپامان و جل و بەرگ و خواردن و شىۋازى ژيانكىدى كەسە كان لەو ژىنگەيەكى كە پېن لە كەلەپۇرۇ شتىگەلەتكى كوردەواريانە، كە دەبوايە يان وەك خۇي نىبويان ببات يان بەدواي ماناكانى بە زمانى نوسىنى رۆمانەكەي بگەپىت. زەممەنى بىلاؤ بونەوەي رۆمانەكە خۇي لەخۇيدا جىئگەيەكى جوانى وەرگرتۇ، لە ئىستادا بە ھۆى دەركەوتىنى ژنانى كورد لە پەوتى رۇداوه كانى رۆزھەلتى ناقيقىن و دەركەوتىيان وەك سىبولىيەكى فيمىنېستى و جىهانى بەدواپۇن و ئارەزۇوى ناسىن و شاردزا بۇون لە كچانى دووكەل و ئاگر بەمواتا دروستەكەي ژنانى شۇرۇشقان و چالاکوانانى كورد دەرگايەكى تر دەبىت بۇ خوینەرۇ عەودالانى راستى

ویست. کچانی دووکەل و ئاگر، بۆ ئیمەی خوینەر گەرانەوەیه بۆ کارەساتە پر سوئیە کانى سەردەمانیتىكى زوو، پرسگەلیتىكى پر ئازار بۆ داھاتوو. دەبى رۆللى وەرگىر شەفيقى حاجى خدرىش نادىدە نەگرین، كە بە ئەمانەتىكى

ورددوه ئەو رۆمانەی وەرگىراوەتەوە سەر زمانى كوردى دىاليكتى سۇرانى، لە كاتى خويىندەنەوەمدا تا ئەۋەپرى چىزەم لە قولى هەناسە بىردىنەكانى دەبىنى و لە دەربىرین و دانانى وشەگەللىك و ئىديومى كوردى، گەر وەرگىر نەختى بەلاي بن دىاليكتى بالەكايەتى و شىيۆھزارى باوى سليمانى خۆى دەرياز بىكرايە توانيبواي بن لكە دىاليكتى سەنھىبى تىبىخاندىايە هەر وا دەكمەۋە گومان دەمگوت ئاقا ھوما خۆى بە كوردى

رۆمانەكەى نوسىيەو دواتر وەرىگىراوەتە سەر زمانى ئىنگلېزى، كوردىكى پەوان و بىن گرى و گۈل و زىندوكردنەوە چەندان وشەى ناوجەكەى جارىتكى تر خستەوەو بەردىدو گويىچەمان كە خەرىكە لە ئاخاوتىنە كانغان بن ئاو دەبن. دەخوازم ئەوانەي تايىەتىنەيان لە بوارى پەخنه و زماندا هەيە زىاتر لەسەر ئەم رۆمانە وەرگىرانەكەى لەپروى گەياندىنى ھزو روانيىنى ژنه رۆزھەلتاتىيەكى كورد دەربارە كىشەكانى كوردو كورستان و خەباتى سىاسييان بۆ رۆزئاوايسە كان ھەلويىستە بىكەن، ھەروەها لە رپوئى زمانىشەوە دەرخستىنى وشەگەللىكى باشى لەبىرچورو بخزىتەوە نىئو فەرھەنگ و ئاخاوتى خەلک و لە جياتى ئەو وشانەي خواستراون لە زمانانى تر جىڭىر بىكىن.

**An Intellectual & Literaturey Quarterly
Magazine
published in Arbil
NO-52**

**Concessioner
Ismail Kurda**

**Editor-in-chief
Rebin Rasul Esmail**

**Editor staff
Jamal Pira Masoud Babay**

**Director of Administration and Distribution
Umed Shakir Majrum**

٢٠٢١
2021

Address: Kurdistan-Erbil
Tel: 0750 4481577. 07504786489